

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΩΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ:
ΙΣΤΟΡΙΑ-ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

Σατιρίζοντας την Ιστορία: Οι γελοιογραφίες της
Δικτατορίας 1967-1974.

Κολύδας Γρηγόριος

Τριμελής Επιτροπή: Φλιτούρης Λάμπρος (Επόπτης), Μανδουλαρά Άννα (Μέλος),
Αναστασόπουλος Νικόλαος (Μέλος).

Ιωάννινα 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	01-03
1) Η ελληνική γελοιογραφία.....	04-27
2) Ιστορία του ελληνικού Τύπου.....	28-50
3) Το φίμωμα του ελληνικού Τύπου.....	51-74
4) Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών: 1967-1974.....	75-119
5) Η.Π.Α.-Χούντα: Μια σχέση συμφερόντων.....	120-133
6) Χούντα-Κύπρος: Μια αυτοκαταστροφική σχέση.....	134-143
7) Η αισθητική του στρατιωτικού καθεστώτος.....	144-151
8) Μερικές ιδιαίτερες γελοιογραφίες.....	152-162
9) Τα έντυπα και οι γελοιογράφοι τους.....	163-171
10) Συμπεράσματα.....	172-173
Πηγές-Βιβλιογραφία.....	174-182

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Τύπος αποτελεί μια αστέρευτη πηγή για τον ερευνητή της Ιστορίας και με δεδομένο ότι το παρελθόν είναι η βάση για την κατανόηση του παρόντος, είναι προφανές πως οι πηγές των μέσων ενημέρωσης διευρύνουν τις δυνατότητες πρόσληψης των ιστορικών γεγονότων. Στις σελίδες των εφημερίδων υπάρχουν όλα τα γεγονότα της καθημερινότητας, τα οποία διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη ζωή των κοινωνιών σε διάφορες χρονικές περιόδους. Επιπλέον, οι εφημερίδες αναδείχθηκαν σε ιστορικές πηγές, όχι μόνο λόγω των ειδήσεων τους αλλά και λόγω των απόψεων που εξέφραζαν σχετικά με το εκάστοτε πολιτικό σύστημα. Συνεπώς ο ιστορικός μέσα από την μελέτη των εφημερίδων, οι οποίες από τον 19^ο αιώνα αποτελούν μια σπουδαία πηγή αναπαράστασης των συμβάντων και της ατμόσφαιρας μιας εποχής, είναι σε θέση να αποκομίσει χρήσιμα συμπεράσματα.¹

Εκτός από τα διαφόρων ειδών άρθρα, τα οποία αποτελούν την απόδοση των ειδήσεων σε μια εφημερίδα, βασική πηγή πληροφοριών αποτελούν και οι γελοιογραφίες των εφημερίδων, σατιρικά σκίτσα τα οποία σχολιάζουν την επικαιρότητα και συνάμα προβληματίζουν τον αναγνώστη, μερικές φορές πολύ πιο σωστά και εύληπτα και από το άρθρο του αρχισυντάκτη.

Αναλυτικότερα η γελοιογραφία, με το σκίτσο της, την υπερβολή της, με ή χωρίς λόγια, παρατηρεί και σχολιάζει τα πρόσωπα και τις καταστάσεις της κοινωνίας μας καταγγέλλοντας, προειδοποιώντας αλλά και γελοιοποιώντας, όπως είναι φυσικό, με στόχο να θίξει τα «στραβά» της εξουσίας και να αφυπνίσει τους εξουσιαζόμενους. Μέσα από τον κύριο φορέα της, τον ημερήσιο Τύπο, η γελοιογραφία είναι πάντα σε ετοιμότητα να ανταποκριθεί στην τρέχουσα πολιτική επικαιρότητα, αποτελώντας μια μορφή κοινωνικού και πολιτικού ελέγχου η οποία είναι αναφαίρετο στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Η ανά χείρας μελέτη, επιχειρεί να πληροφορήσει τον αναγνώστη για την στρατιωτική χούντα στην Ελλάδα την περίοδο 1967-1974, με κυριότερη πηγή τις

¹ Κωνσταντίνος Λούλος, «Ο Τύπος ως πηγή της σύγχρονης Ιστορίας: Εφημερίδες, Επικαιρότητα και Ιστορική Έρευνα», στο *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τ. 2, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2005, σσ. 56-65.

γελοιογραφίες από τέσσερις ημερήσιες εφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας της πολυτάραχης εκείνης εποχής.

Η έρευνα για την ανεύρεση του πρωτογενούς υλικού έλαβε χώρα στο Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων, όπου και μελετήθηκαν οι εφημερίδες *Το Βήμα*, *Τα Νέα*, *Η Βραδυνή* και το *Έθνος*. Καρπός της εν λόγω έρευνας αποτέλεσαν οι 333 γελοιογραφίες οι οποίες ταξινομήθηκαν κατά έντυπο, έτος, ημερομηνία έκδοσης και θέμα, για να καταστεί ευκολότερη η ένταξη τους στην εργασία.

Το κυρίως μέρος της εργασίας χωρίζεται σε εννιά κεφάλαια τα οποία μας ενημερώνουν για την ιστορία της γελοιογραφίας, του Τύπου, και της λογοκρισίας η οποία ασκήθηκε στον τελευταίο, στην Ελλάδα. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στα πιο σημαντικά γεγονότα της επταετίας 1967-1974, ενώ παρουσιάζονται και οι σχέσεις του ελληνικού στρατιωτικού καθεστώτος με τις Η.Π.Α. και την Κύπρο. Επιπροσθέτως, η εργασία πραγματεύεται και το θέμα της αισθητικής του καθεστώτος και των πρωταιτίων του, ενώ στο τέλος της παρατίθενται μερικές γελοιογραφίες με ιδιαίτερη ιστορία, καθώς επίσης και οι εφημερίδες από τις οποίες φιλοξενήθηκαν και οι γελοιογράφοι από τους οποίους φιλοτεχνήθηκαν. Όλα τα κεφάλαια συνοδεύονται από τις σχετικές γελοιογραφίες στις οποίες βασίστηκε η ανάλυση των γεγονότων τα οποία παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στην εμφάνιση της σάτιρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και στην μετέπειτα ιστορική της πορεία και εξέλιξη στο γελοιογραφικό σκίτσο, μέσα από διάφορα σατιρικά έντυπα και εφημερίδες μέχρι την δεκαετία του 1980.

Στο επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζεται η ιστορία του ελληνικού Τύπου από τις απαρχές του, στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, μέχρι το τέλος του 20^{ου} αιώνα. Η ιστορική αναδρομή χωρίζεται σε κομβικές περιόδους της νεότερης ελληνικής ιστορίας και μας πληροφορεί για τις κατά περίοδο εξελίξεις σχετικά με τον ελληνικό Τύπο και το πώς ο τελευταίος επηρεάστηκε από αυτές.

Στην συνέχεια, το τρίτο κεφάλαιο συνδέεται με το προηγούμενο, καθώς γίνεται λόγος για την Λογοκρισία και το πώς αυτή επηρέασε τον Τύπο στην Ελλάδα πριν και μετά την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους μέχρι το τέλος της στρατιωτικής δικτατορίας του 1967-1974, όπου και δίνεται μεγαλύτερη έμφαση εξαιτίας της ύπαρξης εκτεταμένης Λογοκρισίας.

Στο τέταρτο και πιο εκτενές κεφάλαιο δίνεται έμφαση στα σημαντικότερα γεγονότα από την αρχή μέχρι το τέλος του ελληνικού αυταρχικού καθεστώτος.

Το πέμπτο κεφάλαιο καταπιάνεται με τις σχέσεις των Η.Π.Α. με το ελληνικό καθεστώς της χούντας, σε μια προσπάθεια να αναλύσει την –και για τα δύο μέρη– «αναγκαία» σχέση η οποία βασίστηκε σε αμοιβαία συμφέροντα.

Το επόμενο κεφάλαιο ενημερώνει τον αναγνώστη για την προβληματική σχέση της δικτατορίας με την κυπριακή κυβέρνηση και τον Μακάριο. Προβάλλονται οι συνεχείς μεταβολές στην συνεργασία των δύο χωρών κατά την διάρκεια της επταετίας, αλλά και ο σκιώδης ρόλος της ελληνικής πλευράς στην προσπάθεια ανατροπής του Κυπρίου Προέδρου, ο οποίος αποτελούσε εμπόδιο στις ελληνικές επιδιώξεις.

Το έβδομο μέρος της μελέτης πραγματεύεται το θέμα της αισθητικής του στρατιωτικού καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου, δίνοντας έμφαση στην, πολλές φορές άξια σχολιασμού, συμπεριφορά των βασικών συντελεστών του, ενώ αναδεικνύει και την γενικότερη αντίληψη των στρατιωτικών της δικτατορίας απέναντι στην ελληνική κοινωνία.

Εν συνεχεία παρουσιάζονται γελοιογραφικά σκίτσα τα οποία παρουσιάζουν αρκετό ενδιαφέρον καθώς κατάφεραν ή όχι να περάσουν το εμπόδιο της Λογοκρισίας, δείχνοντας παράλληλα και τα γελοιογραφικά θέματα τα οποία «έκοβαν» οι λογοκριτές, ειδικά στα πρώτα χρόνια του αυταρχικού καθεστώτος.

Το κυρίως μέρος της εργασίας κλείνει με την παρουσίαση των εφημερίδων οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν στην πρωτογενή έρευνα, καθώς και με επιγραμματικές αναφορές για το έργο των πιο σημαντικών γελοιογράφων των εντύπων αυτών.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου κ. Λάμπρο Φλιτούρη, Νικόλαο Αναστασόπουλο και Άννα Μανδουλαρά, τόσο για την καθοδήγηση όσο και για την ομαλή συνεργασία μας στην εκπόνηση του ανά χείρας πονήματος. Επίσης ευχαριστώ τους συμφοιτητές μου για την υποστήριξη και τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους, αλλά και τους φίλους μου Σωτήρη Φραγκογιάννη και Χρήστο Νικάκη, χωρίς την ζεστή φιλοξενία των οποίων, η πολυήμερη αναζήτηση μου στα αρχεία του Κοινοβουλίου δεν θα ήταν δυνατό να έρθει εις πέρας.

1) Η ελληνική γελοιογραφία.

Οι ρίζες της γελοιογραφίας

Η σάτιρα, ως ένα κοινωνικό φαινόμενο εμφανίστηκε από την στιγμή που οι άνθρωποι οργανώθηκαν με τέτοιο τρόπο, ώστε οι σχέσεις τους να αλληλεξαρτώνται και να καθορίζονται από ένα πλαίσιο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων μεταξύ τους. Συνεπώς, η κοινωνική της καταβολή αποτέλεσε το εχέγγυο για την μετέπειτα εξέλιξη της ανά τους αιώνες. Στο εξής, οι κατέχοντες εξουσία θα είναι έρμαιοι της δημιουργικότητας και της οξυδέρκειας των κοινωνικά ευαίσθητων συνανθρώπων τους οι οποίοι σατιρίζοντας, θα επικρίνουν με περισσή ευστοχία τις αδυναμίες των εκάστοτε ηγεσιών καταδεικνύοντας τα «κακώς κείμενα».

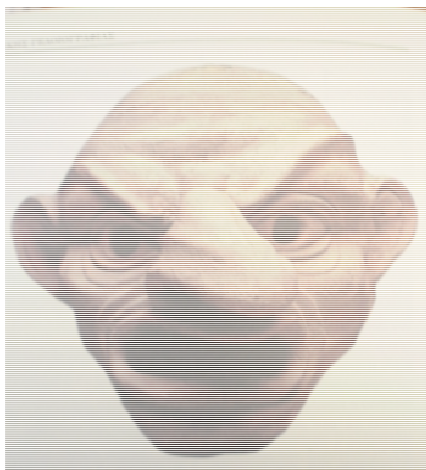
Η σάτιρα συνδυάζει την κριτική με το χιούμορ και έχει σκοπό την κάθαρση της κοινωνίας από το κακό μέσω της ειρωνείας και του σαρκασμού, ενώ στοχεύει στην αναδόμηση θετικών αξιών οι οποίες έχουν υποβαθμιστεί ή εξαφανιστεί.²

Ιστορικά, η σάτιρα χωρίζεται σε δύο χρονολογικές περιόδους, πριν και μετά την ανακάλυψη της γραφής. Πριν την εμφάνιση του γραπτού λόγου, οι πρόγονοι μας ζώντας σε πρώιμους οικισμούς, σατίριζαν διάφορες καθημερινές συμπεριφορές, γεγονός το οποίο αποτυπώθηκε σε βραχογραφήματα σπηλαίων. Μετά την ανακάλυψη της γραφής, η σάτιρα ως γραπτή έκφραση επιβεβαιώνεται για πρώτη φορά στα ομηρικά έπη και αργότερα στις ελληνικές πόλεις κράτη, όπου έχει ρυθμό και μέτρο, αναβαθμιζόμενη σε αυτόνομο λογοτεχνικό είδος. Οι πρώτοι εκπρόσωποι της τέχνης αυτής ήταν ο Αρχίλοχος από την Πάρο και ο Ιππώνακτας από της Έφεσο. Μάλιστα στον πρώτο αποδίδεται η πρώτη απαγόρευση στην ιστορία του γραπτού λόγου, καθώς οι «αντιπολεμικοί» του στίχοι απαγορεύθηκαν στην αρχαία Σπάρτη.³

Ήδη από την αρχαιότητα, οι κάτοικοι της πόλης κράτους είχαν αναπτύξει με διάφορους τρόπους την διακωμώδηση των ατόμων τα οποία κατείχαν κοσμικά ή θρησκευτικά αξιώματα και αυθαιρετούσαν, επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτό το εύθυμο και το επικριτικό του χαρακτήρα του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Ο σατιρισμός των αποκλινόντων, εκτός από την καθαρά καταγγελτική του λειτουργία,

² Κατερίνα Κώτσιου, *Εισαγωγή στην ποιητική της ανατροπής*, Νεφέλη, Αθήνα, 2005, σ. 233.

³ Θόδωρος Καρζής, *Η σάτιρα και η παγκόσμια ιστορία της*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2005, σσ. 18-19 και 33-36.

Εικόνα 1: Κωμική μάσκα από τον Τάραντα.
4^{ος} αιώνας π. Χ., Εθνικό μουσείο.

είχε και διδακτικό περιεχόμενο καθώς λάμβανε χώρα σε δημόσια θεάματα, κυρίως στις κωμωδίες των σατιρικών μας συγγραφέων. Οι θρησκευτικές γιορτές, οι διάφοροι αθλητικοί αγώνες, τα συμπόσια σε διάφορα καταστήματα της εποχής, ήταν οι χώροι συνάντησης όπου λάμβαναν χώρα συζητήσεις περί δημοσίων πραγμάτων ή προσώπων στις οποίες κύριο συστατικό αποτελούσε η σάτιρα.

Επιπλέον, οι θεατρικές μάσκες των κωμικών παραστάσεων της εποχής της Αθηναϊκής δημοκρατίας είχαν αποβάλει τις μορφές των ζώων με τις οποίες οι κωμικοί συγγραφείς στόχευαν στην σάτιρα ορισμένων προσώπων, χωρίς ωστόσο να γίνεται σαφή αναφορά σ' αυτά για λόγους αποφυγής των διώξεων των δημιουργών. Πλέον, οι μάσκες θα διακατέχονται από ένα εμφανή ρεαλισμό εκφράζοντας με σαφήνεια τα υπερτονισμένα χαρακτηριστικά των ατόμων που ο συγγραφέας ήθελε να σατιρίσει. Έτσι κατά την αρχαιότητα πολλοί καλλιτέχνες εξελίχθηκαν σε κατασκευαστές προσωπίων υπαρκτών προσώπων, σχεδιάζοντας διάφορα χαρακτηριστικά των έργων τους όπως η μύτη ή τα αυτιά με δόσεις υπερβολής, ανάλογα με το σατιριζόμενο πρόσωπο,⁴ επιτυγχάνοντας παράλληλα να μεγεθύνουν την υποκρισία, τον εγωισμό ή την ασυνέπεια τους και να τους υποβιβάσει στο κοινό των θεαμάτων όπου εκείνα προβάλλονταν.⁵

Κατά τον «Χρυσό Αιώνα» των Αθηνών, η πόλη, υπό την καθοδήγηση του Περικλή αναδείχθηκε με την εξωτερική της πολιτική στην μεγαλύτερη δύναμη του αρχαίου κόσμου. Εκτός από τα επιβλητικά της αρχιτεκτονήματα, εντυπωσιακά ήταν και τα πνευματικά επιτεύγματα με βασικό την πρωτοποριακή φιλοσοφική σκέψη με κύριο στοιχείο της την αμφισβήτηση. Σχετικά με το θέμα μας, υπό το πρίσμα της αμφισβήτησης αυτής, ο καλλιτέχνης της εποχής διακωμωδεί χωρίς ενδιασμούς ιερά πρόσωπα, πολιτικά δρώμενα, παραδόσεις και θρησκευτικές δοξασίες, επιστρατεύοντας στην προσπάθεια του αυτή ακόμη και την αισχρολογία. Εξάιρεση

⁴ Δημήτρης Σαπρανίδης, *Ιστορία της Πολιτικής Γελοιογραφίας στην Ελλάδα*, τ. Α', Παπαζήση-Κοραή, Αθήνα, 1974, σ. 14.

⁵ Κώτσιου, ο. π., σ. 76.

δεν αποτέλεσε ούτε ο ίδιος ο Σωκράτης. Εξαιτίας της ιδεαλιστικής του διδασκαλίας και του απωθητικού παρουσιαστικού του, έπεσε θύμα τόσο της σάτιρας του Αριστοφάνη, όσο και των γελοιογράφων της εποχής με τους τελευταίους να τον παρουσιάζουν σε λίθινη παράσταση πάνω στον ώμο κάποιας γυναίκας χωρίς να διευκρινίζεται αν πρόκειται για την σύζυγο του Ξανθίππη, τη θεά Αθηνά ή ακόμη και τον αγαπημένο του μαθητή Αλκιβιάδη.⁶

Η παραπάνω διακωμώδηση του Σωκράτη δείχνει μια τάση της σάτιρας κατά τα πρώτα είκοσι πέντε χρόνια του 4^{ου} αιώνα π.Χ. σύμφωνα με την οποία ο πολιτικός στόχος της απομακρύνθηκε από το βεληνεκές της. Ωστόσο, πλήθος μνημείων βεβαιώνουν πως κατά την εν λόγω εποχή η σάτιρα αυτονομείται από τον εικαστικό χώρο, απαλλασσόμενη προοδευτικά από το θέατρο, ενώ ο ρόλος του σατιρικού συγγραφέα γίνεται κοινωνικός καθώς πλέον ασχολείται με θέματα που άπτονται του καθημερινού βίου των απλών ανθρώπων.⁷

Η αθηναϊκή τέχνη δεν έπαψε να ακτινοβολεί και να εμπνέει τους καλλιτέχνες, ακόμα και εκείνους εκτός ελλαδικού χώρου, ούτε μετά την μακεδονική εισβολή.⁸ Αναλυτικότερα δεν ήταν λίγοι οι γελοιογράφοι πολλών ελληνικών αποικιών οι οποίοι διακοσμούσαν ερυθρόμορφα αγγεία με αστείες και προκλητικές παραστάσεις ερωτοτροπούντων θεών όπως ο Δίας. Επιπροσθέτως, τα κέντρα της θρησκευτικής λατρείας προσέλκυαν αρκετούς καλλιτέχνες οι οποίοι καταπιάνονταν με την απεικόνιση των ηθικών ατασθαλιών των «πιστών» αλλά και των ιερωμένων, σε κωμικές παραστάσεις πάνω σε μελανόμορφα αγγεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί εκείνο των Καβείριων μυστηρίων κοντά στην Θήβα, όπου κυκλοφορούσαν, διακριτικά πάντα, αγγεία με αντίστοιχη διακόσμηση. Παράλληλα, την ίδια περίοδο, η σατιρική τέχνη εντάσσει στο οπλοστάσιο της και έναν αρκετά παρεξηγημένο εκπρόσωπο του ζωικού Βασιλείου, το γουρούνι. Στο εξής βασικά χαρακτηρίστηκα του συμπαθούς κατά τα άλλα τετράποδου, όπως η λαιμαργία, θα «διασταυρώνονται» με ανθρώπινα, προσδίδοντας σε διάφορους άτυχους εκπροσώπους του ανθρώπινου είδους μια κτηνώδη εμφάνιση και συμπεριφορά. Το

⁶ Σαπρανίδης, ο. π., σ. 16.

⁷ Ο. π., σσ. 17-18.

⁸ Η μάχη της Χαιρώνειας διεξήχθη το 338 π.Χ. μεταξύ του μακεδονικού βασιλείου και των συνασπισμένων στρατευμάτων της Αθήνας. Η τελευταία ηττήθηκε και πλέον ο Φίλιππος 'β θα ασκούσε τον πολιτικό έλεγχο στον ελλαδικό χώρο για περίπου έναν αιώνα.

εν λόγω σατιρικό μοτίβο ενσφηνώθηκε σε τέτοιο βαθμό στους ανά την Ιστορία σατιρικούς καλλιτέχνες που το συναντάμε ακόμη και στις μέρες μας με την ίδια ακριβώς λειτουργία. Οι μαρτυρίες οι οποίες έχουν σωθεί καταλογίζουν την ηθική αυτουργία του εγχειρήματος σε έναν διάσημο ζωγράφο του 4^{ου} αιώνα π. Χ. ο οποίος ζούσε στην Αλεξάνδρεια, τον Αντίφιλο.⁹

Εικόνα 2: Καβειρικός κώνθαρος με σκηνές απείρου κάλλους! Αγγείο του 5^{ου} αιώνα, Μουσείο Θηβών.

⁹ Ο. π., σσ. 20-22.

Η κάμψη της γελοιογραφικής τέχνης

Με την Ρωμαϊκή επικράτηση επί των ρημαγμένων, από τις μεταξύ τους διαμάχες, ελληνικών πόλεων, η τέχνη της σάτιρας υπέστη μια στασιμότητα κάτω από το βάρος της πολυπολιτισμικής Αυτοκρατορίας η οποία όντας αμιγώς αριστοκρατική, πολύ λίγο ανέχονταν μια μορφή τέχνης με βασικό στοιχείο την διακωμώδηση της εξουσίας. Η καλλιτεχνική της φύση εκφράστηκε κατά κύριο λόγο με τα καλλιτεχνήματα μεγάλου μεγέθους τα οποία είχαν σαν στόχο τον εντυπωσιασμό και την δημιουργία αισθήματος υπεροχής των κατακτητών επί των κατακτημένων.¹⁰

Δυστυχώς όμως, τα χειρότερα για την σατιρική έκφραση έπονταν. Η επικράτηση του Χριστιανισμού στην Ανατολή και η διαίρεση της Αυτοκρατορίας σε δύο μέρη με διαφορετικές πρωτεύουσες θα οδηγήσει στην δημιουργία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η οποία, βασισμένη στην Ορθόδοξη πίστη θα διακατέχεται από αδιάλλακτη αυστηρότητα και υπέρμετρη σοβαρότητα απέναντι σε κάθε ψήγμα αμφισβήτησης, είτε προς τον θεόσταλτο αυτοκράτορα είτε προς την εκκλησιαστική εξουσία. Την θέση του σατιρικού καλλιτέχνη θα πάρει ο αγιογράφος, ο οποίος βασιζόμενος στην ελληνική τέχνη δεν είχε ως στόχο την γελοιοποίηση καθώς επεδίωκε μόνο την δημιουργία άκαμπτων προτύπων για την ανάδειξη μιας καθαρά λειτουργικής τέχνης, της Βυζαντινής. Η σάτιρα ήταν καταδικασμένη να εξαφανιστεί, όχι όμως εξ' ολοκλήρου. Οι δημιουργίες της δεν εντοπίζονται μόνο στην λαϊκή τέχνη, πάνω σε κεραμικά πιάτα και λαϊκές επιγραφές,¹¹ αλλά και σε λόγια και δημώδη σατιρικά κείμενα όπως τα *Ανέκδοτα* του Προκοπίου (6^{ος} αιώνας) και το *Κατά Σαββαΐτα* του Μιχαήλ Ψελλού (11^{ος} αιώνας).¹²

Εν συνεχεία, η τυραννική περίοδος της Οθωμανικής κατοχής δεν επέφερε, όπως είναι φυσικό, κάποια αλλαγή στην τέχνη καθώς η καταπίεση και ο φόβος των υπόδουλων ραγιάδων επέβαλαν άλλες προτεραιότητες, πιο ζωτικής σημασίας. Η Επανάσταση των Ελλήνων και η αποτίναξη των ζυγών της σκλαβιάς γέννησε νέες ελπίδες για την πρόοδο της μικρής Μεσογειακής χώρας η οποία είχε μείνει

¹⁰ Ο. π., σ. 23.

¹¹ Ο. π., σσ. 23-24.

¹² Βάγγος Παπαϊωάννου, *Η σάτιρα στη βυζαντινή λογοτεχνία*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη, 2000, σσ. 70-72 και 81-84.

εμφανώς στο παρελθόν, αδυνατώντας να συμμετάσχει στις αλλαγές οι οποίες λάμβαναν χώρα στην υπόλοιπη Ευρώπη σε όλους τους τομείς.

Παρόλα αυτά η Ελλάδα, ελεύθερη πια, χάραζε νέα πορεία. Προδόθηκε όμως γρήγορα από τις πολιτικές της επιλογές. Κάπου εδώ εμφανίζεται ξανά η σάτιρα, αναγεννημένη και αυτή σαν την χώρα καταγωγής της, επιδίωξε να βοηθήσει με τις μικρές της ακόμη δυνάμεις, στην καλύτερη επιλογή της μελλοντικής πορείας.

Κατά την περίοδο της Επανάστασης του 1821 η σάτιρα κυκλοφορούσε σε χειρόγραφα τα οποία τοιχοκολλούνταν σε τοίχους τη νύχτα για να διαβαστούν από τους εγγράμματους το πρωί. Πολύ συχνά ήταν υβριστικά, στοχεύοντας σε σπλαρχηγούς ή λόγιους της εποχής όπως ο Ανδρούτσος ή ο Υψηλάντης, και συνεπώς ήταν πάντα ανώνυμα.¹³

Εκτός όμως από την ανωτέρω μορφή, η σάτιρα εξελισσόμενη κοινωνικά, μετά την άφιξη του νεαρού Όθωνα, είχε πάρει τη μορφή της γελοιογραφίας με κύριο φορέα της τον Τύπο, ο οποίος είχε αρχίσει να κάνει την εμφάνιση του, φιλοξενώντας πάμπολλες γελοιογραφικές εικόνες οι οποίες αναφέρονταν στα «στραβά» του νέου ελληνικού κράτους. Η γελοιογραφία μετατρέπεται σταδιακά σε ένα σημαντικό φορέα της ελληνικής πολιτικής, των πολιτικών πεποιθήσεων και των εθνικών αισθημάτων αλλά και της αμφισβήτησής τους.¹⁴

Στον ευρωπαϊκό χώρο και ιδιαίτερα στην Δυτική Ευρώπη, η γελοιογραφία είχε κάνει την εμφάνιση της αμέσως μετά την ανακάλυψη της τυπογραφίας συνοδεύοντας αρκετά έντυπα όπως το αλληγορικό *Πλοίο των τρελών* (1494) του Σεβαστιανού Μπράντ. Η αυθεντική πολιτική γελοιογραφία εμφανίστηκε στη Μεγάλη Βρετανία κατά τον 18^ο αιώνα και έγινε αρκετά δημοφιλής, ενώ η επινόηση της λιθογραφίας στα μέσα του αιώνα αξιοποιήθηκε γρήγορα στη Γαλλία ως μέσο δημοσίευσης εικόνων, συνδέοντας τη γελοιογραφία με τη δημοσιογραφία.¹⁵ Στον 19^ο αιώνα η τέχνη της γελοιογραφίας σημειώνει αξιοσημείωτη πρόοδο. Συγκεκριμένα το 1830 εκδίδεται στο Παρίσι το σατιρικό περιοδικό *La Caricature*

¹³ Καρτάλη Μαρία, *Πολιτική και Γελοιογραφία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα: μια σχέση παράλληλη*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη, 2011, σσ. 10-11.

¹⁴ Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος Βασιλείων – Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)*, βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2002, σ. 15.

¹⁵ Εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος Larousse Britannica*, τ. 46, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα, 2007, σ. 116.

(Γελοιογραφία) στο οποίο γελοιογραφεί ο διάσημος γελοιογράφος Ονορέ Ντομιέ (1808-1879), και το 1841 στο Λονδίνο εμφανίζεται το *Punch* (Η Γροθιά), το οποίο με ήπια σάτιρα θα καθιερώσει συγκεκριμένο γελοιογραφικό ύφος αλλά και την τεχνοτροπία της χαρακτηριστικής ζωγραφικής, την οποία θα ακολουθήσει και η ελληνική γελοιογραφία, με αποτέλεσμα την δημιουργία ομοειδών περιοδικών στο Μόναχο και την Κοπεγχάγη. Αξίζει να σημειώσουμε πως σε όλη την Δυτική Ευρώπη τον 19^ο αιώνα, τα σατιρικά περιοδικά, με βασικό τους όπλο την γελοιογραφία έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή, και δεν ήταν λίγοι οι γελοιογράφοι –όπως στην περίπτωση της Αγγλίας- οι οποίοι δημιουργούσαν σκίτσα για να στηλιτεύσουν την ανάμειξη της χώρας τους στα εσωτερικά πράγματα άλλων χωρών όπως η Ελλάδα.¹⁶ Στον 20^ο αιώνα, οι πολεμικές συρράξεις και η πολιτική αστάθεια που επικράτησαν στην Ευρώπη, είχαν ως αποτέλεσμα άλλοτε την φθίνουσα και άλλοτε την ανοδική πορεία της γελοιογραφίας, η οποία δήλωνε δυναμικό παρόν στην Γηραιά Ήπειρο, επηρεάζοντας και τη χώρα μας.¹⁷

Ο πρώτος γνωστός έμμεσος γελοιογράφος της Ελλάδος –καθώς ήταν ο εμπνευστής και όχι ο δημιουργός των έργων- ήταν συνάμα ένας από τους πρωτεργάτες του απελευθερωτικού αγώνα, Ιωάννης Μακρυγιάννης (1797-1864).¹⁸ Ο πρώην οπλαρχηγός μετά την Επανάσταση, όντας παραγκωνισμένος από τον Όθωνα χωρίς κανένα Κυβερνητικό αξίωμα, είχε προσλάβει με προσωπικά του έξοδα, δύο τεχνίτες οι οποίοι αναπαριστούσαν τις εμπνεύσεις του σε διάφορα σκίτσα. Από τα απομνημονεύματα του πληροφορούμαστε τα εξής:

*«Είχα δύο ζωγράφους όπου δούλευαν από το 1836 ως το 1839. Τους είχα μυστικώς και τους πλήρωνα και τους φαγοπότιζα κι έφκιασαν 125 εικονογραφίες».*¹⁹

Όμως δεν επικρατούσε παντού η ίδια εικόνα ως προς την σατιρική έκφραση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ύπαρξης σάτιρας, έστω και εμβρυακής μορφής, κατά τα χρόνια των επαναλαμβανόμενων κατακτήσεων αποτέλεσαν τα Επτάνησα όπου

¹⁶ Καρτάλη, ο. π., σ. 188.

¹⁷ Θόδωρος Καρζής, *Η σάτιρα και η παγκόσμια ιστορία της*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2005, σσ. 200-202.

¹⁸ Χρήστος Λούκος, «Οι «γελοίες» εικόνες του Μακρυγιάννη», στο *Τα Ιστορικά*, τ. 9, Μέλισσα, Αθήνα, 1988, σσ. 394-396.

¹⁹ Σαπρανίδης, ο. π., σ. 27.

τα λιγοστά προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στους κατοίκους των νησιών επέτρεψαν την εμφάνιση της γελοιογραφίας με τη μορφή γελοιογραφικών εικόνων σε εφημερίδες οι οποίες κυκλοφορούσαν νόμιμα ή παράνομα στην εκάστοτε κατοχική γλώσσα. Παρόλα αυτά η γελοιογραφία στην ευρωπαϊκή της μορφή έκανε τα πρώτα της σοβαρά βήματα μετά το 1843, καθιστώντας τα νησιά του Ιονίου πρωτοπόρα στην ανάπτυξη της νεοελληνικής γελοιογραφίας αλλά και της χαρακτηριστικής, της τέχνης στην οποία εντάσσεται μορφικά η σατιρική αυτή μορφή έκφρασης.²⁰

Ως προς την υπόλοιπη χώρα, οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στο νεοσύστατο ελληνικό Βασίλειο κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα σε συνδυασμό με την ανικανότητα του να υιοθετήσει έστω και μέρος της ευρωπαϊκής τεχνολογίας επί των γραφικών τεχνών δεν επέτρεψαν στην γελοιογραφία να εξελιχθεί ομαλά. Επίσης, οι εμπλοκές που παρατηρούνται κατά την περίοδο αυτή στην κυκλοφορία του Τύπου, αποτέλεσαν βασικό εμπόδιο για την εξέλιξη της γελοιογραφίας.²¹

Πάντως, η διαμαρτυρία μέσω της σάτιρας βρίσκει διέξοδο μέσα από τα φύλλα τριών εντύπων των μέσων του 19^{ου} αιώνα. Επρόκειτο για την «Βόμβα», την «Τράκα-Τρούκα» και τον «Δημόκριτο». Και τα τρία εμφανίστηκαν την τετραετία 1848-1851 και αποτέλεσαν ένα είδος λαϊκού Τύπου με αριστοφανική κριτική, όπου τα πάντα υβρίζονταν και οι πάντες διακωμωδούνταν. Οι ατάσθαλοι εξουσιαστές και γενικά οι αποκλίνοντες δημόσιοι λειτουργοί διαπομπεύονταν λεκτικά γεγονός που μαρτυρούσε πως η πολιτική γελοιογραφία βρίσκονταν ακόμη υπό την «κηδεμονία» της λαϊκής σάτιρας²² και όχι του αστικού Τύπου.²³

²⁰ Ο. π., σ. 29-31.

²¹ Ο. π., σ. 45-46.

²² Βασικότερος εκπρόσωπος της λαϊκής σάτιρας εν Ελλάδι ήταν ο γνωστός μας Καραγκιόζης. Ο λαϊκός ήρωας συμβόλιζε με έμμεσο και εύστοχο τρόπο την προσκόλληση του νέου ελληνικού κράτους στο Οθωμανικό παρελθόν. Δεν κατόρθωσε ωστόσο να ξεφύγει από το φθηνό χιούμορ και να εδραιωθεί στην αστική συνείδηση. Δεν ασχολήθηκε ποτέ με την πολιτική, τα σκάνδαλά και τα στρατιωτικά γεγονότα, τα οποία μεταφέρθηκαν στο χώρο της γελοιογραφίας αλλά ποτέ στον χώρο του θεάτρου σκιών του Καραγκιόζη.

²³ Ο. π., σ. 58-61.

Στα παραπάνω έντυπα οι γελοιογράφοι δεν αποκάλυπταν πολλές φορές τα στοιχεία τους κάτι που σχετίζονταν με τον λαϊκό χαρακτήρα των περιοδικών ενώ παράλληλα αποτελούσε και ένα μέτρο ασφαλείας για τους δημιουργούς.²⁴

Εικόνα 3: Εξώφυλλο της «Βόμβας» κατά το πρώτο έτος της κυκλοφορίας της (1849).

Εικόνα 4: Εξώφυλλο της «Τρακατρούκας» κατά το πρώτο έτος της κυκλοφορίας της (1849).

Εικόνα 5: Εξώφυλλο του «Δημόκριτου» κατά το πρώτο έτος της κυκλοφορίας του (1851).

²⁴ Ο. π., σ. 61-62.

Η γελοιογραφική άνθιση

Τα πράγματα ωστόσο άρχισαν να μεταβάλλονται δύο χρόνια μετά την αποχώρηση του Όθωνα από τη χώρα όταν το 1864, το νέο Σύνταγμα της Ελλάδος προμήνυε ένα καλύτερο μέλλον για την γελοιογραφία καθώς ευνοούσε την ανάπτυξη του Τύπου και των γραφικών τεχνών ενώ από την άλλη τα νησιά του Ιονίου, τα οποία κατείχαν σε υψηλό επίπεδο την γελοιογραφική τέχνη, άνηκαν πλέον στην ελληνική επικράτεια. Όταν η γελοιογραφία έκανε την επίσημη είσοδο της στην Ελλάδα υπήρχαν γύρω στα τριάντα περιοδικά και εφημερίδες. Μεταξύ αυτών κυκλοφόρησαν αρκετοί πρωτότυποι τίτλοι εντύπων όπως ο «Θάνατος» (1876), η «Μούντζα» (1878) και πολλά ακόμη. Επιπλέον οι γραφικές τέχνες διδάσκονταν στις Ακαδημαϊκές σχολές της πρωτεύουσας από το 1885. Συνεπώς, ο Τύπος είχε μπει στην υπηρεσία του λαού και η γελοιογραφία στην υπηρεσία και των δύο.²⁵

Πλέον η γελοιογραφία, ταυτισμένη ποιοτικά και ταξικά με τις νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες οι οποίες διαμορφώνονταν στην Ελλάδα, αποκάλυψε τους αντιπάλους της, τους οποίους έβλεπε στα πρόσωπα των δημαγωγών και λαοπλάνων πολιτικών της εποχής· μετατράπηκε έτσι σε αστική πολιτική γελοιογραφία με βασικό της εκπρόσωπο τον Θέμο Άννινο και το έντυπο του, το οποίο κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1875. Ήταν ο «Ασμοδαίος»²⁶, το σατιρικό περιοδικό το οποίο με τις νέες τεχνικές δυνατότητες, την ακαδημαϊκοποίηση της γελοιογραφίας (γελ. 1, σελ. 14) και την καλλιτεχνική δεινότητα του εκδότη του, εισήγαγε νέα δεδομένα στην γελοιογραφική σάτιρα ακολουθώντας το πρότυπο του *Punch*. Ο ανταγωνισμός από την καινοτομία του Άννινου είχε σαν αποτέλεσμα την δημοσίευση, από ανταγωνιστικά περιοδικά όπως ο «Νέος Αριστοφάνης» το 1894, έγχρωμων γελοιογραφικών σκίτσων. Συνοδοιπόροι του Άννινου ήταν ο Εμμανουήλ Ροΐδης και ο Άγγελος Βλάχος. Και οι τρεις, ήταν υποστηρικτές του Χαρίλαου Τρικούπη και όταν το 1882 ο τελευταίος ανέλαβε το δύσκολο έργο της διακυβέρνησης της χώρας, ο Ασμοδαίος, ο οποίος το 1885 μετονομάστηκε σε «Σατυρικό Άστυ» και το 1890 σε «Άστυ», μεροληπούσε υπέρ του Πρωθυπουργού,

²⁵ Ο. π., σ. 50-54.

²⁶ Ο Ασμοδαίος είναι κατά την Παλαιά Διαθήκη ο ένας εκ των επτά δαιμόνων ο οποίος συνδέεται με την αμαρτωλή συμπεριφορά της λαγνείας.

αλλάζοντας τον σατιρικό του προσανατολισμό σε εμφανώς πιο ήπιο και όχι τόσο καταγγελτικό.²⁷

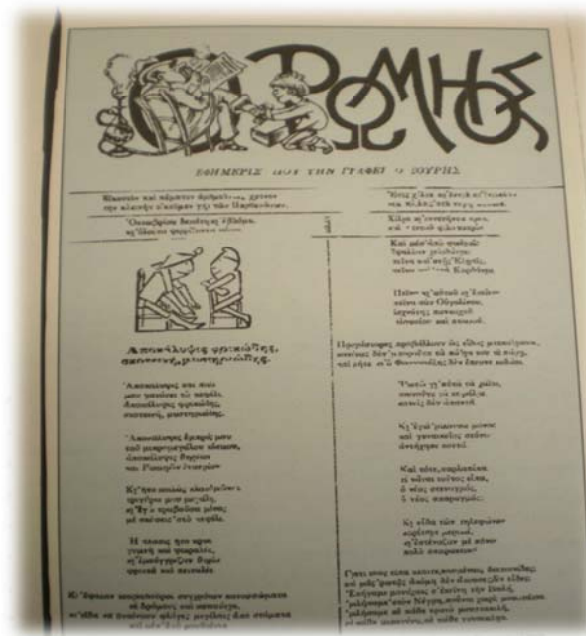

Γελοιογραφία 1: Ανδριάντας προς τιμή του υπουργού οικονομικών της Κυβέρνησης Κουμουνδούρου, Σωτηρίου Σωτηρόπουλου, εις ένδειξη ευγνωμοσύνης για τα μέτρα υπέρ του τραπεζικού συστήματος. Θέμος Άννινος, Ασμοδαίος, 1876.

Έτσι, η ραγδαία εξέλιξη του χώρου είχε αρχίσει, με μία άλλη γελοιογραφική προσπάθεια να τον οδηγεί ακόμα ψηλότερα. Στις 2 Απριλίου 1883 ιδρύεται το σατιρικό περιοδικό «Ρωμηός» με εκδότη τον Π. Πηγαδιώτη και γελοιογράφο τον Γεώργιο Σουρή. Η περίπτωση του αποτέλεσε φαινόμενο καθώς πρώτη φορά ένα σατιρικό έντυπο κατάφερε να κατακτήσει με τέτοια επιτυχία το αναγνωστικό κοινό γεγονός το οποίο αποδεικνύεται από τα τριάντα έξι χρόνια αδιάκοπης κυκλοφορίας και τις ατυχείς προσπάθειες αντιγραφής του ύφους και της τεχνικής του. Ο Ρωμηός διαμόρφωσε ένα είδος λόγιας σάτιρας, μάλλον ανώδυνης παρά δηκτικής. Η εξέλιξη

²⁷ Ο. π., σ. 100-113.

αυτή δεν είναι άσχετη με τη γενικότερη απήχηση της ευθυμογραφίας όλων των ειδών που στρέφεται προς τον ανάλαφρο σχολιασμό και την καταγραφή της καθημερινότητας μιας κοινωνίας αστικού τύπου η οποία αγκαλιάζει τα ιδιαίτερος δημοφιλή σατιρικά είδη, όπως το κωμειδύλλιο και η επιθεώρηση.²⁸ Από τους κόλπους του περιοδικού πέρασαν μεγάλοι ζωγράφοι και χαράκτες²⁹ οι οποίοι συνέβαλλαν τα μέγιστα στην εξέλιξη της γελοιογραφικής τέχνης ανεβάζοντας την σε νέο, ανώτερο επίπεδο.³⁰

Εικόνα 6: Ο «Ρωμῆς» του Σουρή.

Τον 20^ο αιώνα με την δυναμική είσοδο της φωτογραφίας στην τέχνη, η γελοιογραφία προσαρμόστηκε στα καινούρια δεδομένα εκσυγχρονίζοντας την εμφάνιση της. Επιπλέον, η νέα εποχή η οποία έδινε βάρος στα ήθη και την καθημερινή συμπεριφορά των Αθηναίων και γενικότερα της αστικής τάξης της χώρας, είχε κάνει την εμφάνιση της. Ο κουρασμένος πια, από το καθαρά πολιτικό περιεχόμενο της γελοιογραφίας αναγνώστης, είχε την ευκαιρία να απολαύσει ευτράπελες καταστάσεις συζυγικής απιστίας, αλύτρωτου έρωτα, παραδοσιακής

²⁸ Νάση Μπαλτά, «Τα χρόνια της ακμής 1864-1922», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σ. 40.

²⁹ Οι Δημήτρης Γαλάνης, Γιώργος Ροίλος, Στέφανος Ξενόπουλος, Γιώργος Μαυριλάκος, Ηλίας Κουμετάκης και Αντώνης Βώττης ήταν μερικοί αξιόλογοι γελοιογράφοι οι οποίοι μαζί με τον Σουρή ανέδειξαν τον Ρωμῆ σε κυρίαρχο στην εποχή του σατιρικό περιοδικό.

³⁰ Δημήτρης Σαπρανίδης, *Ιστορία της Ελληνικής Γελοιογραφίας*, τ. Α', Ποταμός, Αθήνα, 2001, σσ. 176-180.

οικογενειακής πίστης αλλά και την συνύπαρξη ξενόφερτων προτύπων, όπως η ενδυμασία, με τα εθνικά.³¹ Η γελοιογραφία πλέον σατίριζε, εκτός από την πολιτική, την τάση απόρριψης της παλιάς αστικής νοοτροπίας σε συνδυασμό με την επιφυλακτική υιοθέτηση της νέας· η οποία πολλές φορές καθιστούσε τον νεοέλληνα και την συμπεριφορά του τόσο γελοίο, που η γελοιογράφηση του ήταν περιττή. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελούν οι γελοιογραφίες με τις κοπέλες της εποχής, οι οποίες μέσα από ένα γάμο με κάποιο πλούσιο ηλικιωμένο κύριο προσέβλεπαν στην είσοδο τους στην υψηλής τάξης αστική κοινωνία (γελ. 2).

Γελοιογραφία 2: Χαρακτηριστική γελοιογραφία της εποχής. Φρίζος Αριστέας, *Καιροί*, 1911.

Η δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα θα αποβεί ευνοϊκή για τη γελοιογραφία καθώς διακρίνεται για την κυκλοφορία του γελοιογραφικού περιοδικού το οποίο εκτός από την ψυχαγωγία στόχευε και στην ενημέρωση επί των πολιτικών και κοινωνικών θεμάτων. Στα χρόνια αυτά η ελληνική κοινωνία είναι επηρεασμένη από την εσωτερική πολιτική αστάθεια και την αβεβαιότητα, και η κοινωνική σάτιρα ήταν η πλέον κατάλληλη για προκαλέσει το γέλιο ή απλώς την ευθυμία που μπορούσε να εκτονώσει. Έτσι, μπορεί η σατιρική γελοιογραφία να μην κατείχε ακόμη το

³¹ Ο. π., σσ. 254-255.

εκλεπτυσμένο χιούμορ, προσέφερε όμως ψυχαγωγία με λυτρωτικές ιδιότητες. Επίσης, άξιο λόγου αποτελεί το γεγονός ότι δεν ήταν λίγοι οι γελοιογράφοι οι οποίοι συνεργάζονταν με αντίστοιχα περιοδικά, προκειμένου να γελοιογραφούν χωρίς να κινδυνεύουν να χαρακτηριστούν στρατευμένοι. Ο γελοιογραφικός περιοδικός Τύπος αντιπροσωπεύεται από δεκατρία έντυπα στην Αθήνα και άλλα τόσα στην επαρχία με την γελοιογραφία της περιόδου να βρίσκει το χώρο της σε αυτόνομα, αμιγώς σατιρικά έντυπα συχνής και σταθερής κυκλοφορίας.³²

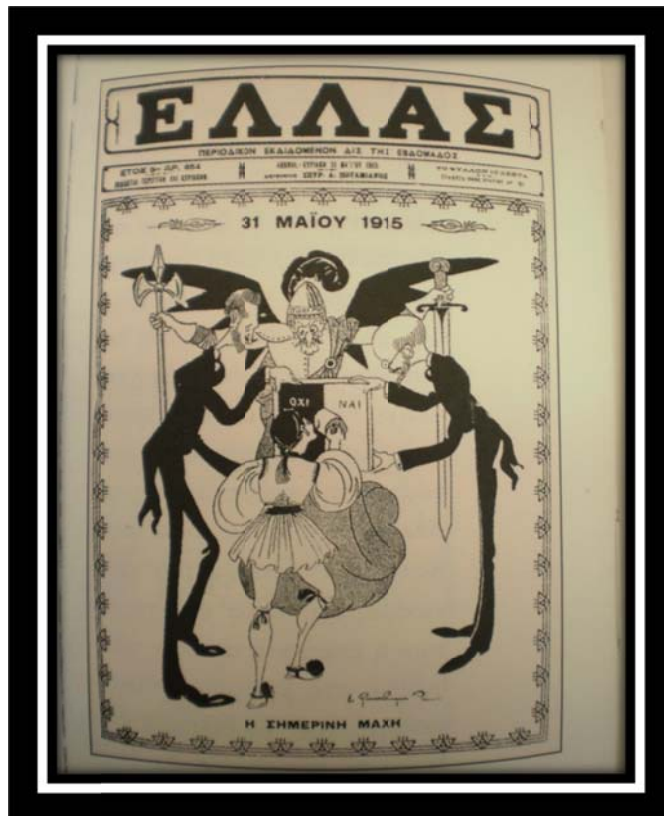
Μετά την «απότομη προσγείωση» από την αποτυχία της δημιουργίας της Μεγάλης Ελλάδος και την απόρριψη της Μεγάλης Ιδέας, εξαιτίας της επίσης μεγάλης και πρωτόγνωρης καταστροφής του 1922 η χώρα αναδιοργανώνει τις εναπομείναντες δυνάμεις της· αυτή τη φορά όχι για να αντιπαρατεθεί πολεμικά με την Τουρκία, αλλά για να μετριάσει κατά το δυνατόν το σοκ από την έλευση των προσφύγων της άλλοτε ελληνικής Ιωνίας. Ανάμεσα τους βρίσκονταν και αρκετοί καλλιτέχνες οι οποίοι επιδίδονταν στην τέχνη της γελοιογραφίας στην πλούσια σατιρική δημοσιογραφία της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, με συνέπεια την δημιουργία ανταγωνισμού με τους γελοιογράφους της μητρόπολης, οι οποίοι αποφάσισαν να συνεχίσουν την εργασία τους υπό την προστασία μιας γελοιογραφικής συντεχνίας το 1926 στην οποία υπό το φόβο ανταγωνισμού από την ξένη γελοιογραφία, συμμετείχαν γηγενείς και αργότερα και ετερόχθονες καλλιτέχνες.³³

³² Ο. π., σ. 293.

³³ Ο. π., σσ. 296-297.

Η γελοιογραφία ελίσσεται και εξελίσσεται

Την ίδια περίοδο, η σύντομη δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου σημαδεύτηκε από την προσπάθεια προστασίας των ηθών, την φυλάκιση πολιτικών αντιπάλων και τις διώξεις στον Τύπο. Οι τελευταίες είχαν ως αποτέλεσμα πολλοί γελοιογράφοι, υπό το φόβο των διώξεων από το συγκεντρωτικό καθεστώς να επιλέγουν να εργαστούν σε περιοδικά ποικίλης ύλης με τις γελοιογραφίες να απευθύνονται όπως είδαμε πιο πάνω σε ένα λιγότερο ενδιαφερόμενο για την πολιτική αναγνωστικό κοινό. Παρόλα αυτά, η οικονομική εξάντληση του κράτους από τους στρατιωτικούς εξοπλισμούς, το προσφυγικό ζήτημα, το δημόσιο χρέος και η αδυναμία για την εξυπηρέτηση του, ήταν πάντα στο επίκεντρο της γελοιογραφικής δημιουργίας ακόμη και μέχρι την τελευταία Πρωθυπουργία του Ελευθερίου Βενιζέλου, ίσως του πιο γελοιογραφημένου Έλληνα πολιτικού (γελ. 3).³⁴

Γελοιογραφία 3: Στις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 οι πολίτες δεν ψήφισαν για να επικρατήσει ο Γούναρης ή ο Βενιζέλος, αλλά για το αν η Ελλάδα θα έπαιρνε μέρος στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ή όχι.

Όταν το 1929 η Κυβέρνηση Βενιζέλου ψήφισε τον διαβόητο νόμο περί του «Ιδιώνυμου» δεν ήξερε ότι δημιουργούσε μια φανταστική απειλή της τάξης του 5%

³⁴ Ο. π., σσ. 413-417.

του εκλογικού σώματος, την κομμουνιστική. Η αχαλίνωτη κινδυνολογία και το κλίμα έντασης της εποχής οδήγησαν στην επιβολή μιας άλλης δικτατορίας (γελ. 4), όταν την 4^η Αυγούστου 1936, ο Ιωάννης Μεταξάς ανέλαβε τις τύχες της χώρας υιοθετώντας την γνωστή φασιστική συνταγή άλλων ευρωπαϊκών χωρών κατά την συγκεκριμένη περίοδο, όπως η Ιταλία και η Γερμανία. Μεταξύ των άλλων περιορισμών ήταν και εκείνος της τέχνης. Συνεπώς η γελοιογραφία περιορίστηκε στην σάτιρα της δικτατορίας μέσα από υπονοούμενα και νύξεις οι οποίες σύντομα, υπό το βάρος της ασφυκτικής λογοκρισίας, εξαφανίστηκαν. Το καθεστώς ωστόσο δεν μπορούσε να καταβάλλει μονομιάς την γελοιογραφία σε βαθμό που να την καταστήσει τελείως ανύπαρκτη. Αποφάσισε λοιπόν να την χρησιμοποιήσει για τον διακριτικό έλεγχο των ηθών μέσα από γελοιογραφικές εκθέσεις τις οποίες διοργάνωνε με αμοιβή το «Υπουργείο Διοικήσεως της Πρωτεύουσας». Είναι περιττό να αναφερθούμε στο κατευθυνόμενο περιεχόμενο των δημιουργιών οι οποίες δεν θα έπρεπε να αποκλίνουν από τα «χρηστά ήθη» της ελληνικής παράδοσης.³⁵

Γελοιογραφία 4: Ο Ι. Μεταξάς ως κάμπια, κατατρώει τον Κοινοβουλευτισμό και κατά συνέπεια την Δημοκρατία! Προφητική γελοιογραφία του Γιώργου Γκιβέλη η οποία δημοσιεύθηκε στον *Γάτο* το 1930.

³⁵ Ο. π., σσ. 437-444.

Γελοιογραφία 5: Ταχυδρομικό δελτάριο με μια βιβλική γελοιογραφία. Στο ρόλο του Δαυίδ και του Γολιάθ, ο Έλληνας στρατιώτης και ο Μουσολίνι αντίστοιχα. Η γελοιογραφική απεικόνιση της φαινομενικά άνιση μάχης είναι του Μιχ. Παπαγεωργίου.

Η τετραετής σιωπή των γελοιογράφων θα έφθανε στο τέλος της με την έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Δύο μέρες μετά την εισβολή των Ιταλών στα ελληνικά σύνορα το καθεστώς Μεταξά επέτρεψε την γελοιογράφηση του Μουσολίνι (γελ. 5), ρίχνοντας στη μάχη κατά του επίδοξου κατακτητή και τους γελοιογράφους. Τα έντυπα της εποχής, τα οποία πληθαίνουν συνεχώς, είναι γεμάτα γελοιογραφίες και όλοι οι γελοιογράφοι επιστρατεύουν τα πενάκια τους για να

απεικονίσουν το μέτωπο και να αποτυπώσουν τη φρίκη της ναζιστικής Κατοχής, όπως ο Φωκίων Δημητριάδης στο βιβλίο του *Σκιές πάνω από την Αθήνα*.³⁶ Σημαντικό γεγονός αποτελεί και η χρήση των ταχυδρομικών δελταρίων, τα οποία αν και υπήρχαν από τις αρχές του 20ου αιώνα ως μόδα, αποδείχθηκαν ιδιαίτερα αποτελεσματικά καθώς οι γελοιογραφικές δημιουργίες πάνω τους, άλλοτε ενυπόγραφες κι άλλοτε όχι (γελ. 6, σελ. 21), είχαν ως παραλήπτες ανθρώπους όλων των ηλικιών, των ιδεολογιών και των εθνοτήτων, μονοπωλώντας με κωμικό τρόπο την ανδρεία και την υπεροχή των Ελλήνων στρατιωτών έναντι των Ιταλών στα πεδία των μαχών. Επιπροσθέτως, ο Τύπος θα επιχειρούσε να καλύψει το χαμένο έδαφος της κατευθυνόμενης δημοσιογραφίας και οι γελοιογράφοι με τα αριστουργηματικά τους σκίτσα θα συνέβαλλαν τα μέγιστα σε αυτό το εγχείρημα. Οι γελοιογράφοι, ως δημιουργοί εφήμερων και επίκαιρων σκίτσων ήταν εκείνοι οι οποίοι απέδιδαν με πιο εύπεπτο τρόπο την πολεμική σύρραξη, τονίζοντας πως η αντίσταση στην φασιστική απειλή δεν ήταν αδύνατη, αναπτερώνοντας το ηθικό των Ελλήνων. Κατά την Κατοχή από τις δυνάμεις του Άξονα, εκτός από τις γελοιογραφίες οι οποίες

³⁶ Ηλίας Ταμπακάς, «Τα πρώτα βήματα-Η ιστορία του σκίτσου από τον 19^ο αι. έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», στο *Ελληνική Γελοιογραφία-Δύο Αιώνες Σάτιρας*, τ. 44, Η Καθημερινή Α.Ε., Αθήνα, 2001, σ. 18.

κυκλοφορούσαν λαθραία σε παράνομα έντυπα, εμφανίστηκαν και οι αφίσες με γελοιογραφικό περιεχόμενο (γελ. 7, σελ. 22), συχνά αντιγραφές των γελοιογραφιών των παράνομων εφημερίδων, οι οποίες συνέβαλλαν τα μέγιστα τόσο στην ενημέρωση, όσο και στην ψυχική ενδυνάμωση του κατεχόμενου ελληνικού πληθυσμού.³⁷

Γελοιογραφία 6: Το υποβρύχιο «Κατσώνης» είχε κατατροπώσει επανειλημμένα τον ιταλικό στόλο. Η γελοιογραφία φιλοτεχνήθηκε από άγνωστο γελοιογράφο.

Το τέλος του πολέμου βρίσκει την Ελλάδα στην πλευρά των νικητών και παρά την οικονομική δυσπραγία και τις κατεστραμμένες υποδομές υπάρχει κλίμα αισιοδοξίας, τουλάχιστον μέχρι να αρχίσει η αιματηρή εμφύλια σύγκρουση (γελ. 8, σελ. 22). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο λαμβάνει χώρα μια άνθηση της γελοιογραφίας, η οποία όντας φιμωμένη για τέσσερα χρόνια θα ξεσπούσε, καταγγέλλοντας με σάτιρα και χωρίς έλεος όσους οι μετέπειτα Κυβερνήσεις άφησαν ανενόχλητους. Οι δωσίλογοι, οι μαυραγορίτες, οι ταγματασφαλίτες, οι συνεργαζόμενοι με τους κατακτητές πολιτικοί και γενικότερα το απεχθές πρόσωπο των προδοτών του ελληνικού λαού, σατιρίστηκε και διασύρθηκε με τρόπο ο οποίος εντυπώθηκε μέχρι τις μέρες μας στην ελληνική συλλογική μνήμη.³⁸

Παρουσιάζεται συνεπώς μια έκρηξη σκίτσων στην πληθώρα σατιρικών περιοδικών και τις εφημερίδες. Ο *Ριζοσπάστης* συνεργάζεται με επιφανείς γελοιογράφους οι οποίοι υπέγραφαν με ψευδώνυμο για ευνόητους λόγους. Αν στα πεδία των μαχών νίκησε η Δεξιά στο πεδίο της γελοιογραφίας νίκησε η Αριστερά.

³⁷ Σαπρανίδης, ο. π., σσ. 453-470.

³⁸ Ο. π., σσ. 474-475.

Τέλος, στα οικογενειακά περιοδικά, με κυριότερα τον *Θησαυρό* και το *Ρομάντζο*, αναπτύσσεται η κοινωνική γελοιογραφία από νέους γελοιογράφους όπως ο Αρχέλαος (Αρχέλαος Αντώνναρος).³⁹

Γελοιογραφία 7: Αφίσα η οποία κυκλοφόρησε το 1944 για το ΕΑΜ. Απεικονίζει με γελοιογραφικό τρόπο την κατατρόπωση του φασισμού και του ναζισμού από το ΕΑΜ.

Γελοιογραφία 8: Επιβάτης της τελευταίας στιγμής ο Ν. Ζέρβας για την «τρικέφαλη» Κυβέρνηση Μαξίμου. Γελοιογραφία του Π. Παυλίδη στον *Ρίζο* της Δευτέρας, 03/02/1947.

³⁹ Ηλίας Ταμπακάς, «Το σκίτσο μετά τον Πόλεμο...», ο. π., σ. 77.

Το «νέο κύμα»

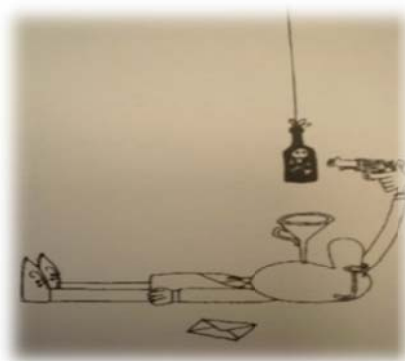
Μετά το τέλος του Εμφυλίου, η γελοιογραφία με πολυάριθμους πλέον εκπροσώπους της, έψαχνε έκτος από πολιτικά, και άλλου είδους θέματα τα οποία θα αναζωπύρωναν το ενδιαφέρον του αναγνώστη και θα παρείχαν νέο πεδίο δράσης στον σατιρικό καλλιτέχνη. Στο στόχαστρο τέθηκαν οι κοινωνικές αντιθέσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και τα παράδοξα της καθημερινής επικαιρότητας. Χαρακτηριστικοί είναι οι ήρωες των οικογενειακών περιοδικών ποικίλης ύλης όπως οι «βαρελόφρονες» και η «Χοντρή» (γελ. 9), μορφές οι οποίες προσέφεραν γέλιο εμπνεόμενες από την καθημερινή ρουτίνα του έγγαμου βίου, και όχι μόνο, σατιρίζοντας τις συμπεριφορές των αταίριαστων μεταξύ τους ατόμων. Τα συναφή αυτά θέματα είχαν στόχο την πρόκληση της ευθυμίας στον αναγνώστη, καθώς δεν τον προβλημάτιζαν όπως η πολιτική γελοιογραφία: επρόκειτο για αστείες παραστάσεις οι οποίες προκαλούσαν το γέλιο χωρίς παραπέρα δημιουργία σκέψεων ή εντυπώσεων. Για την γελοιογραφία ήταν μια εποχή πειραματισμού και καινοτομιών.⁴⁰

Γελοιογραφία 9: Η Χοντρή του «Θησαυρού» με τον Ζαχαρία προελαύνει! Οπισθόφυλλο του περιοδικού την 25^η Μαΐου 1947.

⁴⁰ Σαπρανίδης, ο. π., σ. 509.

Η καινοτομία στο χώρο της εν Ελλάδι γελοιογραφίας ωστόσο δεν σταμάτησε εδώ. Η πρωτότυπη ιδέα, ως συνήθως, ήρθε από το εξωτερικό και πατέρας της ήταν ο Ρουμάνος Saul Steinderg, γελοιογράφος στο New Yorker. Η αφαιρετική τάση της ζωγραφικής, πλέον, θα εισχωρήσει και στην γελοιογραφία, κυρίως στο σχέδιο αλλά και στο σχολιασμό της. Χωρίς σχόλια, ο αναγνώστης αναγκάζονταν να βάλει δικά του, ενώ χωρίς σχέδιο υποχρεώνονταν να το διαμορφώσει με τη φαντασία του, επιτρέποντας του να συμμετέχει μέχρι ένα βαθμό και ο ίδιος στην συγκρότηση της γελοιογραφίας που έβλεπε. Βασικοί εκπρόσωποι της παραπάνω τάσης στην χώρα μας υπήρξαν ο Γιάννης Κυριακόπουλος και ο Κώστας Μητρόπουλος. Ο πρώτος έγινε γνωστός μέσα από τους «Ιδανικούς Αυτόχειρες» (γελ. 10), σαρκάζοντας τον μαζοχισμό των ανθρώπων οι οποίοι κάνουν τη ζωή τους δύσκολη μέχρι θανάτου. Ο δεύτερος ξεκινώντας το 1960 με τα «Τρομερά Μωρά» (γελ. 11) και το κυκλοφοριακό χάος, αποδείχθηκε προφητικός ως προς την παιδική βία και το ζοφερό μέλλον των ελληνικών πόλεων.⁴¹

Γελοιογραφία 10: «Χαρακτηριστικός ιδανικός αυτόχειρας».

Γελοιογραφία 11: Δύο από τα «Τρομερά Μωρά» του Μητρόπουλου.

⁴¹ Ο. π., σ. 514-519.

Οι τελευταίες δεκαετίες

Οι γελοιογραφικές φιγούρες οι οποίες σφράγισαν τα σατιρικά ήθη μιας ολόκληρης εποχής καθιερώνοντας την ευθυμογραφία και μαζί της το περιοδικό ποικίλης ύλης, είχαν καταλάβει τον κύριο όγκο του σατιρικού Τύπου. Ο μεθυσμένος, η άπιστη σύζυγος, η κακή πεθερά και ο ηλικιωμένος ερωτύλος είχαν φθάσει σε κορεσμό. Έτσι, η δεκαετία του 1970 σημαδεύτηκε από το τόλμημα των γελοιογράφων να εισάγουν πιο δυναμικά το σεξ στην γελοιογραφία, καθώς είχε περάσει ως ένα χρήσιμο εργαλείο στο χώρο των οργανωμένων εκδόσεων αποδίδοντας σταθερά και σίγουρα κέρδη. Ένα άλλο χαρακτηριστικό, το οποίο παρατηρείται μετά το 1950 και εξελίσσεται ραγδαία, είναι ότι η ευθυμογραφία κερδίζει έδαφος σε βάρος της πολιτικής γελοιογραφίας, αφήνοντας την τελευταία στο περιθώριο μέχρι τη στιγμή που θα συνέβαινε κάποιο συνταρακτικό πολιτικό γεγονός το οποίο θα την ξαναέφερνε στο προσκήνιο.⁴²

Από το 1963 και μετά, η χωρίς περιορισμούς διακίνηση του Τύπου δημιουργεί τις προϋποθέσεις για περισσότερη και καλύτερη σάτιρα. Οι νέοι και οι πιο παλιοί γελοιογράφοι αποτυπώνουν τον «ανισόρροπο» κόσμο σε γελοιογραφίες χωρίς λόγια, χωρίς σχέδιο το οποίο ακολουθεί ακριβώς την ανθρώπινη ανατομία, και χωρίς πατρίδα, καθώς αναδημοσιεύονται εντός και εκτός της χώρας. Κυκλοφορούν νέες εφημερίδες και εικονογραφημένα περιοδικά, έδαφος πρόσφορο για την γελοιογραφία, ενώ πολιτικά γεγονότα τραγικά όσο και κωμικά, όπως ο Ανένδοτος Αγώνας, τα Ιουλιανά και η δράση του παρακράτος γελοιογραφούνται στο έπακρο, επαναφέροντας δυναμικά στην έντυπη ύλη την πολιτική γελοιογραφία.⁴³

Και ενώ η ανάταση της χώρας σε όλους τους τομείς της καλλιτεχνικής έκφρασης, αν και καθυστερημένα ήταν γεγονός, μια άλλη «ανάταση», όχι και τόσο πνευματικά ώριμη, βρίσκονταν σε εξέλιξη. Η πολιτική αστάθεια, η κοινωνική ανασφάλεια και η υπονόμηση του Δημοκρατικού πολιτεύματος από τις ίδιες τις πολιτικές δυνάμεις της Ελλάδος (γελ. 12, σελ. 26), οδήγησαν στην επιβολή ενός συγκεντρωτικού καθεστώτος στην χώρα στην οποία γεννήθηκε η δημοκρατία. Την 21^η Απριλίου 1967 τα χαμόγελα πάγωσαν καθώς η νέα τάξη πραγμάτων θα αποδεικνύονταν

⁴² Ο. π., σσ. 535-537.

⁴³ Ηλίας Ταμπακάς, «Το σκίτσο μετά τον Πόλεμο...», ο. π., σσ. 548-549.

καταστροφική για την πάσης φύσεως καλλιτεχνική, και όχι μόνο, έκφραση, καθώς οι ασφυκτικοί περιορισμοί αφορούσαν όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής. Η αμείλικτη λογοκρισία θα αναγκάσει τους γελοιογράφους να δημιουργήσουν γελοιογραφίες οι οποίες δεν θα «κόβονται», επιτρέποντας τους να σατιρίζουν τους ανθρώπους της χούντας και τις συμπεριφορές τους, υπονομεύοντας με τον τρόπο αυτό την αυταρχική τους εξουσία και συνάμα ενημερώνοντας τους αναγνώστες για το πραγματικό πρόσωπο των «Σωτήρων» της χώρας.

Γελοιογραφία 12: Ο «Τύπος της Δεξιάς» προσπαθεί να φοβίσει τον ελληνικό λαό περί πραξικοπήματος πριν την προσφυγή του τελευταίου στις κάλπες. Ο φόβος θα μετατραπεί σε βεβαιότητα την επομένη. Η γελοιογραφία του Δήμου Σκουλάκη δημοσιεύθηκε την παραμονή της 21^{ης} Απριλίου στην *Δημοκρατική Αλλαγή*.

Η πτώση της χούντας μετά από επτά χρόνια, υποκίνησε στην Ελλάδα, την εμφάνιση ενός κλίματος ριζοσπαστισμού το οποίο δεν άφησε ανεπηρέαστη και τη γελοιογραφία με αποτέλεσμα την δημιουργία και την δημοσίευση αντιφασιστικών γελοιογραφιών. Τότε είναι που κάνει την εμφάνιση της και η πολιτικά στρατευμένη και όχι απλά προσανατολισμένη γελοιογραφία, η οποία αποτελεί εποχιακό είδος και η ακμή του εντοπίζεται σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους στις οποίες αναζωογονείται.⁴⁴

Στη Μεταπολίτευση ο χώρος της γελοιογραφίας εμπλουτίστηκε περαιτέρω καθώς πολλοί δημιουργοί όπως ο Γιάννης Καλαϊτζής, ο Αντώνης Καλαμάρας, ο

⁴⁴ Βασίλης Αντ. Πασχάλης, *Η Γελοιογραφία και το Δαιμονικό*, Ιδίους αναλώμασιν, Ιωάννινα, 2006, σ. 265.

Σπύρος Ορνεράκης και ο Στάθης Σταυρόπουλος (Στάθης) έδωσαν νέο αέρα στην τέχνη της γελοιογραφίας. Μετά το 1981 η γελοιογραφία «βρίσκεται» στην αντιπολίτευση καθώς για πρώτη φορά, ύστερα από δεκαετίες, η χώρα έχει μια μη δεξιά Κυβέρνηση.⁴⁵

Στις μέρες μας, η γελοιογραφία συνεχίζει να επιτελεί τον κοινωνικό της ρόλο απερίσπαστα και χωρίς εξαρτήσεις, όπως έκανε από την εμφάνιση της. Αποτελεί βασικό καταγγελτικό μέσο το οποίο με κύριο φορέα τον Τύπο δημοσιοποιείται σε όλους τους πολίτες, φέρνοντας στο φως τις παραλήψεις και τις αδυναμίες του πολιτικού συστήματος, και όχι μόνο. Η γελοιογραφία κάνει τον αναγνώστη της να κατανοεί βαθύτερα τα γεγονότα καθώς όπως συνήθιζε να λέει ο Άλφρεντ Χίτσκοκ:

«Αν δεν μπορείς να δεις την αστεία πλευρά σε κάτι που συμβαίνει, τότε δεν έχεις καταλάβει τίποτα».

«Το πρωταρχικό αντικείμενο της γελοιογραφίας δεν είναι να σε κάνει να γελάς»

(William Trackeraγ)

«Η γελοιογραφία δεν σε κάνει μόνο να γελάς, αλλά και να σκέπτεσαι, να πονάς, να μαθαίνεις, και να δημιουργείς... Συλλαμβάνει την πραγματικότητα, την αναλύει, την βαθύνει. Ο γελοιογράφος είναι φιλόσοφος».

(E. Naci)

⁴⁵ Ηλίας Ταμπακάς, «Το σκίτσο μετά τον Πόλεμο...» ο. π., σ. 78.

2) Ιστορία του ελληνικού Τύπου.

Προεπαναστατική περίοδος (1784-1821)

Η πρώτη ελληνική, έντυπη δημοσιογραφική δραστηριότητα σημειώθηκε στο εξωτερικό και συγκεκριμένα στην Βιέννη, μια πόλη η οποία ήταν στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής διπλωματίας και στην οποία ζούσαν χιλιάδες Έλληνες του πνεύματος, όταν το 1789 ο Γεώργιος Βεντότης εξέδωσε την πρώτη ελληνική εφημερίδα η οποία ωστόσο ήταν βραχύβια: καθώς ύστερα από οθωμανικές διπλωματικές πιέσεις προς τις αυστριακές αρχές, η κυκλοφορία της διακόπηκε οριστικά το ίδιο έτος.⁴⁶ Τέτοιοι Έλληνες ήταν που πρωτοστάτησαν στην έκδοση των πρώτων ελληνικών φύλλων τα οποία δεν ήταν μόνο εργαλεία επικοινωνίας και ενημέρωσης των Ελλήνων του εξωτερικού αλλά διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο και στην προετοιμασία της ελληνικής Επανάστασης του 1821. Άνθρωποι της διάνοησης και συνάμα μεγάλοι υποστηρικτές του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα όπως ο Ρήγας Φεραίος, ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Άνθιμος Γαζής, ο Θεόκλητος Φαρμακίδης και ο Κ. Κοκκινάκης αποτέλεσαν μερικούς από τους βασικούς δημιουργούς του ελληνικού Τύπου.⁴⁷

Παράλληλα την ίδια περίοδο σε άλλα κέντρα στα οποία κατοικούσαν μεγάλα τμήματα του ελληνισμού, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα αλλά και σε ημιαυτόνομες περιοχές όπως οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες παρατηρείται οικονομική, πολιτισμική και πνευματική ανάπτυξη η οποία έχει ως σημείο αναφοράς την πολυπόθητη ανεξαρτησία των Ελλήνων. Μέρος της ανάπτυξης αυτής είναι και η άνθιση του ελληνικού Τύπου η οποία εντάσσεται στην ανοδική πορεία στην οποία ήδη βρίσκονταν ο ελληνισμός.⁴⁸

Η *Εφημερίς* (1790-1797) των Μαρδίκων Πούλιου, εκδόθηκε στη Βιέννη και θεωρείται η δεύτερη δημοσιογραφική προσπάθεια, ύστερα από εκείνη του Βεντότη. Με το περιεχόμενο της θα επιχειρήσει να ενημερώσει και να χειραγωγήσει

⁴⁶ Γιώργος Δ. Μαθιόπουλος, *Ανθολόγιο Ελληνικής Τυπογραφίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2009, σ. 22.

⁴⁷ Κώστας Μάγιερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, τ. Α', Α. Δημόπουλος, Αθήνα, 1957, σ. 9. Για τις απαρχές και την ανάπτυξη του ελληνικού Τύπου βλ. επίσης Αρ. Daskalakis, *La Presse Neo-Hellenique*, Librairie Universitaire J. Gamber, Paris, 1930.

⁴⁸ Αικατερίνη Κουμαριανού, «Γένεση και ανάπτυξη του ελληνικού Τύπου 1784-1863», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σ. 24.

τον ελληνικό λαό θέτοντας του εθνικούς και πολιτικούς προβληματισμούς, έτσι όπως αυτοί απέρρεαν από την Γαλλική Επανάσταση του 1789.⁴⁹ Άλλα φύλλα, όπως ο *Έρμής ο Λόγιος* (1811-1821), ο *Ελληνικός Τηλέγραφος* (1811-1836), η οποία είναι η μακροβιότερη προεπαναστατική ελληνική εφημερίδα, ο *Φιλολογικός Τηλέγραφος* (1817-1821) και η *Καλλιόπη* (1819-1821), προσπάθησαν μέσα από την προώθηση της παιδείας να ενημερώσουν και να συσπειρώσουν τον υπόδουλο ελληνισμό. Έδωσαν συνεπώς σημασία στην πνευματική και πολιτισμική χειραφέτηση του Γένους, η οποία θα το οδηγούσε στην κατάκτηση της Ελευθερίας, αποτυπώνοντας στις σελίδες τους τις συζητήσεις και τα επιτεύγματα της ελληνικής διανόησης του εξωτερικού.⁵⁰

Στον ελλαδικό χώρο, η ύπαρξη τυπογραφικών μονάδων, υποτυπωδών έστω, ήταν αδιανόητη λόγω της υποδούλωσης των Ελλήνων στους κατακτητές. Μόνο η Εκκλησία, λόγω των προνομίων που απολάμβανε, είχε τη δυνατότητα να διατηρεί μερικά τυπογραφεία για την παραγωγή εκκλησιαστικών βιβλίων. Σημαντικότερο ήταν το τυπογραφείο του Πατριαρχείου, το οποίο καταστράφηκε από τον οθωμανικό όχλο, αμέσως μετά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης.⁵¹

Μπορούμε λοιπόν με ασφάλεια να συμπεράνουμε πως ο προεπαναστατικός Τύπος δεν ήταν μια μεμονωμένη ενέργεια, αλλά μια οργανωμένη προσπάθεια με στόχο την ενημέρωση του απανταχού ελληνικού στοιχείου και μέσω αυτής, την δημιουργία επαναστατικού ρεύματος για την αποτίναξη του Οθωμανικού ζυγού.

⁴⁹ Γεώργιος Λαΐος, *Ο Ελληνικός Τύπος της Βιέννης*, χ. ε., Αθήνα, 1961, σ. 26-31.

⁵⁰ Κουμαριανού, «Γένεση και ανάπτυξη του ελληνικού Τύπου...», ο. π., σσ. 24-25. Βλ. Επίσης Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος Βιέννη – Παρίσι (1784-1821)*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αυστρία, 1995.

⁵¹ Νίκος Λέανδρος, *Μαζικά Έντυπα Επικοινωνίας στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Δελφίνι, Αθήνα, χ. χ., σ. 19.

Ο Τύπος του Αγώνα και του νέου ελληνικού Βασιλείου (1821-1864)

Την περίοδο του απελευθερωτικού Αγώνα (1821-1828), οι εφημερίδες που εκδόθηκαν σε ελληνικές πόλεις οι οποίες ήταν καθοριστικής σημασίας για την έκβαση της Επανάστασης, όπως η Αθήνα, το Ναύπλιο, το Μεσολόγγι και η Ύδρα, πληροφορούν το κοινό για πολεμικά γεγονότα, πολιτικές εξελίξεις και θέματα εξωτερικών συμμαχιών ενώ, δεν παραλείπουν θέματα παιδείας και γραμμάτων.⁵²

Το πρώτο έντυπο που εκδόθηκε τον Αύγουστο του 1821 σε ελεύθερο ελληνικό έδαφος, την Καλαμάτα, ήταν η *Σάλπιξ Ελληνική*. Η εφημερίδα τυπώθηκε στο πρώτο τυπογραφείο που είχε μεταφερθεί από τον Δημήτριο Υψηλάντη από την Τεργέστη και παρόλο που κυκλοφόρησαν μόλις τρία φύλλα, αποτέλεσε σημαντικό δημοσιογραφικό βήμα.⁵³ Ο εκδότης του Θεόκλητος Φαρμακίδης επισήμανε πως στόχος του φύλλου ήταν η εξοικείωση των Ελλήνων με τα ευρωπαϊκά πολιτικά πράγματα και η πληροφόρηση τους για τον Αγώνα τους ενάντια στον Οθωμανικό ζυγό. Ωστόσο δεν υποδέχθηκαν όλοι εγκαρδίως την ιδέα της έκδοσης του πρώτου εκείνου εντύπου, καθώς όταν συζητήθηκε η έκδοση του ο Μανιάτης οπλαρχηγός Παναγιώτης Κρεββατάς, είπε:

«Δεν μας χρειάζονται προς το παρόν εφημερίδες, γιατί η δημοσιογραφία θα χαλάση τα μυαλά των ξυπόλητων και των κολληγάδων, θα πάρη ο νους των αέρα, γιατί οι γαζετατζήδες (δημοσιογράφοι) θα γράφουν ότι τους κατέβη και θα μας φέρουν την αθειάν και το ρεπούμπλικο (Δημοκρατία), όπως και στη Φράντζα»(Γαλλία).⁵⁴

Άλλα φύλλα που εμφανίστηκαν στην περιοχή της Στερεάς Ελλάδας και ήταν χειρόγραφα ήταν η *Εφημερίδα του Γαλαξειδίου* (Μάρτιος 1821), η οποία

⁵² Κουμαριανού, «Γένεση και ανάπτυξη του ελληνικού Τύπου...», ο. π., σ. 25.

⁵³ Ν. Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας*, τ. Α', Β' έκδοση, Gutenberg, Αθήνα, 1982, σσ. 215-217. Για την *Ελληνική Σάλπιγγα* βλ. επίσης Θεόκλητος Φαρμακίδης, *Σάλπιγγις Ελληνική*, Ιωάννης Τσερεβελάκης (επίμ.), Βιβλιοπωλείον των Βιβλιόφιλων, Αθήνα, 1975.

⁵⁴ Σαπρανίδης, ο. π., σ. 25.

αποκαλούνταν και «ψευτοεφημερίδα», διότι κατέγραφε φανταστικές, πολλές φορές, ειδήσεις· η *Εφημερίς Αιτωλική* (Μεσολόγγι, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1821), *Ο Αχελώος* (Βραχώρι/Αγρίνιο, Φεβρουάριος 1822). Η τελευταία εφημερίδα, θα μπορούσε να θεωρηθεί πρόδρομος κυβερνητικού φύλλου, καθώς δημοσίευε αποφάσεις της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος και άλλες συναφής ειδήσεις.⁵⁵ Επιπλέον, σημαντική εφημερίδα της περιόδου ήταν και τα *Ελληνικά Χρονικά* η οποία κυκλοφόρησε από το 1824 μέχρι το 1826, αποτελώντας μοναδική και αναντικατάστατη πηγή για την πολιορκία της πόλης.⁵⁶ Πρέπει ωστόσο να ληφθεί υπόψη και η δυσκολία του εγχειρήματος κατά την συγκεκριμένη περίοδο, εξαιτίας της έλλειψης τυπογραφικού εξοπλισμού, πρόβλημα το οποίο αποκαταστάθηκε ως ένα σημείο, μέχρι το 1825, όταν και μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα από το εξωτερικό σύγχρονα για την εποχή μηχανήματα τυπογραφίας.⁵⁷

Τότε αρχίζει την έκδοση της η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*. Επρόκειτο για το επίσημο φύλλο της Διοίκησης στην εκάστοτε έδρα της, με συντάκτη τον έμπειρο Θεόκλητο Φαρμακίδη.⁵⁸ Μία άλλη, επίσης χαρακτηριστική εφημερίδα της ίδιας περιόδου είναι η *Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ελλάδος*, η οποία κυκλοφόρησε τον Ιούλιο του 1827 από τον Παντελή Κ. Παντελή και η ιδιαιτερότητα της ήταν ότι αποτελούσε προσωπικό όργανο του εκδότη. Γενικότερα, οι εφημερίδες της εν λόγω περιόδου δημοσιεύουν άρθρα σχετικά με το θέμα της ελευθεροτυπίας, της πολιτικής και τους πιθανούς τρόπους διακυβέρνησης του νέου ελληνικού κράτους.⁵⁹

Στη συνέχεια, οι βίαιες πολεμικές συγκρούσεις της Επανάστασης στην Αθήνα, η καταστροφή του Μεσολογγίου, οι έντονες πολιτικές διαμάχες και η αβεβαιότητα από την οποία χαρακτηρίζονταν η έκβαση του Αγώνα προκάλεσε την αναστολή των εκδόσεων όλων των φύλλων τα οποία κυκλοφόρησαν κατά τη διάρκεια του

⁵⁵ Αικατερίνη Κουμαριανού (επίμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα: 1821-1827*, τ. Α', Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα, 1971, σσ. 12-20.

⁵⁶ Αικατερίνη Κουμαριανού (επίμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα: 1821-1827*, τ. Β', Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα, 1971, σσ. 7-8.

⁵⁷ Κουμαριανού, «Γένεση και ανάπτυξη του ελληνικού Τύπου...», ο. π., σ. 25.

⁵⁸ Αικατερίνη Κουμαριανού (επίμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα: 1821-1827*, τ. Γ', Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα, 1971, σσ. 199-202.

⁵⁹ Κουμαριανού «Γένεση και ανάπτυξη του ελληνικού Τύπου...», ο. π., σσ. 25-26.

Πολέμου της Ανεξαρτησίας, εκτός από την *Ανεξάρτητη Εφημερίδα της Ελλάδος* και την *Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος*.⁶⁰

Στην Τρίτη Εθνική Συνέλευση της Τροιζήνας (12 Μαρτίου-30 Απριλίου 1827) ο Ιωάννης Καποδίστριας εκλέχθηκε πρώτος Κυβερνήτης των ελεύθερων Ελλήνων, με κυρίαρχη την προσδοκία της μετάβασης σε καθεστώς εθνικής και πολιτικής ανεξαρτησίας. Επιπλέον, επιβεβαιώνονταν και η ισχύς του Συντάγματος της Επιδαύρου το οποίο είχε προνοήσει για την ελεύθερη έκφραση του Τύπου. Δυστυχώς όμως, οι προσδοκίες που αναφέρονταν στον Τύπο, και όχι μόνο, επρόκειτο να διαψευστούν καθώς οι πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις της περιόδου οδήγησαν στην δολοφονία του Καποδίστρια. Στον ίδιο εξάλλου αποδίδεται και το πρώτο εχθρικό προς τον Τύπο νομοθέτημα της 26^{ης} Απριλίου 1831,⁶¹ με το οποίο νομιμοποιούσε την επέμβαση της εξουσίας κατά των εφημεριδογράφων.⁶²

Στην περίοδο της οθωνικής κυριαρχίας που ακολουθεί, επιδεικνύεται αξιόλογη πρόοδος η οποία συνίσταται στην κυκλοφορία τριών μεγάλων εφημερίδων οι οποίες είναι η *Αθηνα* του Εμ. Αντωνιάδη (1832-1862), ο *Αιών* του Ιωάννη και κατόπιν του Τιμολέοντος Φιλήμονος (1838-1870), και η *Ελπίς* του Κωνσταντίνου Λεβίδη (1836-1868). Ωστόσο, οι συνεχείς, και ολοένα αυστηρότερες νομοθετικές ρυθμίσεις οι οποίες ψηφίστηκαν στις επόμενες δεκαετίες, είχαν στόχο τον περιορισμό της ελευθεροτυπίας, με τις διώξεις εναντίον των ανθρώπων του Τύπου να αποτελούν πλέον συχνό φαινόμενο. Οι νόμοι «Περί εγκλημάτων εκ της καταχρήσεως του Τύπου» του 1833, «Περί Αστυνομίας του Τύπου» και «Περί εξυβρίσεως εν γένει και περί Τύπου» του 1837 ψηφίστηκαν λόγω των έντονων πολιτικών αγώνων του Τύπου κατά της Βαυαροκρατίας και υπέρ της ψήφισης Συντάγματος.⁶³ Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε πως οι νόμοι του Όθωνος, παρά την

⁶⁰ Ο. π., σ. 26.

⁶¹ Το ψήφισμα 2085/1831 της καποδιστριακής περιόδου έθετε σε ισχύ μέτρα προληπτικά, όπως η προηγούμενη άδεια, η καταβολή ποσού εγγύησης και η προϋπόθεση ελληνικής ιθαγένειας αλλά και κατασταλτικά, όπως η κατάσχεση, η υποχρέωση επανορθωτικής δημοσίευσης και οι ποινικές κυρώσεις.

⁶² Ο. π., σ. 27.

⁶³ Νάση Μπάλτα, «Ο Τύπος κατά την Οθωνική περίοδο», στο *Σημειώσεις για την Ιστορία του Τύπου*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1993, σ. 58.

αυστηρότητα τους δεν κατόρθωσαν να αναχαιτίσουν την ελεύθερη έκφραση όπως αυτή αποτυπώθηκε στις εφημερίδες της περιόδου διακυβέρνησης του.⁶⁴

Συνεπώς, αντίθετα με τους υφιστάμενους από την Οθωνική εξουσία, περιορισμούς της περιόδου 1833-1862, ο Τύπος αποκτά πολιτική διάσταση και αγωνίζεται για μια σωστή διακυβέρνηση του νεόκοπου κράτους, ανταποκρινόμενη στις συνταγματικές αρχές και απαλλαγμένη από ξένους συμβούλους. Ωστόσο και οι τρεις σημαντικότερες εφημερίδες της εποχής, *Αθηνά*, *Αιών* και *Ελπίς*, παρουσίαζαν, ως ένα βαθμό, ξένη επιρροή. Η πρώτη ακολουθούσε φιλοαγγλική, η δεύτερη φιλωρωσική και η τρίτη φιλογαλλική πολιτική, με την ίδια επιρροή να ισχύει για τα περισσότερα δημοσιογραφικά έντυπα της περιόδου. Πρέπει όμως να λάβουμε υπόψη πως και οι τρεις εκδότες των παραπάνω φύλλων προέρχονταν από τον ελληνισμό της διασποράς, με αποτέλεσμα να είναι φορείς της δυτικής πολιτικής σκέψης και παιδείας. Η επιρροή αυτή μαρτυρείται και από τον υπότιτλο ο οποίος υπήρχε κάτω από τον βασικό τίτλο της εφημερίδας δηλώνοντας το πολιτικό, οικονομικό ή φιλολογικό περιεχόμενο της και ήταν συνήθεια υιοθετημένη από τον γαλλικό Τύπο της εποχής.⁶⁵

Στην δεκαετία του 1830 κάνει την εμφάνιση του και ο επαρχιακός Τύπος, ο οποίος έκτοτε θα διαδραματίσει βασικό ρόλο στην προώθηση της δημοσιογραφίας και την εξάπλωση του Τύπου πανελλαδικά. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως την περίοδο 1862-1900, κυκλοφορούν στον ελλαδικό χώρο 387 επαρχιακές εφημερίδες σε σύνολο 789, με τις κυριότερες πόλεις όπου εκδηλώθηκε η άνθηση του επαρχιακού Τύπου να είναι η Πάτρα, η Καλαμάτα, ο Βόλος, η Λάρισα και τα Χανιά.⁶⁶

Οι προσδοκίες για την λειτουργία ενός δημοκρατικού κοινοβουλευτικού πολιτεύματος στα πρότυπα του δυτικού φιλελευθερισμού, για κοινωνική δικαιοσύνη, για αναβάθμιση της παιδείας και οριστική εδαφική διαμόρφωση της επικράτειας ήταν ζητήματα τα οποία βρίσκονταν στην ημερήσια διάταξη των εφημερίδων της πολυτάραχης εκείνης περιόδου. Επιπροσθέτως, η κυκλοφορία αρκετών εντύπων καταδεικνύει την θέση που κατέκτησε ο Τύπος ως μέσο

⁶⁴ Κουμαριανού, «Γένεση και ανάπτυξη του ελληνικού Τύπου...», ο. π., σ. 28.

⁶⁵ Ο. π., σσ. 29-30.

⁶⁶ Νίκος Δεμερτζής, *Τοπική Δημοσιότητα και Επαρχιακός Τύπος στην Ελλάδα*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1996, σσ. 76-77.

ενημέρωσης της κοινής γνώμης για τους πολλούς προβληματικούς τομείς της εσωτερικής δημόσιας ζωής και των εξωτερικών προβλημάτων του μικρού βασιλείου.⁶⁷

Εφημερίδες που κυκλοφόρησαν στην Αθήνα όπως η *Φήμη* (1837), η οποία το 1840 μετονομάστηκε σε *Ταχύπτερο Φήμη ή Ο Σωκράτης των γυναικών και του Λαού* (1838), έντυπο το οποίο θέλησε να αναδείξει τον ρόλο της γυναίκας στην νεοελληνική κοινωνία και εκδόθηκε για να αντικαταστήσει το πολιτικό περιοδικό *Πρόοδος* (1836) το οποίο έκλεισε και ο εκδότης του Π. Σοφιανόπουλος φυλακίστηκε, αποτέλεσαν λαμπρά παραδείγματα ενημέρωσης των αναγνωστών στην δύσκολη εκείνη εποχή για τον Τύπο.⁶⁸

Η μοίρα του Τύπου εν Ελλάδι φάνηκε να αλλάζει μετά την επικράτηση της Επανάστασης της 3^{ης} Σεπτεμβρίου και την υποχώρηση του Όθωνος να εφαρμόσει το Σύνταγμα. Χαρακτηριστικός είναι ο υπότιτλος που καθιέρωσε ο Κ. Λεβίδης στην εφημερίδα του μετά το 1843: «Εφημερίς των αρχών της 3^{ης} Σεπτεμβρίου». Δυστυχώς όμως η χαρά των δημοσιογράφων δεν έμελλε να διαρκέσει πολύ καθώς μέχρι την έξωση του Βασιλιά το 1862 τα καταπιεστικά μέτρα εναντίον τους θα επαναλαμβάνονται διαρκώς με αυξανόμενη σκληρότητα. Έτσι οι εφημερίδες βρέθηκαν ξανά στις επάλξεις, πρωτοστατώντας στη διαμάχη με την εξουσία. Ενδεικτικό για την μαχητικότητα του φύλλο ήταν ο *Ήλιος* (1855-1867) των αδελφών Παναγιώτη και Αλέξανδρου Σούτσου, με τη γνωστή φράση του τελευταίου: «Ειν' ελεύθερος ο Τύπος φθάνει μόνο να μη γράψης», να αποτυπώνει την καταπίεση την οποία υφίσταντο στην εν λόγω περίοδο οι εφημερίδες και οι δημοσιογράφοι τους. Αξίζει να σημειωθεί πως οι λίγες εφημερίδες οι οποίες είχαν ταχθεί στο πλευρό της εξουσίας δεν μακροήμερευσαν. Απτά παραδείγματα, ο *Ελληνικός Ταχυδρόμος* (Αθήνα, 1837) και η *Εφημερίς των Αγγελιών* (Αθήνα, 1835), οι οποίες εκδόθηκαν για μικρό χρονικό διάστημα.⁶⁹

Την ίδια περίοδο στην πρωτεύουσα και τον Πειραιά, καθώς και σε επαρχιακές, αναπτυσσόμενες πόλεις όπως το Ναύπλιο, την Πάτρα και τη Σύρο, στην οποία λειτουργεί από το 1856 το ευρωπαϊκών προδιαγραφών τυπογραφείο του Ρενιέρη

⁶⁷ Αικατερίνη Κουμαριανού, «Γένεση και ανάπτυξη του ελληνικού Τύπου...», ο. π., σσ. 30-31.

⁶⁸ Ο. π., σ. 31.

⁶⁹ Ο. π., σσ. 31-32.

Πρίντεζη, εκδίδονται εφημερίδες επιβεβαιώνοντας την ανάγκη του κοινού για ενημέρωση και την άσβεστη θέληση των εφημεριδογράφων να ικανοποιούν το κοινό αίτημα και παράλληλα να συμμετέχουν, ως ένα είδος αντιπολίτευσης, στην διαμόρφωση των εσωτερικών υποθέσεων του βασιλείου.⁷⁰

Αξιόλογη είναι και η ίδρυση επιστημονικών περιοδικών μετά το 1837, όταν κάνει την εμφάνιση της η *Εφημερίς Αρχαιολογική*, η *Ευτέρπη* (1847-1855) και η *Πανδώρα* (1850-1872), συνδράμοντας σημαντικά στην διαπαιδαγώγηση του αναγνωστικού κοινού.⁷¹

Η ορμητικότητα και η καταγγελτική διάθεση των εφημερίδων την παραπάνω, κρίσιμη για τον Τύπο περίοδο, συντέλεσε σε μεγάλο βαθμό στην εκδήλωση της Επανάστασης του Οκτωβρίου 1862 και την εκδίωξη του Όθωνος από την χώρα. Η ψήφιση του νέου Συντάγματος και οι ελευθερίες οι οποίες αφορούσαν την ελευθεροτυπία, σε συνδυασμό με το πάθος των δημοσιογράφων και την πρόοδο της τεχνολογίας σε ότι αφορούσε τον τομέα της τυπογραφίας προοιωνίζαν την εντυπωσιακή, ποσοτικά και ποιοτικά, εξέλιξη και παρουσία του ελληνικού Τύπου στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}.⁷²

Ο Τύπος κατά τον 19^ο αιώνα, τηρώντας ουδέτερη στάση τις περισσότερες φορές, μάχονταν για την ανάπτυξη των Θεσμών, τη διάδοση της Παιδείας και την κοινωνική εξέλιξη, με αποτέλεσμα την δίωξη πολλών ανθρώπων του κλάδου και την επιβολή βαρέων ποινών.⁷³

⁷⁰ Νίκος Λέανδρος, *Μαζικά Έντυπα Επικοινωνίας στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Δελφίνι, Αθήνα, χ. χ., σσ. 23-24.

⁷¹ Κουμαριανού, «Γένεση και ανάπτυξη του ελληνικού Τύπου...», ο. π., σσ. 32-33.

⁷² Ο. π., σ. 33.

⁷³ Έλενα Αντωναράκου – Ευρυδίκη Αμπατζή, *Πεντακόσια Χρόνια Έντυπης Ελληνικής Παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, Κ. Σπ. Στάϊκος – Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επίμ.), Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, 2000, σσ. 79-82.

Η άνθιση του ελληνικού Τύπου (1864-1922)

Η νέα περίοδος στην ιστορία του νέου ελληνικού κράτους αρχίζει με τη σημαντική πολιτειακή μεταβολή του 1864, μια μεταβολή η οποία θα δρομολογούσε σημαντικές εξελίξεις στην λειτουργία του πολιτικού συστήματος, των θεσμών, και φυσικά του Τύπου.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1860 και στη διάρκεια της επόμενης κυκλοφορούν πολλά νέα φύλλα, μεταξύ των οποίων και εκείνα που αποτέλεσαν κομματικά φερέφωνα των τεσσάρων νέων πολιτικών αρχηγών. Οι εφημερίδες αυτές ήταν το *Εθνικόν Πνεύμα* (1868), κομματικό όργανο του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, η *Εφημερίς των Συζητήσεων* (1870) του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, η *Ώρα* (1875) του Χαρίλαου Τρικούπη και η *Πρωία* (1879) του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Όλες εκδίδονταν σε μικρό σχήμα, ήταν τετρασέλιδες και είχαν υπότιτλους οι οποίοι παραπέμπουν στη νοοτροπία και το στυλ της προηγούμενης περιόδου.⁷⁴

Οι *Καιροί* (1872), του Πέτρου Κανελλίδη και η *Εφημερίς* (1873) του Δημητρίου Κορομηλά, είναι οι δύο μεγάλες εφημερίδες οι οποίες οριοθετούν την νέα εποχή για τον Τύπο στη χώρα μας, με την τελευταία να έχει καθαρά ειδησεογραφικό χαρακτήρα και να κυκλοφορεί καθημερινά. Σταδιακά, τα έντυπα γίνονται καθημερινά ενώ το σχήμα τους είναι μεγαλύτερο και φέρουν τέσσερις στήλες, με περισσότερες σελίδες και πληρέστερη ειδησεογραφία.⁷⁵

Η παραπάνω εξέλιξη είναι συνέπεια μιας ευρύτερης τεχνολογικής προόδου η οποία παρατηρείται την περίοδο εκείνη σε παγκόσμια κλίμακα. Συγκεκριμένα, η τελειοποίηση του ηλεκτρικού τηλέγραφου, από τον Μορς το 1850, ήταν ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα της τεχνολογίας στους τομείς της συλλογής ειδήσεων και της ταχύτατης διακίνησης τους. Επίσης, καθώς η ανάγκη για ενημέρωση αφορά όλο και περισσότερα κοινωνικά στρώματα, τα έντυπα πρέπει να είναι ελκυστικά, φθηνά και ανταγωνιστικά. Έτσι, η εφεύρεση και γρήγορη διάδοση του νέου

⁷⁴ Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος Βασιλείον – Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2002, σ. 16.

⁷⁵ Νάση Μπάλτα, «Τα χρόνια της ακμής 1864-1922», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σσ. 34-35.

περιστροφικού πιεστηρίου και των λινοτυπικών μηχανών, κατά τη δεκαετία 1860-1870, συνέβαλλαν τα μέγιστα στην εκτύπωση πολυσέλιδων εντύπων.⁷⁶

Εντός των συνόρων τη δεκαετία του 1870, ο ελληνικός Τύπος συνεργάζεται ήδη με τα διεθνή ειδησεογραφικά πρακτορεία. Ημερομηνίες σταθμοί αποτελούν το 1875 και το 1895, όταν ιδρύεται αντίστοιχα το «Τηλεγραφικόν Πρακτορείον Στεφανοπούλου» και το «Αθηναϊκόν Πρακτορείον Ειδήσεων». Επιπλέον, ενώ μέχρι τη δεκαετία του 1870 η διακίνηση των εντύπων γίνεται αποκλειστικά με την καταβολή συνδρομών από τους αναγνώστες και στο εξωτερικό μέσω των ελλήνων προξένων και των ανταποκριτών των εντύπων· στην Αθήνα αρχίζει η σταδιακή διακίνηση των εφημερίδων από πλανόδιους εφημεριδοπώλες με την ίδρυση το 1877 του «Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων Σπύρος Τσαγγάρης».⁷⁷

Στην δεκαετία του 1880 εμφανίζονται στις σελίδες των αθηναϊκών εφημερίδων και δύο νέα δημοσιογραφικά είδη, η ανταπόκριση και το ρεπορτάζ. Οι έλληνες εκδότες, με πρώτο τον εκδότη της *Ακροπόλεως* (1883) Βλάση Γαβριηλίδη, εκσυγχρονίζουν τα τεχνικά τους μέσα, κάνοντας την εφημερίδα τους πιο ανταγωνιστική. Ο ανταγωνισμός αυτός εκδηλώνεται με το «κυνήγι της είδησης», την συνεχή βελτίωση των εντύπων, την εξασφάλιση συνεργασίας με εξέχοντες δημοσιογράφους και την δημοσίευση μυθιστορηματικών αποσπασμάτων.⁷⁸

Μέχρι το 1895, ο αθηναϊκός Τύπος είναι από τους βασικούς διαμορφωτές του δικομματικού συστήματος, συμβάλλοντας στην διαμόρφωση των δυο βασικών κομμάτων της περιόδου, του τρικουπικού και του δηλιγιαννικού, τόσο με την διάχυση των δύο αντίπαλων πολιτικών λόγων, όσο και με την καλλιέργεια της πόλωσης μεταξύ των υποστηρικτών των δυο παρατάξεων. Επίσης, κυρίως εξαιτίας της Μεγάλης Ιδέας, κατά την εν λόγω περίοδο τα έντυπα υιοθετούν έναν εθνοκεντρικό λόγο μέσα από τον οποίο εκφράζεται το εθνικό ζήτημα, είτε ως αίτημα για την εθνική ολοκλήρωση και ανασυγκρότηση, είτε ως αντίληψη περί εθνικού μεγαλείου και πεπρωμένου, τροφοδοτώντας πάθη, αντιθέσεις και πολωτικά διλήμματα.⁷⁹

⁷⁶ Ο. π., σ. 35.

⁷⁷ Ο. π.

⁷⁸ Ο. π., σσ. 35-36.

⁷⁹ Ο. π., σ. 36.

Την ίδια περίοδο στην επαρχία σημειώνεται αύξηση της εκδοτικής δραστηριότητας σε όλες της πόλεις της ελληνικής επικράτειας. Οι εφημερίδες αυτές είναι τετρασέλιδες, εβδομαδιαίες –ενώ στη συνέχεια αρκετές γίνονται ημερήσιες– και καταπιάνονται με τοπικά θέματα, απηχώντας ωστόσο τις πολιτικές αντιπαραθέσεις και τις εθνικές εξάρσεις της εποχής. Ενδεικτικά, μερικές εφημερίδες από την εκδοτική εκείνη έκρηξη είναι: η *Πελοπόννησος* (Πάτρα, 1886 έως σήμερα), η *Φωνή του Λαού* (Λαμία, 1862-1902), η *Ηχώ του Αγρινίου* (Αγρίνιο, 1898-1905) και η *Σύρος* (Ερμούπολη, 1864-1876). Στην υπό οθωμανική διοίκηση βόρεια Ελλάδα, η έκδοση αρκετών εντύπων θα αρχίσει με γοργό ρυθμό μετά την εισχώρηση των περιοχών αυτών στην ελληνική επικράτεια.⁸⁰

Από το 1875 κυκλοφορούν και εφημερίδες οι οποίες εξέφραζαν διάφορες σοσιαλιστικές ομάδες όπως ο *Εργάτης* το 1875, σε πόλεις όπως η Αθήνα, η Κεφαλονιά, η Τρίπολη (1882) και ο Βόλος (1907), η *Εφημερίς του λαού* στη Σάμο (1880) και οι *Εργάται* στην Κέρκυρα (1882) και τα Τρίκαλα (1883-1885). Κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα τα έντυπα αυτά πληθαίνουν καταγράφοντας και παράλληλα διαμορφώνοντας την πορεία του εργατικού κινήματος. Ο *Ριζοσπάστης*, μεταφέρεται το 1917 στην Αθήνα, από την Θεσσαλονίκη όπου είχε πρωτοεκδοθεί το 1908-1911, και το 1921 μετατρέπεται σε όργανο του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (ΣΕΚΕ) και το 1924 του Κουμμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΚΚΕ).⁸¹

Η αρχή του 20^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα η πρώτη δεκαετία του χαρακτηρίζεται ως «χρυσή εποχή» του αθηναϊκού Τύπου καθώς είναι μια εποχή έντονης ανάπτυξης με τους εκδότες να επενδύουν σε τυπογραφικά μηχανήματα τελευταίας τεχνολογίας, η ύλη των εντύπων να γίνεται πιο πλούσια, να αναδεικνύονται σημαντικοί δημοσιογράφοι και οι πωλήσεις των εφημερίδων να αυξάνονται διαρκώς.⁸² Επίσης, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και αμέσως μετά τη λήξη του ιδρύονται μερικές από τις μεγαλύτερες εφημερίδες της χώρας μας, πολλές εκ των οποίων εκδίδονται μέχρι τις μέρες μας. Το *Έθνος* (1913) του Σπ.

⁸⁰ Ο. π., σσ. 36-38.

⁸¹ Ο. π., σ. 40.

⁸² Νάση Μπάλτα, «Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», στο *Σημειώσεις για την Ιστορία του Τύπου*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1993, σσ. 81-82.

Νικολόπουλου, ο *Ελεύθερος Τύπος* (1916) του Ανδρ. Καβαφάκη, η *Καθημερινή* (1919) του Γ. Βλάχου, το *Ελεύθερον Βήμα* (1922) του Δ. Λαμπράκη και ένα χρόνο μετά η *Βραδυνή* και η *Δημοκρατία* του Αλεξ. Παπαναστασίου.⁸³

Με την έλευση του νέου αιώνα έχουμε και την ίδρυση επαγγελματικών σωματείων στο χώρο του Τύπου. Έτσι, το 1905 ιδρύεται το «Συνδικάτο Τύπου» και ο «Σύνδεσμος Συντακτών» των δημοσιογράφων. Το 1914 ιδρύθηκε η «Ένωση Συντακτών» και το 1925 ο «Σύνδεσμος Δημοσιογράφων» με τις διάφορες ενώσεις να συγχωνεύονται στην Ένωση Συντακτών Ημερήσιων Εφημερίδων Αττικής (ΕΣΗΕΑ) το 1935. Στην Θεσσαλονίκη η πρώτη Ένωση Συντακτών δημιουργήθηκε το 1916.⁸⁴

Τέλος, ο 20^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση ενός νέου είδους περιοδικών, τα επονομαζόμενα και ως λαϊκά περιοδικά ποικίλης ύλης. Η κυκλοφορία τους ξεκίνησε σε υποτυπώδη μορφή με το περιοδικό *Παναθήναια* (1900-1915) και η τελική τους μορφή εγκαινιάστηκε με την κυκλοφορία του περιοδικού *Μπουκέτο* την 27^η Απριλίου 1924.⁸⁵

⁸³ Μπαλτά, «Τα χρόνια της ακμής...», ο. π., σ. 40.

⁸⁴ Ο. π., σ. 40.

⁸⁵ Δημήτρης Χάνος, *Τα λαϊκά Περιοδικά*, τ. Γ', Εκδόσεις Ι. Γ. Βασιλείου, Αθήνα, 1989, σσ. 5-7.

Ο Τύπος στον Μεσοπόλεμο

Οι αθηναϊκές εφημερίδες του Μεσοπολέμου είναι περισσότερες από εκείνες της προηγούμενης περιόδου. Βασικό τους στοιχείο αποτελεί ο έντονα παραταξιακός τους χαρακτήρας, ο οποίος συνδέεται με την έναρξη του Εθνικού Διχασμού από το 1915. Επίσης, παρουσιάζονται πιο σύγχρονες ως προς την εκτύπωση, τη σελιδοποίηση και την εικονογράφηση τους, η οποία πλέον καλύπτει ευρύτερο μέρος των εντύπων, καθιστώντας τα πιο εμπορικά. Επιπλέον, οι διαφημίσεις, όπως και οι γελοιογραφίες και οι φωτογραφίες, αυξάνονται διαρκώς στις εφημερίδες ενώ για πρώτη φορά εμφανίζονται περιοδικά έντυπα τα οποία στηρίζουν τις πωλήσεις τους αποκλειστικά στην εικονογράφηση τους.⁸⁶

Το φαινόμενο της ένταξης των εφημερίδων σε κάποιο πολιτικό στρατόπεδο δεν είναι νέο. Η διαφορά ωστόσο με την κομματικοποίηση της προηγούμενης περιόδου είναι ότι πλέον οι εφημερίδες δεν είναι οι κομματικοί υποστηρικτές πολλών, αλλά δύο παρατάξεων, καθώς επιλέγουν σαφώς την βενιζελική ή την αντιβενιζελική παράταξη. Ωστόσο, υπάρχουν και εφημερίδες οι οποίες υποστηρίζουν μια ιδιαίτερη πολιτική άποψη, όπως εκείνη του Ιωάννη Μεταξά.⁸⁷

Μετά το 1918, αναπτύσσεται και ο πόλος της Αριστεράς ο οποίος διαθέτει δικές του εφημερίδες, τόσο σε εθνικό, όσο και σε περιφερειακό επίπεδο. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για ένα μικρό πολιτικά χώρο παρουσιάζει ιδιαίτερη εκδοτική, και όχι μόνο, δραστηριότητα η οποία αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο για την ιδεολογική σύγκρουση με τα κόμματα του αστικού χώρου, ενώ αποδεικνύεται και αποτελεσματικό μέσω οργάνωσης και συσπείρωσης των οπαδών του ΚΚΕ. Το βασικό έντυπο της Αριστεράς είναι ο *Ριζοσπάστης*.⁸⁸

Από τις εφημερίδες που κυκλοφορούν κατά την εν λόγω περίοδο στην Αθήνα, οι έξι (*Ακρόπολις*, *Σκριπ*, *Πατρίς*, *Ελεύθερος Τύπος*, *Έθνος*, *Εστία*,) είναι έντυπα με βαρύνουσα σημασία, καθώς κυριάρχησαν στον αγώνα της ενημέρωσης στη διάρκεια του τέλους του 19^{ου} και την αρχή του 20^{ου} αιώνα.⁸⁹

⁸⁶ Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Τα χρόνια του Μεσοπολέμου 1923-1939», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σσ. 41-42.

⁸⁷ Ο. π., σ. 42.

⁸⁸ Ο. π.

⁸⁹ Ο. π.

Η *Ακρόπολις* του Γαβριηλίδη, πεθαίνει ουσιαστικά μαζί με τον ιδρυτή της το 1920, και όταν επανακυκλοφορεί το 1929, είναι μια εφημερίδα του αντιβενιζελικού στρατοπέδου με σοβαρό ωστόσο ύφος και έκφραση. Το *Σκριπ* (1895) είναι ένα φανατικό αντιβενιζελικό έντυπο με απήχηση στα λαϊκά στρώματα και ειδικότερα στο «λαό της Εκκλησίας». Το 1918 διακόπτει την κυκλοφορία του και όταν επανεμφανίζεται την δεκαετία 1920-1930 ακολουθεί την ίδια «γραμμή» για να καταλήξει ημιεπίσημο όργανο των παλαιομερολογιτών, των «πραγματικών Χριστιανών».⁹⁰

Η *Πατρίς* (1890) του Σπυρίδωνος Σίμου ιδρύθηκε στο Βουκουρέστι και μετά από 15 χρόνια μεταφέρθηκε στην ελληνική πρωτεύουσα, αντιπροσωπεύοντας με μετριοπάθεια το βενιζελικό κόμμα. Την τετραετία 1924-1928 διακόπτει την κυκλοφορία της και κλείνει οριστικά το 1936, αμέσως μετά την επιβολή της δικτατορίας του Ι. Μεταξά. Μια άλλη αθηναϊκή εφημερίδα, ο *Ελεύθερος Τύπος*, ήταν και αυτή δυναμικά ταγμένη στο πλευρό των βενιζελικών μέχρι το 1922, αλλά μετά το 1928, όταν επανεκδίδεται μετά την εξαετή διακοπή, έχει χάσει την προηγούμενη αίγλη της. Το *Έθνος* με μετριοπαθή και συντηρητικό λόγο απευθύνεται επίσης στους οπαδούς του Βενιζέλου, ενώ η *Εστία*, που είναι περισσότερο δυναμική, θα εγκαταλείψει την βενιζελική παράταξη επιχειρώντας στροφή σε εθνικοσοσιαλιστικές ιδέες, καταλήγοντας τελικά στην στήριξη της μεταξικής δικτατορίας.⁹¹

Μετά το 1919 πολλά νέα έντυπα θα βρεθούν στο κέντρο των πολιτικών εξελίξεων εξακολουθώντας να παίζουν σημαντικό ρόλο και μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου συνεχίζοντας την κυκλοφορία τους μέχρι σήμερα.

Από τα έντυπα αυτά, πρωταγωνιστικό ρόλο στην υποστήριξη του κόμματος του Βενιζέλου διαδραμάτισε το *Ελεύθερον Βήμα* (1922) του Δημ. Λαμπράκη, ο οποίος δημιούργησε το πρώτο εκδοτικό συγκρότημα στην Ελλάδα με την έκδοση της απογευματινής εφημερίδας *Αθηναϊκά Νέα* το 1931.⁹²

Από την άλλη πλευρά, εκφραστής της αντιβενιζελικής παράταξης υπήρξε η *Καθημερινή* (1918) του Γεωργίου Α. Βλάχου, εφημερίδα η οποία εξακολουθεί να

⁹⁰ Ο. π., σ. 43.

⁹¹ Ο. π.

⁹² Ο. π., σσ. 43-44.

εκδίδεται μέχρι σήμερα, συγκαταλεγόμενη μεταξύ των έγκυρων και μεγάλης κυκλοφορίας εντύπων. Την ίδια πορεία ακολούθησε και η *Πρωΐα* (1925) των αδελφών Γεωργίου και Στέφανου Πεσμαζόγλου, η οποία αν και ξεκίνησε ως ουδέτερο έντυπο, απέβλεπε στο αντιβενιζελικό κοινό ενώ αργότερα εξέφραζε τις απόψεις του Ι. Μεταξά, για να καταλήξει εν τέλει στην υιοθέτηση χαμηλών τόνων και την προοπτική συνεργασίας των αστικών κομμάτων προς αποφυγή επαναστατικών ανατροπών. Η σημαντικότερη όμως από τις εφημερίδες της παράταξης αυτής ήταν η *Βραδυνή* (1923), η οποία με λαϊκά θέματα, πλούσια εικονογράφηση, αντισημιτική και αντικομμουνιστική ρητορεία προσέλκυε την πλειοψηφία του λαϊκού στοιχείου του αντιβενιζελικού στρατοπέδου.⁹³

Στο αναγνωστικό κοινό της Δεξιάς και άκρας Δεξιάς, απευθύνονταν διάφορα έντυπα τα οποία υποστήριζαν έμμεσα ή άμεσα τις απόψεις του Ι. Μεταξά. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται η πολεμοχαρής και συχνά υβριστική *Αθηναϊκή* (1919-1930), η *Πολιτεία* του Θ. Νικολούδη (πρώτη περίοδος 1917-1929), τα *Χρονικά* (1921-1927) του εν συνεχεία Δημάρχου Αθηναίων Κ. Κοτζιά και ηγετικού, μαζί με τον Νικολούδη, στελέχους της δικτατορίας Μεταξά, και τέλος η *Εφημερίς των Ελλήνων* (1935) του επίσης στενού συνεργάτη του Μεταξά Ι. Διάκου.⁹⁴

⁹³ Ο. π., σ. 44.

⁹⁴ Ο. π., σσ. 44-45.

Ο Τύπος από το 1940 μέχρι σήμερα

Στη διάρκεια της γερμανοϊταλικής Κατοχής, επέρχονται αρκετές αλλαγές στην πορεία του ελληνικού Τύπου. Αρκετές εφημερίδες κλείνουν και επανεμφανίζονται μετά το τέλος του πολέμου, άλλες συνεχίζουν την κυκλοφορία τους και άλλες συγχωνεύονται από τις κατοχικές αρχές.⁹⁵

Συγκεκριμένα, το Έθνος σταμάτησε την έκδοση του μετά την κατάληψη των τυπογραφείων του από τους Γερμανούς (29 Απριλίου 1941) επαναλαμβάνοντας την έκδοση του τέσσερα χρόνια αργότερα ενώ η *Εστία* και ο *Ασύρματος* (1939) διέκοψαν την έκδοση τους κατά το μεγαλύτερο μέρος της Κατοχής, (Οκτ. 1941-Ιαν. 1945 και 28 Απριλίου 1941–4 Φεβρουαρίου 1945 αντίστοιχα).⁹⁶

Οι εφημερίδες οι οποίες συνέχισαν την κυκλοφορία τους ήταν η *Ακρόπολις*, η *Καθημερινή*, τα *Αθηναϊκά Νέα*, το *Ελεύθερον Βήμα*, η *Πρωία* και η *Βραδυνή*. Στις 15 Σεπτεμβρίου 1944 τα *Αθηναϊκά Νέα* και η *Βραδυνή* συγχωνεύθηκαν σε κοινή απογευματινή έκδοση με τον τίτλο *Βραδυνά Νέα* και το *Ελεύθερον Βήμα*, η *Καθημερινή*, η *Ακρόπολις*, και η *Πρωία* σε κοινή πρωινή έκδοση με τίτλο *Ηνωμένος Τύπος*. Οι λόγοι τέτοιων συμπτύξεων αποδίδονται στην προσπάθεια της λογοκρισίας να ελέγχει πιο γρήγορα και αποτελεσματικά τον Τύπο αλλά και στην μεγάλη έλλειψη δημοσιογραφικού χαρτιού κατά την δύσκολη αυτή περίοδο.⁹⁷

Επιπλέον, η λογοκρισία έκανε εμφανείς και αλλαγές ως προς το περιεχόμενο των εφημερίδων. Έτσι, ο κατοχικός Τύπος, λογοκριμένος ή αυτό-λογοκριμένος, παρουσίασε μια εικόνα αντίθετη με εκείνη των πρώτων ημερών της έναρξης του πολέμου με τον ηρωικό τόνο να έχει αντικατασταθεί από το φόβο έναντι στην ισχυρή γερμανική μηχανή. Καταλυτικό ρόλο στην διαμόρφωση του ανωτέρω κλίματος διαδραμάτισαν γεγονότα όπως η αρνητική κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στο μέτωπο μετά τη γερμανική επίθεση κατά της Ελλάδας, η

⁹⁵ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Αντικρουόμενες βεβαιότητες και νέοι τρόποι στον πολιτισμό του εντύπου», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σ. 46.

⁹⁶ Ο. π.

⁹⁷ Ο. π., σσ. 46-47.

συνθηκολόγηση του Στρατού της Ηπείρου και η φυγή της Κυβέρνησης και του βασιλιά στην Κρήτη.⁹⁸

Υπό το βάρος της ασφυκτικής αυτής λογοκρισίας και του περιορισμού, αναπτύχθηκε ως αντίβαρο στην ελευθερία του λόγου ο παράνομος ή αντιστασιακός Τύπος. Πολλές ήταν οι αντιστασιακές ομάδες, διαφόρων πολιτικών τοποθετήσεων, οι οποίες χρησιμοποίησαν τον Τύπο ως μορφή αντίστασης εκφράζοντας τον πόθο για την Απελευθέρωση από τους κατακτητές. Βραχύβια φύλλα, χειρόγραφα, δακτυλογραφημένα ή πολυγραφημένα και τυπωμένα σε παράνομα χειροκίνητα τυπογραφεία, δισέλιδα ή με πιο πολλές σελίδες, κυκλοφορούσαν στην πρωτεύουσα με διακινητές θαρραλέους άνδρες και γυναίκες της Αντίστασης.⁹⁹

Άξια λόγου ωστόσο, είναι και τα πολιτιστικά έντυπα τα οποία κυκλοφορούσαν στο διάστημα της Κατοχής από την Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων η οποία ιδρύθηκε την 23^η Φεβρουαρίου 1943 και ήταν προσκείμενη στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ). Τα έντυπα αυτά είχαν νόμιμη μορφή και αποδεικνύουν την σχέση πολιτισμού και πολιτικής δράσης, καθώς είχαν στόχο την πνευματική διαμόρφωση των νέων έτσι ώστε να είναι σε θέση να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο στην μεταπολεμική Ελλάδα. Τέτοια περιοδικά ήταν τα *Ηπειρωτικά Γράμματα* στα Ιωάννινα, το *Ξεκίνημα* στη Θεσσαλονίκη, στο οποίο έγραφε ο ποιητής Μανόλης Αναγνωστάκης και τα *Λεσβιακά Γράμματα* στη Μυτιλήνη.¹⁰⁰

Ένα μεγάλο μέρος του παράνομου Τύπου επιβίωσε και αναπτύχθηκε μετά την Απελευθέρωση, εγκαινιάζοντας την νόμιμη εκδοχή του. Μερικές από αυτές ήταν οι εφημερίδες *Ελευθερία*, *Ελεύθερη Ελλάδα*, *Μάχη* και *Ριζοσπάστης*, της Αριστεράς και το *Ελληνικόν Αίμα* της Δεξιάς, έχοντας εκφρασμένες προσδοκίες για τον αναδυόμενο μεταπολεμικό κόσμο, τις αρχές πάνω στις οποίες θα οικοδομούνταν και φυσικά, τις ελληνικές διεκδικήσεις.¹⁰¹

Ωστόσο, από τις μετακατοχικές Κυβερνήσεις αρχίζει πανελλαδικά ένα κύμα διώξεων κατά του κομμουνιστικό Τύπου. Την 21^η Νοεμβρίου 1946, με ψήφισμα της

⁹⁸ Ο. π., σ. 47.

⁹⁹ Ο. π.

¹⁰⁰ Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Ο Παράνομος Τύπος των Νέων στην Κατοχή», στο *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα-Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 2005, σ. 144.

¹⁰¹ Παπαδημητρίου, «Αντικρουόμενες βεβαιότητες και νέοι τρόποι...», ο. π., σ. 48.

Βουλής κατασχέθηκε το φύλλο του *Ριζοσπάστη*, όπου είχε δημοσιευθεί ανακοινωθέν του αρχηγείου του Δημοκρατικού Στρατού. Ένα χρόνο αργότερα, τον Οκτώβριο του 1947, αναστέλλεται η έκδοση των αθηναϊκών εφημερίδων *Ριζοσπάστης* και *Ελεύθερη Ελλάδα*, οι οποίες μέχρι τότε κυκλοφορούν με δυσκολία. Επιπροσθέτως, εικοσιπέντε καθημερινές και δεκάδες εβδομαδιαίες εφημερίδες της Αριστεράς έκλεισαν στην επαρχία κατά την συγκεκριμένη περίοδο. Οι δεσμευτικές για τον Τύπο διατάξεις ανεστάλησαν το 1962.¹⁰²

Το πολιτικό στοιχείο εξακολούθησε να κατέχει κυρίαρχη θέση στον ελληνικό Τύπο ήδη από τα χρόνια της Κατοχής με την διάκριση Αριστερού και Δεξιού Τύπου, αλλά και μετά το 1945, με την εισαγωγή του τρίτου πόλου, του Κέντρου. Στην τριχοτόμηση του χώρου σε Δεξιό, Κεντρώο και Αριστερό συνέβαλλαν και οι εκδότες, ανάλογα με την ιδεολογική τους προτίμηση, με τις προσωπικές αυτές επιλογές να είναι άλλοτε επιζήμιες και άλλοτε όχι για την αξιοπιστία ή και την κυκλοφορία του εντύπου.¹⁰³

Μετά τον πόλεμο, και περισσότερο στις δεκαετίες του 1950 και 1960 η προσαρμογή του Τύπου στα νέα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα οδήγησε στην ενδυνάμωση του απογευματινού Τύπου σε βάρος του πρωινού η οποία συνοδεύτηκε από μια τάση ελάφρυνσης της πολιτικής ειδησεογραφίας. Η δεύτερη σελίδα των απογευματινών κυρίως εφημερίδων συγκέντρωνε το ενδιαφέρον μεγάλου μέρους του αναγνωστικού κοινού, καθώς προσέφερε πληροφορίες για το θέατρο, τον κινηματογράφο, τον χορό, τα εικαστικά και γενικότερα την πνευματική ζωή, αλλά και πλούσιο φωτογραφικό υλικό. Τότε εισέρχεται στην πολιτική αρθρογραφία και το λαϊκό στοιχείο με την έννοια του εντυπωσιασμού. Το λαϊκό συναντώνται στη λογική της δραματοποίησης, με απώτερο στόχο την έξαψη της φαντασίας του αναγνώστη για την επίτευξη μεγαλύτερων πωλήσεων.¹⁰⁴

Επίσης, ένα από τα γνωρίσματα της μεταπολεμικής δημοσιογραφίας είναι η στροφή στην ψυχαγωγία, με την έννοια του ανοίγματος σε θέματα, κοινωνικά, καλλιτεχνικά, αθλητικά και εκλαϊκευμένα επιστημονικά. Ακόμη και η εισαγωγή του κοσμικού ρεπορτάζ στο περιεχόμενο της εφημερίδας αποτελεί ένα είδος

¹⁰² Ο. π., σ. 48.

¹⁰³ Ο. π., σ. 49.

¹⁰⁴ Ο. π., σσ. 49-50.

ψυχαγωγίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εφημερίδα *Μεσημβρινή* η οποία εκδόθηκε το 1961 από την Ελένη Βλάχου, αποτυπώνοντας την αποδέσμευση από την σοβαρή πολιτική ενημέρωση. Πλέον, στις εφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας η είδηση πολυμερίζεται και ο Τύπος καθίσταται μαζικός, απευθυνόμενος στον μέσο αναγνώστη προσφέροντας του ένα βιομηχανοποιημένο πολιτισμικό προϊόν.¹⁰⁵

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, ο θεσμός των ανταποκριτών, ο οποίος μετά τον πόλεμο είχε ατονήσει εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και της διανομής των ειδήσεων από τα μεγάλα ευρωπαϊκά ειδησεογραφικά πρακτορεία, επανήλθε ξανά σε δράση· γεγονότα όπως το Κυπριακό, το μεσανατολικό και οι εξελίξεις στις Σοβιετικές χώρες, κατέστησαν απαραίτητους τους ανταποκριτές. Για τις εσωτερικές ειδήσεις υπήρχε ο ανταποκριτής από την επαρχία, ο οποίος ήταν συχνά δημοσιογράφος του επαρχιακού Τύπου.¹⁰⁶

Παράλληλα αναπτύσσεται ο ειδικός Τύπος με έντυπα για τον αθλητισμό (*Αθλητική Ηχώ*, 1945), τη γυναίκα και το σπίτι, την επιστήμη και τη ζωή, το σχολείο και τη θρησκεία, το ραδιόφωνο, αλλά και περιοδικά τέχνης.¹⁰⁷

Επιπλέον, την περίοδο εκείνη εμφανίζονται τα κόμικς και τα εικονογραφημένα έντυπα για παιδιά όπως, *Ο Μικρός Ήρωας*, *Ταρζάν*, *Ποκοπίκο*, καθώς και τα περιοδικά αστυνομικής λογοτεχνίας όπως η *Μάσκα*, χωρίς ωστόσο να αναπτυχθεί στην χώρα μας αξιόλογη παράδοση μεγάλων περιοδικών βασισμένων στο φωτο-ρεπορτάζ.¹⁰⁸

Άλλα έντυπα ήταν τα περιοδικά ποικίλης ύλης, όπως οι *Εικόνες*, ο *Ταχυδρόμος*, και τα *Επίκαιρα* τα οποία κυκλοφορούσαν επί Χούντας. Ήταν εικονογραφημένα, με θέματα εσωτερικής και εξωτερικής επικαιρότητας, μόδα, κινηματογράφο, θέατρο και δημοφιλή μυθιστορήματα. Βασικό χαρακτηριστικό των εντύπων αυτών ήταν πως έφεραν πολλές φωτογραφίες και διαφημίσεις διαφόρων προϊόντων.¹⁰⁹

Τέλος, μια ιδιαίτερη κατηγορία εντύπων η οποία εμφανίστηκε μετά τον εμφύλιο στην Ελλάδα ήταν τα αντικομμουνιστικά-διαφωτιστικά περιοδικά τα οποία

¹⁰⁵ Ο. π., σσ. 50-51. Βλ. επίσης Ευάγγελος Λεμπέσης, *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έκδοση Γ', Εκδόσεις Αρσενίδη, Αθήνα, 1992, σ. 58.

¹⁰⁶ Ο. π., σ. 51.

¹⁰⁷ Ο. π., σ. 51-52.

¹⁰⁸ Ο. π., σ. 52.

¹⁰⁹ Ο. π., σ. 52. Βλ. επίσης Γιώργος Σκλαβούνης, *Περιοδικός Τύπος*, Εκδόσεις «Έλλην», Αθήνα, 1996.

ακολουθούσαν τα δυτικά πρότυπα. Οι τίτλοι τους είναι χαρακτηριστικοί: *Αναμόρφωσις, ο Σκαπανεύς της Μακρονήσου, οι Σλάυοι κατά των Ελλήνων, το Πίσω από το παραπέτασμα, τα Σύνορα των δύο κόσμων, η Αντικομμουνιστική Ελλάδα, και αργότερα η Σοβιετολογία.*¹¹⁰

Την περίοδο εμφάνισης των παραπάνω περιοδικών, η συντηρητική Δεξιά, παρά την βούληση της να φαίνεται δημοκρατική σεβόμενη την ελευθερία του Τύπου, σε αντίθεση με όσα συνέβαιναν στα κομμουνιστικά κράτη, όπως ισχυρίζονταν, δεν έπαψε τις διώξεις εναντίον αριστερών εφημερίδων και των δημοσιογράφων τους οι οποίες αποτελούσαν συχνό φαινόμενο. Η λογοκρισία που εφάρμοσε το καθεστώς του 1967 προκάλεσε κρίση στον ελληνικό Τύπο. Ωστόσο οι πιο πολλές εφημερίδες συνέχισαν την έκδοσή τους, με εξαίρεση εκείνες της Ελένης Βλάχου, την *Ελευθερία* και την *Αθηναϊκή*. Επίσης, όποια νέα έκδοση δεν εξυπηρετούσε τα συμφέροντα και την επικοινωνιακή πολιτική του καθεστώτος, όπως τα περιοδικά *Πολιτικά Θέματα* και *Αντί*, ήταν καταδικασμένη σε παύση, ενώ άλλες όπως το *Έθνος*, η *Βραδυνή* και η *Χριστιανική* έκλεισαν κατά τη διάρκεια της επταετίας. Όσο για τα έντυπα της Αριστεράς, η κυκλοφορία τους απαγορεύθηκε αμέσως μετά την 21^η Απριλίου.¹¹¹

Άξιες λόγου κατά την διάρκεια της πολιτειακής εκτροπής του 1967, είναι και οι παράνομες εφημερίδες του ΠΑΚ (Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα), του ΚΚΕ (Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος) και της ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά), οι οποίες υπηρέτησαν τόσο τις επικοινωνιακές ανάγκες όσο και τις αντιδικτατορικές προσπάθειες των Ελλήνων.¹¹²

Μετά την πτώση της δικτατορίας ο ελληνικός Τύπος βρέθηκε ελεύθερος όσο ποτέ και μην έχοντας ανταγωνισμό από άλλα μέσα παρά μόνο από την κρατική ραδιοτηλεόραση, σημείωσε αλματώδη αύξηση των πωλήσεων εφημερίδων σε ένα κοινό το οποίο διψούσε για ειδήσεις που αφορούσαν την νέα δημοκρατική πραγματικότητα. Η κυκλοφορία των αθηναϊκών εφημερίδων από το 1975 μέχρι το 1988 παρουσιάζει ανοδική πορεία, φτάνοντας το 1989 στο ανώτατο σημείο της.¹¹³ Επίσης, τα πρώτα μέτρα της Κυβέρνησης Καραμανλή, όπως η κατάργηση των νόμων

¹¹⁰ Ο. π.

¹¹¹ Ο. π., σσ. 52-53.

¹¹² Γιώργος Ν. Σκλαβούνης, *Ιστορία του Τύπου*, Εκδόσεις «Έλλην», Αθήνα, 1995, σ. 195.

¹¹³ Μανόλης Γ. Δρεττάκης, *Η κυκλοφορία των εφημερίδων 1975-1992*, Gutenberg, Αθήνα, 1994, σ. 15.

της δικτατορίας, η απόδοση της ιθαγένειας σε όσους είχε αφαιρεθεί και η απόλυση όλων των πολιτικών κρατουμένων, απελευθέρωσαν έμμεσα τον Τύπο από τα προηγούμενα δεσμά του. Μάλιστα, οι εφημερίδες οι οποίες ήταν όργανα της χούντας δεν καταργήθηκαν αλλά αφέθηκαν σε σταδιακή παρακμή και εξαφάνιση, χωρίς αναγνωστικό κοινό.¹¹⁴

Ωστόσο, μετά τη δικτατορία οι εφημερίδες είχαν υποστεί αλλαγές στον προσανατολισμό τους οι οποίες οφείλονταν στον λαϊκισμό του καθεστώτος. Συγκεκριμένα, είχαν χάσει το ενδιαφέρον τους για την εσωτερική και την εξωτερική πολιτική σκηνή, ως αποτέλεσμα της επικράτησης των δήθεν «κοινωνικών» θεμάτων στη διάρκεια της επταετίας. Πράγματι, κατά την εν λόγω περίοδο, ο ημερήσιος Τύπος αναφέρεται στο έγκλημα, τα τροχαία και κάθε λογής θανατηφόρα δυστυχήματα, τη νυχτερινή ζωή και τις ίντριγκες της, χωρίς να δίνει βάρος στην ουσιαστική ενημέρωση, κυρίως λόγω της λογοκρισίας.¹¹⁵

Στη δεκαετία του 1980, οι μεγάλες πρωινές εφημερίδες χάνουν συνεχώς έδαφος και αναγκάζονται να περιοριστούν σε κυριακάτικες αλλά επιτυχημένες εκδόσεις, όπως το *Βήμα*, ή να οδηγηθούν σε επικίνδυνες νομικές περιπέτειες όπως αυτή της *Καθημερινής* με τον «πλούσιο» επενδυτή της Γ. Κοσκωτά.¹¹⁶ Παρά την αύξηση της κυκλοφορίας το έτος 1989, το 1990 ήταν μια άσχημη χρονιά η οποία προϋδέασε για την ακόλουθη πτώση των πωλήσεων των αθηναϊκών φύλλων σε όλη τη δεκαετία με την χειρότερη χρονιά το 1992, όταν και η μέση ημερήσια κυκλοφορία τους στη χώρα έφτασε περίπου τα 650.000 φύλλα.¹¹⁷

Επιπλέον, η τεχνολογική πρόοδος απαιτεί τεράστια κεφάλαια για των εκσυγχρονισμό ή την παραγωγή μιας νέας εφημερίδας, ενώ ο ανταγωνισμός από το ραδιόφωνο και την τηλεόραση είναι μεγάλος, με τις πολλές ώρες «ενημέρωσης» να αφαιρούν από τον αναγνώστη την διάθεση να διαβάσει μια εφημερίδα. Τέλος, η

¹¹⁴ Ριχάρδος Σ. Σωμερίτης, «Επίμετρο-1974 έως σήμερα», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σσ. 61-62.

¹¹⁵ Ο. π., σσ. 62-63.

¹¹⁶ Ο. π., σ. 63.

¹¹⁷ Δημήτριος Κ. Ψυχογιός, *Το Αβέβαιο Μέλλον του Αθηναϊκού Τύπου*, Δίαυλος, Αθήνα, 1992, σσ. 11-12.

εμφάνιση του διαδικτύου αποτέλεσε επανάσταση και στον ενημερωτικό τομέα, παραγκωνίζοντας ακόμη πιο πολύ την έντυπη και συχνά πιο έγκυρη ενημέρωση.¹¹⁸

Στις μέρες μας, όπου οι συνολικές κυκλοφορίες των μεγάλων πολιτικών εφημερίδων είναι αποκαρδιωτικές και η ενημέρωση των Ελλήνων βρίσκεται στα χέρια τεσσάρων τηλεοπτικών σταθμών παρατηρήθηκε μια εντυπωσιακή άνοδος του επαρχιακού Τύπου· ο οποίος με ραδιόφωνο, τηλεόραση και καθημερινές ή εβδομαδιαίες εφημερίδες, ενημερώνει επαρκώς για ζητήματα τα οποία άπτονται του άμεσου ενδιαφέροντος των πολιτών που κατοικούν μακριά από την πρωτεύουσα, καθώς αποτελούν μέρος της τοπικής τους καθημερινότητας.¹¹⁹

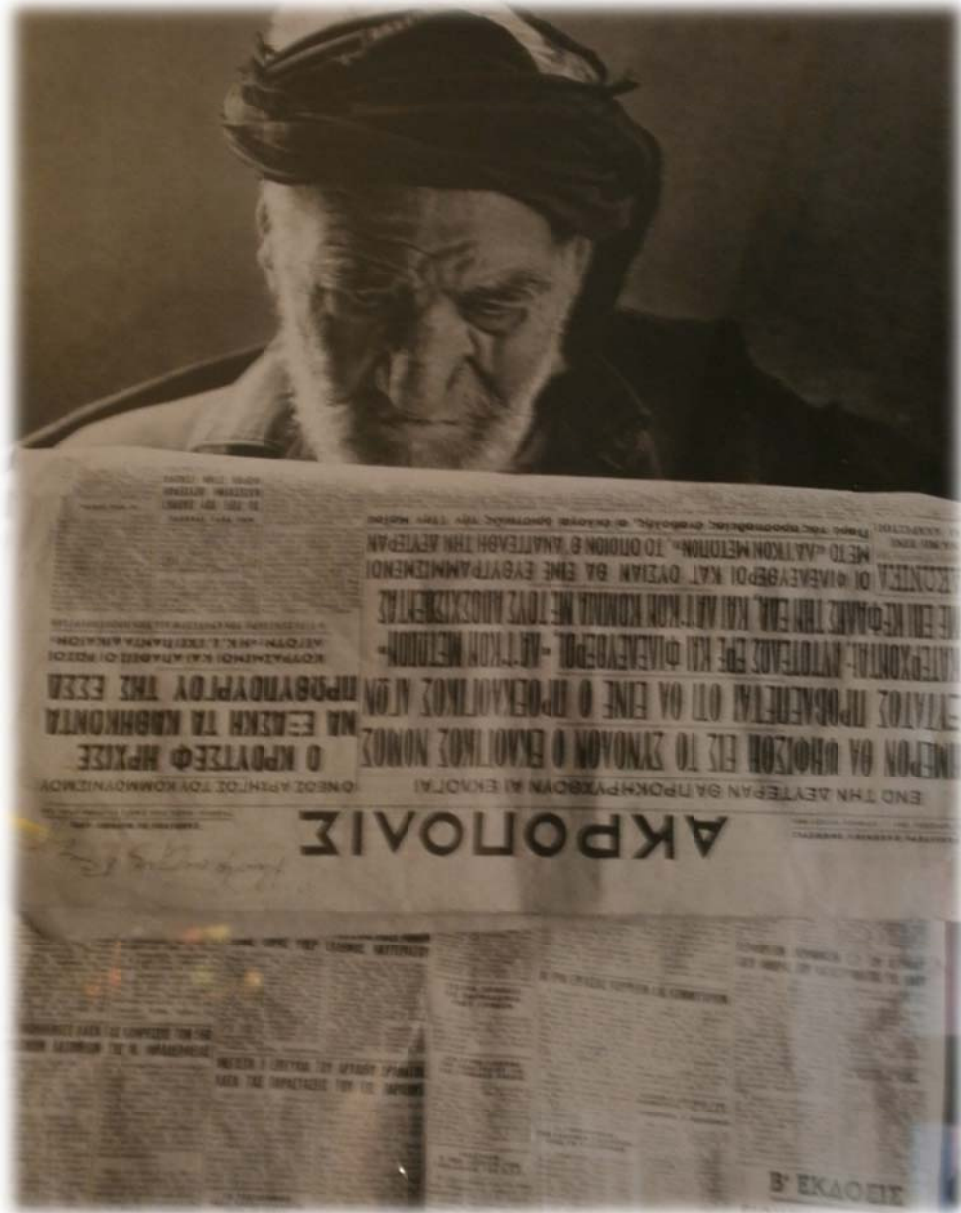
Στην δεκαετία του 1970 το φαξ άλλαξε την ταχύτητα μετάδοσης μιας είδησης ανεβάζοντας κατά πολύ το επίπεδο της δημοσιογραφίας σε όλους τους κλάδους της. Ακολούθησε το διαδίκτυο και οι δορυφορικές συνδέσεις, οι οποίες εκμηδένισαν τον δημοσιογραφικό χρόνο και πλέον το γεγονός βρίσκεται «ανεβασμένο» σε κάποια ενημερωτική ιστοσελίδα ή εκφωνείται από κάποιον παρουσιαστή κεντρικού τηλεοπτικού δελτίου ειδήσεων λίγα λεπτά αφότου συμβεί.¹²⁰

Σήμερα, όλες οι μεγάλες εφημερίδες είναι παρούσες στο διαδίκτυο και οι κυκλοφορίες τους μειώνονται, και εξαιτίας της οικονομικής κατάστασης των Ελλήνων, όλο και πιο πολύ. Μπορεί ωστόσο το ενημερωτικό διαδίκτυο να αντικαταστήσει μια τυπωμένη εφημερίδα; Ίσως. Το μόνο σίγουρο είναι πως ποτέ δεν θα μπορέσει να αντικαταστήσει την χαρακτηριστική μυρωδιά του δημοσιογραφικού χαρτιού, την περιέργεια του ξεφυλλίσματος και την σταδιακή αποκάλυψη των ειδήσεων, αλλά και την παρέα μιας εφημερίδας σε στιγμές ανάπαυλας και χαλάρωσης.

¹¹⁸ Σωμερίτης, «Επίμετρο-1974 έως σήμερα», ο. π., σ. 63.

¹¹⁹ Ο. π., σσ. 63-64.

¹²⁰ Ο. π., σ. 64.

Εικόνα 7: Η εφημερίδα «Ακρόπολις».

*«Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να κοινοποιώσιν
άλλως τε και δια των τύπων τας δοξασίας των»*

(Νόμος της Επιδαύρου, Β' Εθνική Συνέλευσις Άστρους, 1823)

3) Το φίμωμα του ελληνικού Τύπου.

Η λογοκρισία στον ελληνικό Τύπο

Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ο Τύπος της εποχής αντιμετώπισε πολλές δυσκολίες μέχρι να ξεκινήσει την πορεία του ως βασικός πυλώνας ενημέρωσης της διαμορφούμενης ακόμη, ελληνικής κοινωνίας. Η έλλειψη τεχνολογικού εξοπλισμού όπως τυπογραφεία, πιεστήρια, δημοσιογραφικό χαρτί αλλά και τεχνογνωσίας, έκανε διαρκώς δύσκολη την έκδοση εφημερίδων με τα πρώτα φύλλα να αποτελούν προϊόντα επιμονής και κόπου. Ωστόσο εκτός από τα παραπάνω, ο βασικότερος εχθρός του, εμβρυακής μορφής ακόμα, ελληνικού Τύπου ήταν η προσπάθεια ελέγχου της ελευθερίας στην έκφραση του.

Η λογοκρισία έκανε την εμφάνιση της με την εκτύπωση της εφημερίδας *Σάλπιγξ Ελληνική*, το 1821 καθώς ο εκδότης της Θεόκλητος Φαρμακίδης αντέδρασε στην προληπτική λογοκρισία που ήθελε να ασκήσει στο έντυπο ο Δ. Υψηλάντης με αποτέλεσμα να διακόψει την έκδοση του.¹²¹ Η συνέχεια δόθηκε με την ανάληψη της εξουσίας από τον Ι. Καποδίστρια, ο οποίος με νομοθέτημα το 1831 νομιμοποίησε τον έλεγχο του κράτους στις εφημερίδες. Η ασάφεια των περιοριστικών διατάξεων και η αντίδραση εναντίον τους είχαν σαν συνέπεια διώξεις, παύσεις εφημερίδων και φυλακίσεις δημοσιογράφων. Στη συνέχεια η αντιβασιλεία του Όθωνος με το νόμο περί Τύπου του 1837, απαιτούσε ηλικία τουλάχιστον 25 ετών για την έκδοση εφημερίδας, καλή γνώση αρχαίων ελληνικών από τον εκδότη, κατοχή πανεπιστημιακού διπλώματος και ακίνητης περιουσίας, εγγύηση 5.000 δραχμών αλλά και απουσία πάσης φύσεως σωματικού ελαττώματος! Επίσης ο Όθωνας στράφηκε ενάντια σε όσους δημοσιογράφους και εκδότες έκαναν αντιπολίτευση στο έργο του μέσω των εφημερίδων τους με τέσσερα διαφορετικά ψηφίσματα περί Τύπου, με αποτέλεσμα οι διώξεις που ακολούθησαν να κάνουν δημοφιλείς τους δημοσιογράφους οι οποίοι συνέβαλλαν σε μεγάλο βαθμό στην έξωση του το 1862.¹²² Οι γελοιογραφίες της εποχής καθιστούν σαφή τον εγκλωβισμό του Τύπου από την βασιλική εξουσία, αλλά και την αντίδραση του πρώτου με τους

¹²¹ Νάση Μπάλτα, «Ο Τύπος στην Επανάσταση (1821-1828)», στο *Σημειώσεις για την Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1993, σ. 54.

¹²² Γεράσιμος Λύχνος, *Ο Τύπος χθες, σήμερα, αύριο*, Κερκυραϊκά Εκδόσεις, Κέρκυρα, 1972, σ. 14.

γελοιογράφους να φιλοτεχνούν αιχμηρά σατιρικά σκίτσα, θίγοντας τις κατασταλτικές ενέργειες της βασιλικής εξουσίας και προειδοποιώντας την παράλληλα να αλλάξει τακτική (γελ. 14, σελ. 54).

Γελοιογραφία 13: Η «Ψαλιδώ» του Φωκίωνα Δημητριάδη.

Το νομικό καθεστώς της ελευθερίας του Τύπου αποκαταστάθηκε το 1864. Ωστόσο, διασαλεύθηκε εκ νέου με τον εθνικό διχασμό και το οξυμένο πολιτικό κλίμα το οποίο επικράτησε στη χώρα για πολλά χρόνια. Χαρακτηριστικότερο είναι το παράδειγμα του *Ριζοσπάστη*, της βασικότερης αριστερής εφημερίδας εν Ελλάδι. Συγκεκριμένα, τα άρθρα της εφημερίδας τα οποία απορρίπτονταν από τη λογοκρισία της εποχής, επί του πιεστηρίου

πολλές φορές, έφεραν αντί κενής στήλης στη θέση του κομμένου άρθρου, το σκίτσο της «Ψαλιδώς» (γελ. 13), εκφράζοντας παράλληλα και την διαμαρτυρία των δημοσιογράφων. Το συμβολικό αυτό γελοιογραφικό αυτό σκίτσο ήταν η προσωποποίηση της λογοκρισίας και δημιούργημα του γελοιογράφου Φωκίωνα Δημητριάδη το οποίο δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο *Ριζοσπάστη* την 31^η Μαρτίου 1919.¹²³ Αργότερα, το 1925 η δικτατορία Πάγκαλου βάσισε το νόμο περί Τύπου σε ένα νομοσχέδιο της Κυβέρνησης Βενιζέλου, το οποίο δεν ψηφίστηκε στο Κοινοβούλιο. Εν συνεχεία ακολούθησαν οι νόμοι της δεύτερης βενιζελικής περιόδου (Ν. 5060/1931), του Ι. Μεταξά (Ν. 1092 και 1093/1936) και του Παπάγου (Ν. 2493/1953) οι οποίοι ανταγωνίζονταν ο ένας τον άλλο σε αυστηρότητα.¹²⁴

Μια ημέρα πριν κηρυχτεί επίσημα η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου 1936, ο Μεταξάς, καλώντας σε δείπνο τους εκδότες και τους διευθυντές των εφημερίδων τους ενημέρωσε για το ρόλο που θα ήθελε να διαδραματίσει ο Τύπος στο νέο καθεστώς, επιβάλλοντας έκτοτε σκληρή λογοκρισία, η οποία έκτοτε θα γινόταν

¹²³ Σαπρανίδης, ο. π., σσ. 275-277.

¹²⁴ Λύχνος, ο. π., σ. 15.

ανυπόφορη και για τα μέλη της Κυβέρνησης. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η επιστολή που έστειλε ο Υπουργός Πρωτευούσης Κ. Κοντζιάς προς τον Μεταξά:

«Το Υπουργείον Τύπου... ήσκησεν χθές νέαν λογοκρισίαν εις ανακοίνωσιν μου...»¹²⁵

Στα ασφυκτικά αυτά πλαίσια απαγορεύθηκε και στους γελοιογράφους η δημιουργία σκίτσων τα οποία απεικόνιζαν τον ίδιο το Μεταξά, άλλα και τον ιταλό μοιδεάτη του δικτάτορα Μουσολίνι, με συνέπεια να μην υπάρχει γελοιογραφική παραγωγή για την συγκεκριμένη τετραετία.¹²⁶

Στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής, όπως είδαμε, υπήρξαν εφημερίδες στις οποίες απαγορεύτηκε η έκδοση, και άλλες οι οποίες αναγκάστηκαν να κυκλοφορούν σε ένα ενιαίο φύλλο, εξυπηρετώντας με τον τρόπο αυτό την λογοκρισία των κατακτητών η οποία θα μπορούσε να ελέγχει το περιεχόμενο του ενός πλέον εντύπου σε λιγότερο χρόνο.¹²⁷

Μετά τη λήξη του πολέμου, ο Τύπος της Αριστεράς δεν είχε ίση μεταχείριση σε σχέση με τον υπόλοιπο, με αποτέλεσμα να προκύπτουν δυσκολίες στην κυκλοφορία του οι οποίες έφθασαν μέχρι την κατάσχεση φύλλου του *Ριζοσπάστη* το 1946, εξαιτίας δημοσίευσης ανακοίνωσης του Δημοκρατικού Στρατού, και την παύση της εφημερίδας ένα χρόνο αργότερα. Επιπλέον πανελλαδικά διακόπηκε η κυκλοφορία δεκάδων αριστερών εντύπων. Τέλος, μετά το Σύνταγμα του 1952, και παρά την καθιέρωση της αρχής της ελευθεροτυπίας, οι συντηρητικές Δεξιές Κυβερνήσεις συνέχισαν την έμμεση δίωξη αριστερών κατά κανόνα εφημερίδων και των δημοσιογράφων τους.¹²⁸

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, τα παραπάνω έδωσαν την σκυτάλη στην περίοδο της χουντικής λογοκρισίας, η οποία για επτά χρόνια φίμωσε τον ελληνικό Τύπο, χωρίς ωστόσο να καταφέρει να φιμώσει επαρκώς και τους γελοιογράφους του.

¹²⁵ Αγγελής Ευάγγελος, *Μεταξική προπαγάνδα και νεολαία 1936-1940*, αδημοσίευτη διδκτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Ιστορίας, Αθήνα, 2004, σσ. 28-29.

¹²⁶ Σαπρανίδης, ο. π., σσ. 441-450.

¹²⁷ Παπαδημητρίου, «Αντικρουόμενες βεβαιότητες και νέοι τρόποι...», ο. π., σσ. 46-53.

¹²⁸ Ο. π.

Γελοιογραφία 14: Η «Ελευθεροτυπία» συμβουλεύει το καθεστώς με τα εξής λόγια: «Μη υπεραίρεσαι εις τας φυσικάς δυνάμεις σου, και εις τα σιδηρά όπλα σου, όλα ταύτα είναι μηδέν απέναντι ενός και μόνου λακτίσματος μου... Θέλεις να λύσω τους κύνας μου;» Και το καθεστώς της απαντά: «Έχω κι εγώ τον Μενδρεσέ και τον Κάρμπολα, (δύο από τις πιο τρομερές φυλακές των Αθηνών) δύο ισχυρούς συμμάχους... Εφεδρείαν μου δε το Σύνταγμα». Από το βιβλίο του Δ. Σαπρανίδη, *Ιστορία της Πολιτικής Γελοιογραφίας στην Ελλάδα*, τ. Α, Αθήνα, Παπαζήση-Κοραή, χ.χ., σ. 53.

Μια περίοδος ασφυκτικής λογοκρισίας (1967-1974)

Το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου συνοδεύτηκε από την άμεση αναστολή αρκετών άρθρων του Συντάγματος του 1952. Μεταξύ αυτών υπήρχε και το άρθρο 14, το οποίο κατοχύρωνε την ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης καθώς και την ελευθερία του Τύπου. Επιπλέον, με την αναστολή των άρθρων τέθηκε σε ισχύ ο νόμος «περί καταστάσεως πολιορκίας» του 1912, σύμφωνα με τις διατάξεις του οποίου η Κυβέρνηση είχε το δικαίωμα να απαγορεύει με οποιονδήποτε τρόπο την δημοσίευση πληροφοριών σε εφημερίδες και άλλα έντυπα, ενώ μπορούσε να κατασχέσει ή να διακόψει την έκδοση μιας εφημερίδας.¹²⁹

Στα πλαίσια της παραπάνω πολιτικής συστήθηκε λίγες μέρες αργότερα η Υπηρεσία Λογοκρισίας, το έργο της οποίας ήταν ο προληπτικός έλεγχος κάθε εντύπου πριν από την κυκλοφορία του έτσι ώστε να αποφεύγονται περιστατικά δημοσίευσης πληροφοριών και εικόνων, οι οποίες αποσκοπούσαν στη δυσφήμιση του κυβερνητικού έργου, υπονομεύοντας την συνταγματική τάξη. Στις τάξεις της, χρέη λογοκριτών ασκούσαν ορισμένοι επαγγελματίες δημοσιογράφοι οι οποίοι δέχτηκαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο καθεστώς αλλά και στρατιωτικοί προκειμένου να μην χαλαρώσει το έργο της υπηρεσίας.¹³⁰ Επίσης, η εν λόγω υπηρεσία θα αποφάσιζε για την διαδικασία έκδοσης και κυκλοφορίας της κάθε εφημερίδας, αλλά και για το περιεχόμενο της. Συγκεκριμένα, απαγορεύονταν κάθε δημοσίευμα εχθρικό προς την Κυβέρνηση, όπως άρθρα, φωτογραφίες, χρονογραφήματα, ιστορικές αναδρομές, αναφορές σε αριστερά κόμματα και οργανώσεις, αλλά και άρθρα ξένων εφημερίδων και περιοδικών τα οποία επέκριναν την πολιτική της Κυβέρνησης.¹³¹

«Την 2:30' πρωινήν δύναμις τεθωρακισμένων κατέλαβε το κέντρον των Αθηνών. Υπό τα έκπληκτα βλέμματα των ολίγων Αθηναίων, που εκκυκλοφόρουν, την προκεχωρημένην αυτήν ώραν, τεθωρακισμένα απέκλεισαν τα Παλαιά Ανάκτορα, ενώ στρατιωτικάί δυνάμεις

¹²⁹ Κωνσταντίνος Στράτος, *Αντίθεση και Διαφωνία-Η Στάση των Εφημερίδων στη Δικτατορία 1967-1974*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1995, σσ. 20-21.

¹³⁰ Σόλωνος Γρηγοριάδη, *Ιστορία της Δικτατορίας*, τ. Α', Καπόπουλος, Αθήνα, 1975, σσ. 112-113.

¹³¹ Στράτος, *ο. π.*, σ. 21

κατελάμβαναν τον Ο.Τ.Ε., τους ραδιοφωνικούς θαλάμους του Ε.Ι.Ρ., εις το Ζάππειον και τα υπουργεία. Όλοι αι προσβάσεις προς την οικία του πρωθυπουργού κ. Π. Κανελλοπούλου, επί της οδού Ξενοκράτους 15, απεκλείσθησαν. Συντάκτης της «Καθημερινής», ο οποίος επεχείρησε να μεταβή εις την οικία του κ. Κανελλόπουλου ημποδίσθη από στρατιώτας εν πολεμική εξαρτήσει. Ο συντάκτης ηρώτησε: Τι γίνεται βρε παιδιά; Κίνημα; Ο δεκανέας του απάντησε τότε: «Φύγετε κύριε, γιατί θα βαρέσω» και πρότεινε το όπλο του». ¹³²

Η παραπάνω είδηση υπήρχε στο πρωτοσέλιδο της *Καθημερινής*, το πρωί της 21^{ης} Απριλίου 1967, αμέσως μετά την κήρυξη του στρατιωτικού πραξικοπήματος. Μαζί με την είδηση της *Αυγής* για την βραδινή κίνηση του Στρατού στην πρωτεύουσα, έμελλε να είναι η τελευταία μη λογοκριμένη είδηση μέχρι την μεταπολίτευση, καθώς την ημέρα εκείνη έκλεισε για επτά ολόκληρα χρόνια και η πόρτα της ελευθερίας του ελληνικού Τύπου.

Επιπλέον, οι εφημερίδες ήταν αναγκασμένες να δέχονται εντολές από την Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών (ΓΓΤΠ) και το Υπουργείο Προεδρίας σχετικά με την τιτλοφόρηση ενός άρθρου και την έκταση του τίτλου του, όπως και τυχόν φωτογραφίες που θα το συνόδευαν και την σελίδα δημοσίευσης του. Η Υπηρεσία Λογοκρισίας καθόριζε τη θέση που θα έμπαινε ένα άρθρο και πως θα φαινόταν σε σχέση με κάποιο άλλο, εκδίδοντας σχετικές απαγορεύσεις οι οποίες ήταν συχνά άγραφες και κοινοποιούνταν στις εφημερίδες προφορικά. ¹³³

Καθημερινά, οι εφημερίδες έπρεπε να προσκομίζουν στη υπηρεσία δύο δοκίμια κάθε φύλλου καθώς και τα δύο πρώτα φύλλα κάθε έκδοσης, με σκοπό να επικρίνεται το περιεχόμενό τους και να επιβεβαιώνεται ότι γίνονται όλες οι ζητούμενες αλλαγές. ¹³⁴

Συνεπώς, ο κλοιός ο οποίος δημιουργήθηκε γύρω από τον Τύπο, φιμώνοντας την φωνή του, δεν θα του επέτρεπε στο εξής την αυτονομία του. Μεγάλη απουσία από τα φύλλα των ελληνικών εφημερίδων, ιδιαίτερα για τα δύο πρώτα σκληρά χρόνια

¹³² Γιώργος Ν. Σκλαβούνης, *Ιστορία του Τύπου*, Εκδόσεις Έλλην, Αθήνα, 1995, σσ. 163-164.

¹³³ Στράτος, ο. π., σσ. 21-22.

¹³⁴ Ο. π., σ. 22

λογοκρισίας, ήταν η γελοιογραφία, της οποίας η κριτική διάθεση ήταν εντελώς ανεπιθύμητη για το αυταρχικό καθεστώς. Τα σκληρά μέτρα για τον έλεγχο των εντύπων ωστόσο οδήγησαν την γελοιογραφία, κυρίως μετά το 1970, ξανά στις σελίδες των εφημερίδων, για να καταγγείλουν την αυθαίρετη πολιτική της κυβέρνησης έναντι του Τύπου και όχι μόνο (γελ. 15).

Γελοιογραφία 15: Η αυτονόητη «μορφή» της Δημοκρατίας από τον Κώστα Μητρόπουλο. Τα Νέα, 02/03/1972.

Το πρωί της 21^{ης} Απριλίου οι πρωινές εφημερίδες είχαν εκδοθεί ήδη με τα νέα της ημέρας και μόνο η *Καθημερινή* και η *Αυγή* είχαν προλάβει να δημοσιεύσουν πληροφορίες για τις κινήσεις του Στρατού τα ξημερώματα. Όμως, εξαιτίας της σύλληψης αρκετών εκδοτών και δημοσιογράφων κατά το προηγούμενο βράδυ αρκετά φύλλα δεν κυκλοφόρησαν. Οι πρωινές εφημερίδες κυκλοφόρησαν ξανά την Κυριακή 23 Απριλίου (*Ελεύθερος Κόσμος*, *Ακρόπολις*, *Βήμα*) και οι απογευματινές την επόμενη μέρα, μεταξύ αυτών η *Βραδυνή*, η *Απογευματινή*, και τα *Νέα*. Πέντε εφημερίδες ωστόσο, η *Καθημερινή* και *Μεσημβρινή*, η *Ελευθερία*, η *Αυγή* και η *Δημοκρατική Αλλαγή*, δεν εμφανίστηκαν ξανά για επτά χρόνια εκφράζοντας με τον

τρόπο αυτό την πλήρη αντίθεση τους στο καθεστώς.¹³⁵ Ο «ακρωτηριασμός» του ελληνικού Τύπου αποδόθηκε με υπαινικτικές γελοιογραφίες από τους Έλληνες γελοιογράφους (γελ. 16).

Γελοιογραφία 16: Σαφής υπαινιγμός για το κλείσιμο εφημερίδων στην Ελλάδα. *Το Βήμα*, 09/05/1971.

Οι ξένες εφημερίδες και τα περιοδικά συνέχισαν να διανέμονται κανονικά καθώς παρά το γεγονός ότι η κυκλοφορία τους είχε απαγορευθεί τις πρώτες μέρες, η απαγόρευση εγκαταλείφτηκε. Οι λόγοι ήταν το αρνητικό αντίκτυπο που θα είχε μια τέτοια απαγόρευση στον τουρισμό της χώρας, η μικρή ζήτηση ξενόγλωσσων εντύπων λόγω της περιορισμένης γνώσης ξένων γλωσσών από τους Έλληνες και το γεγονός ότι σημαντικό μέρος του πληθυσμού, μπορούσε να ακούει ελεύθερα δελτία ειδήσεων στην ελληνική γλώσσα από ξένους ραδιοφωνικούς σταθμούς της Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης.¹³⁶ Το αποτέλεσμα, όπως φαίνεται και από τις σχετικές γελοιογραφίες της εποχής, ήταν η δυναμική παρουσία του ξένου Τύπου στην χώρα μας (γελ. 17, σελ. 59) .

¹³⁵ Ο. π., σ. 31. Για την διακοπή της κυκλοφορίας της *Καθημερινής* βλ. επίσης Ελένη Βλάχου, *Πενήντα και Κάτι...*, τ. Γ', Ζήδρος, Αθήνα, 1992, σσ. 49-55.

¹³⁶ Ο. π., σ. 141.

Γελοιογραφία 17: Η αθρόα κυκλοφορία του ξένου τύπου εν Ελλάδι. Του Κώστα Μητρόπουλου από *Το Βήμα*, 25/07/1973.

Οι επεμβάσεις της λογοκρισίας στα έντυπα που έφτασαν στα χέρια του αναγνωστικού κοινού ήταν εμφανείς. Οι τίτλοι των εφημερίδων ήταν παρόμοιοι, με φραστικές μόνο διαφορές ενώ το περιεχόμενό τους έβριθε κυβερνητικών ανακοινώσεων. Η ομοιότητα μεταξύ των εφημερίδων που συνέχισαν να κυκλοφορούν είναι χαρακτηριστική. Επιπλέον, η απουσία υπογεγραμμένων άρθρων και γελοιογραφιών μαζί με την εκτεταμένη δημοσίευση επίσημων ανακοινώσεων δείχνουν πως οι δημοσιογράφοι και οι γελοιογράφοι αντίστοιχα, ήταν αρκετά προσεκτικοί στον τρόπο παρουσίασης των ειδήσεων λόγω της λογοκρισίας. Η τακτική αυτή αποδόθηκε αρκετά εύστοχα από το γελοιογραφικό πενάκι, με το σχετικό σκίτσο από το εξωτερικό να δημοσιεύεται στον ελληνικό Τύπο και να αποδίδει του λόγου το αληθές (γελ. 18, σελ. 60).¹³⁷

¹³⁷ Ο. π., σσ. 32-35. Για τις επεμβάσεις της λογοκρισίας βλ. επίσης Ελένη Βλάχου, «Οι Συνταγματάρχες και ο Τύπος», στο *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Γιώργος Γιαννόπουλος – Richard Clogg (επίμ.), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σσ. 113-135.

Γελοιογραφία 18: Δημοσιογραφικοί ελιγμοί...! Ισπανική γελοιογραφία η οποία δημοσιεύτηκε στο Βήμα στις 19/02/1971.

Η πρώτη χαλάρωση των σκληρών μέτρων ως προς την ελεύθερη έκφραση στον Τύπο ήρθε τον Ιανουάριο του 1969 με υπουργική απόφαση σύμφωνα με την οποία οι υποχρεωτικές δημοσιεύσεις στις οποίες οι εφημερίδες ήταν υποχρεωμένες να ενδίδουν, περιορίστηκαν μόνο στις κυβερνητικές ανακοινώσεις. Το καθεστώς επέτρεψε επίσης στις εφημερίδες να δημοσιεύουν κριτική και σχόλια αλλά και άρθρα από ξένες εφημερίδες και πρακτορεία ειδήσεων. Η χούντα όμως διατηρούσε το «δικαίωμα» της υπαγόρευσης ειδήσεων και σχολιασμών.¹³⁸

Όταν στις 28 Ιανουαρίου 1969 η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης ζήτησε την αποπομπή της Ελλάδας από μέλος της, η ελληνική Κυβέρνηση κατέβαλλε μεγάλη προσπάθεια για να αποτρέψει αυτή την ταπείνωση. Μέρος της ήταν η παρουσίαση «χρονοδιαγράμματος» σύμφωνα με το οποίο θα επιτυγχάνονταν η αποκατάσταση της συνταγματικής διακυβέρνησης. Προς υλοποίηση του σχεδίου έγινε το πρώτο βήμα το οποίο ήταν η κατάργηση της προληπτικής λογοκρισίας τον Οκτώβριο του 1969 και ένα νόμο για τον Τύπο με τη μορφή νομοθετικού διατάγματος (346/1969) τον επόμενο μήνα (γελ. 19, σελ. 61).

¹³⁸ Ο. π., σ. 22.

Γελοιογραφία 19: Υπόπτος για ανεπιθύμητα «δώρα» ακόμα και ο Άγιος! Ανυπόγραφο άρθρο από το Έθνος, 18/11/1969.

Σύντομα όμως, σύμφωνα και με τις γελοιογραφίες οι οποίες είδαν το φώς της δημοσιότητας, έγινε αντιληπτό πως ο νέος νόμος θεσμοθετούσε περιορισμούς για τον Τύπο παρόμοιους με εκείνους που επέβαλλαν προηγουμένως οι λογοκριτές (γελ. 20),¹³⁹ ενώ και οι προβλεπόμενες ποινές για τους παραβάτες ήταν εξαντλητικές:

Γελοιογραφία 20: Ο νέος νόμος δεν ευνοεί την Ελευθεροτυπία. Ανυπόγραφο γελοιογραφία από το Έθνος, 19/11/1969.

¹³⁹ Ο. π., σσ. 51-52.

Άρθρον 35

[...]

3. «Επί καταδίκης δι' αδίκημα τύπου, το δικαστήριο δεν δύναται να διατάξη αναστολήν εκτελέσεως της ποινής».

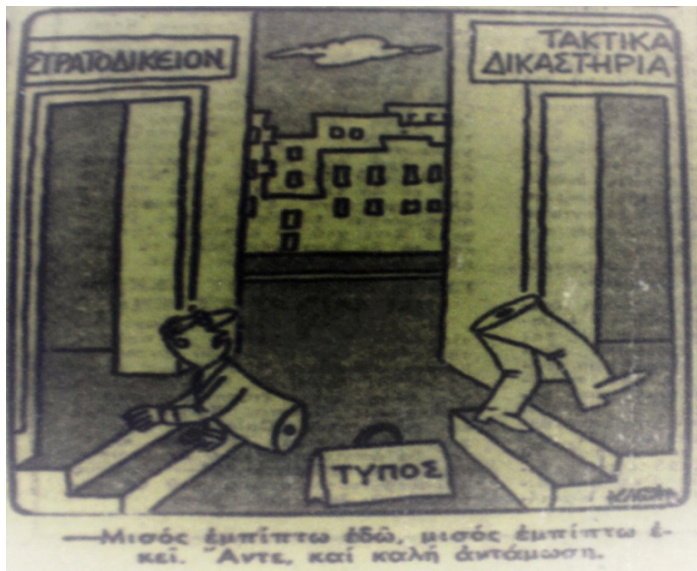
Άρθρον 36

«Εν περιπτώσει καταδίκης δι' αδίκημα τύπου κατ' άρθρον 33 παρ. 1 δεν επιτρέπεται, εν υποτροπή, η μετετροπή της στερητικής της ελευθερίας ποινής εις χρηματικήν τοιαύτην».

Άρθρον 88

1. «Επί δευτέρας εντός πενταετίας καταδίκης επί διαπραχθέντι διά του τύπου αδικήματι αντιστοίχου τινός των προβλεπομένων διά των παραγράφων 4 και 9 του άρθρου 14 του Συντάγματος περιπτώσεων, το δικαστήριο διατάσσει υποχρεωτικώς και την προσωρινήν ή οριστικήν παύσιν εκδόσεως του εντύπου. Η προσωρινή παύσις δεν δύναται να είναι μικρότερα των πέντε διαδοχικών εκδόσεων».¹⁴⁰

Η καινοτομία του νέου νόμου ήταν πως ενώ μέχρι τότε την ευθύνη για την προληπτική λογοκρισία είχε η Υπηρεσία Λογοκρισίας, στο εξής η ευθύνη αυτή θα περνούσε στους εκδότες και τις εφημερίδες τους οι οποίες έπρεπε πλέον να αυτολογοκρίνονται. Η «πρόκλησις στασιαστικών

Γελοιογραφία 21: Τα στενά περιθώρια ελεύθερης έκφρασης του ελληνικού Τύπου. Του Κώστα Μητρόπουλου από Τα Νέα, 22/04/1971.

¹⁴⁰ Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Δ', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σ. 498.

ενεργειών», η «αναζωπύρωσις πολιτικών παθών», και η δημοσίευση εικόνων και παραστάσεων, που δεν απέδιδαν το «ακριβές περιεχόμενον των δημοσιευμάτων» ήταν μερικές από τις αόριστες και ασαφείς περιπτώσεις δημοσίευσης οι οποίες επέσυραν βαριές ποινές για τα έντυπα, τροφοδοτώντας την φαντασία των γελοιογράφων για σατιρικές δημιουργίες υψηλού επιπέδου (γελ. 21, σελ. 62) .¹⁴¹

Προς επιβεβαίωση των ανωτέρω, τα παρακάτω άρθρα του εν λόγω νομοθετικού διατάγματος δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για την εύρυθμη και ανεμπόδιστη λειτουργία του Τύπου:

Άρθρον 1

«Ο τύπος είναι ελεύθερος και επιτελεί δημόσιαν αποστολήν, συνεπαγομένην δικαιώματα και καθήκοντα ως και ευθύνην δια την ακρίβεια των δημοσιευμάτων του».

[...]

Άρθρον 49

1. *«Η εις έντυπον καταχώρισις κειμένων, εικόνων ή παραστάσεων, ων το περιεχόμενον αποβλέπει εις την πρόκλησιν στασιαστικών ενεργειών ή σκοπεί εις την ανατροπήν της καθεστηκυίας συνταγματικής τάξεως ή του κοινωνικού καθεστώτος ή στρέφεται κατά της εδαφικής ακεραιότητος του Κράτους ή δύναται να προκαλέσει ηττοπάθειαν, ή προκαλεί ή διεγείρει εις την διάπραξιν εγκλήματος αισχάτης προδοσίας, επισύρει κατά παντός υπαιτίου την ποινήν της καθείρξεως, εφ' όσον κατ' άλλην διάταξιν η πράξις δεν τιμωρείται βαρύτερον.»*

2. *«Η αυτή ποινή επιβάλλεται, εάν διά δημοσιευμάτων εις τα κατά την προηγουμένην παράγραφον έντυπα προβάλλωνται ή διαδίδωνται, προς πολιτικήν εκμετάλλευσιν, απόψεις οργανώσεων ή κομμάτων τεθέντων εκτός νόμου».*

¹⁴¹ Στράτος, ο. π., σ. 52.

[...]

Άρθρον 52

«Διά φυλακίσεως ενός τουλάχιστον μηνός και χρηματικής ποινής τουλάχιστον δέκα χιλιάδων μεταλλικών δραχμών, τιμωρείται, όστις δημοσιεύει εις οιονδήποτε έντυπον κείμενα, εικόνας ή παραστάσεις δυνάμενας να προκαλέσουν αναζωπύρωσιν των πολιτικών παθών».¹⁴²

Ο νόμος που αφορούσε τον Τύπο συμπληρώθηκε το 1971 με νομοθετικό διάταγμα για την επαγγελματική κατάσταση των δημοσιογράφων, με τις αναφορές του διατάγματος σε έννοιες όπως «δημόσιον συμφέρον», «ακεραιότης και αξιοπρέπεια του επαγγέλματος» και «ανέντιμοι μέθοδοι», να δίνουν το δικαίωμα στο καθεστώς να προβαίνει σε κάθε είδους επεμβάσεις, ελέγχοντας σε μεγάλο βαθμό τους ίδιους και τις επαγγελματικές τους οργανώσεις.¹⁴³

Γελοιογραφία 22: Μια άλλη άποψη της ελευθερίας του Τύπου! Από τον Βασίλη Χριστοδούλου στην Βραδυνή, 15/06/1972.

Οι διατάξεις του άρθρου 14 του Συντάγματος του 1968 οι οποίες, σύμφωνα με το διπλανό εξαιρετικό σκίτσο (γελ. 22), κατοχύρωναν την ελευθερία της έκφρασης και απαγόρευαν την λογοκρισία και άλλα προληπτικά μέτρα διατηρήθηκαν σε αναστολή μέχρι τον Αύγουστο του 1973, όταν και τέθηκαν σε ισχύ, για να ανασταλούν ξανά μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου και την κήρυξη στρατιωτικού νόμου ο οποίος είχε πάψει να ισχύει για την

Αθήνα και τον Πειραιά από την 19^η Αυγούστου 1973. Μαζί με τον στρατιωτικό νόμο επανήλθε και η προληπτική λογοκρισία η οποία διατηρήθηκε μέχρι την κατάληψη

¹⁴² Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), ο. π., σσ. 496-499.

¹⁴³ Στράτος, ο. π., σ. 23.

της εξουσίας από τον Ιωαννίδη την 25^η Νοεμβρίου 1973. Η νέα τάξη πραγμάτων αποδόμησε την Υπηρεσία Λογοκρισίας και πρότεινε στις εφημερίδες την συνεργασία με το καθεστώς ή την οριστική παύση τους. Οι επαχθείς αυτοί όροι θα συνοδεύσουν τον ελληνικό Τύπο μέχρι την πτώση της χούντας την 24^η Ιουλίου 1974.¹⁴⁴

Εκτός όμως από τους παραπάνω περιορισμούς, σημαντικές ήταν κατά την επταετία και οι οικονομικές πιέσεις οι οποίες ασκούνταν στις εφημερίδες, με σκοπό την καθυστάση τους στις επιθυμίες των συνταγματαρχών.

Ανέκαθεν οι Κυβερνήσεις αντιμετώπιζαν θετικά τον Τύπο προκειμένου να τις ευνοεί. Τα σκίτσα των γελοιογράφων της εποχής μας ενημερώνουν με περισσή ακρίβεια πως οι έμμεσες επιδοτήσεις μέσω κρατικών διαφημίσεων (γελ. 23) και οι άμεσες επιχορηγήσεις μέσω διευκολύνσεων στην προμήθεια δημοσιογραφικού χαρτιού, οι φορολογικές απαλλαγές και ελαφρύνσεις και τα χαμηλότοκα δάνεια είναι μερικά από τα οικονομικά μέσα προσεταιρισμού των εφημερίδων και γενικότερα του Τύπου την περίοδο 1967-1974.¹⁴⁵

Γελοιογραφία 23: Σκίτσο που υπονοεί την μεροληπτική στάση της χούντας για κάποια έντυπα. Του Βασίλη Χριστοδούλου από την Βραδυνή, 24/11/1972.

Επιπλέον, επί δικτατορίας πολλά από τα δικαιώματα των εκδοτικών οίκων περιορίστηκαν και άλλα καταργήθηκαν καθώς το προαναφερθέν νομοθετικό

¹⁴⁴ Ο. π., σ. 24.

¹⁴⁵ Ο. π., σ. 25.

διάταγμα «περί Τύπου» τους επέβαλλε αυστηρές οικονομικές ρυθμίσεις. Συγκεκριμένα, καθόριζε ένα δασμολογικό σύστημα για το χαρτί το οποίο κυμαινόταν ανάλογα με τις πωλήσεις της κάθε εφημερίδας αλλά και το περιεχόμενό τους. Αυτομάτως επιβαρύνονταν οι εφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας οι οποίες ήταν πολλές φορές αντίθετες στα τεκταινόμενα, ενώ ευνοούνταν οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες των οποίων η ζήτηση ήταν μικρότερη.

Άρθρον 21

1. *«Εκ των κατά το άρθρον 4 παράγρ. 3 εντύπων επιτρέπεται όπως εκδίδονται επί τυπογραφικού χάρτου εισαγομένου επί μειώσει των δασμών και λοιπών συμπαραμαρτούντων φόρων και τελών κατά ποσοστού 50% μόνον εκείνα άτινα ως εκ του περιεχομένου των ήθελε κριθή ότι συμβάλλουν ικανώς εις την ανύψωσιν του πνευματικού επιπέδου του αναγνωστικού κοινού».*¹⁴⁶

Μετά από διαμαρτυρία των εκδοτών οι δασμοί μειώθηκαν τον Δεκέμβριο του 1973 και καταργήθηκαν μετά από λίγο διάστημα. Ένα άλλο μέτρο ήταν η απαγόρευση δημοσιεύσεων του δημοσίου και διαφόρων κρατικών οργανισμών, καθώς οι δημόσιοι οργανισμοί ήταν επιλεκτικοί στην κατανομή των δημοσιεύσεων τους, με αποτέλεσμα πολλές εφημερίδες να στερούνται πόρων. Άλλες ρυθμίσεις προέβλεπαν την άσκηση πιέσεων στις σχέσεις διαφημιστών και διαφημιζομένων, για να αποφεύγονται ή να προτιμούνται ορισμένα έντυπα ενώ δεν ήταν λίγες οι φορές, ιδιαίτερα προς το τέλος της Χούντας, όπου δημόσιες διαφημίσεις διακόπτονταν αιφνιδίως σε εφημερίδες οι οποίες εκδήλωναν την αντίθεση τους στην κυβερνητική πολιτική.¹⁴⁷

Πέρα από τα παραπάνω το καθεστώς προέβαινε και σε πιο απροκάλυπτες παρεμβάσεις, όπως εκείνες για την κυκλοφορία των εφημερίδων εφαρμόζοντας την άμεση παρεμπόδιση της διανομής τους. Οι γελοιογραφίες της εποχής μαρτυρούν πως επαρχιακά συνήθως πρακτορεία διανομής Τύπου λάμβαναν συχνά εντολές να

¹⁴⁶ Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), ο. π., σ. 498.

¹⁴⁷ Στράτος, ο. π., σ. 25-26.

μην διανείμουν ορισμένες εφημερίδες οι οποίες ήταν αντίθετες στο καθεστώς, ή ακόμη και να τις αποσύρουν επιστρέφοντας τα φύλλα στην Αθήνα (γελ. 24).¹⁴⁸

Γελοιογραφία 24: Η πρακτική των κατασχέσεων από τον Βασίλη Χριστοδούλου. Η Βραδυνή, 07/06/1973.

Παρά την επιβολή σκληρής λογοκρισίας και την θέσπιση αυστηρών ποινών στις εφημερίδες για την ανυπακοή στις επιταγές της, ο Τύπος εκδήλωσε αντίθεση κατά την επταετία με διάφορους τρόπους, με σημαντικότερους την ειδησεογραφική κάλυψη και αρθρογραφία των αθηναϊκών εφημερίδων και την δημοσίευση αντιδραστικών γελοιογραφιών. Δύο από τις πιο αντιπροσωπευτικές εφημερίδες της παραπάνω τάσης είναι το Έθνος και Η Βραδυνή,¹⁴⁹ στις οποίες αξίζει να σημειώσουμε πως απαντώνται και οι πιο αντιδραστικές γελοιογραφίες (γελ. 25 & 26, σελ. 68) ενάντια στην κυβερνητική πολιτική.

¹⁴⁸ Ο. π., σ. 26

¹⁴⁹ Ο. π., σ. 139.

(Τοῦ Βάσου)

Γελοιογραφία 25: Αντιδραστικό σκίτσο για την επιθυμία διεξαγωγής εκλογών από το λαό. Του Βάσου από το *Ἔθνος*, 11/11/1969.

— Κι' όμως, ἐγὼ ἄκουσα ὅτι
πολύ θὰ προτιμηθῆ τὸ «Όχι» πού
εἶναι καὶ ἱστορικόν !...

(Τοῦ Β. Χριστοδούλου)

Γελοιογραφία 26: Το ιστορικό «Όχι» ενάντια στην κυβερνητική προπαγάνδα. Του Βασίλη Χριστοδούλου από την *Βραδυνή*, 07/07/1973.

Οι ιδιοκτήτες του *Έθνους* είχαν ζητήσει από το καθεστώς να τεθεί υπό οικονομική εκκαθάριση από τον Αύγουστο του 1967. Η απάντηση που έλαβαν ήταν αρνητική και υποχρεώθηκαν να δεχτούν δάνειο ενώ η χούντα ανάθεσε την ευθύνη της έκδοσης της εφημερίδας σε δημοσιογράφο ο οποίος ήταν πιστός στην πολιτική των συνταγματάρχων. Η επόπτευση αυτή συνεχίστηκε μέχρι την άρση της προληπτικής λογοκρισίας τον Οκτώβριο του 1969.¹⁵⁰ Το *Έθνος* έκλεισε την 4^η Απριλίου 1970 μετά από τη δημοσίευση δηλώσεων του τέως υπουργού Ιωάννη Ζίγδη το Μάρτιο, μέσα από τις οποίες είχε προτείνει τον σχηματισμό Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, για να αντιμετωπισθεί η κρίση στην Κύπρο. Μία τέτοια δημοσίευση θεωρήθηκε αδιανόητη από το στρατιωτικό καθεστώς το οποίο φυλάκισε αρκετά διευθυντικά στελέχη της εφημερίδας, μεταξύ των οποίων και τον εκφραστή της επίμαχης πρότασης.¹⁵¹

Επί δικτατορίας Γ. Παπαδόπουλου, μια άλλη εφημερίδα, η *Βραδυνή* είχε απειληθεί με κλείσιμο με έγγραφο του Στ. Παττακού προς τον Πρωθυπουργό την 15^η Σεπτεμβρίου 1972. Η απειλή δεν υλοποιήθηκε ποτέ, αλλά η εφημερίδα υπέστη άλλου τύπου διώξεις όπως εξαντλητικοί οικονομικοί έλεγχοι ή κατασχέσεις φύλλων κατά καιρούς.

Σύμφωνα με τους νομοθετούντες:

Άρθρον 30

1. «Ο κατά το άρθρον 14 παρ. 12 του Συντάγματος οικονομικός έλεγχος, ασκείται επί πάσης επιχειρήσεως τύπου».¹⁵²

[...]

Άρθρον 85

1. «Κατάσχεσις παντός εντύπου επιτρέπεται μόνον άμα τη ενάρξη της κατά το άρθρον 3 κυκλοφορίας αυτού και εις τας ακόλουθους περιπτώσεις: ... ε') Είναι προφανώς στασιαστικόν ή σκοπή εις την ανατροπήν της καθεστηκυΐας συνταγματικής τάξεως ή του

¹⁵⁰ Ο. π., σ. 140.

¹⁵¹ Βασίλης Ι. Φίλιας, *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1997, σσ. 211-212.

¹⁵² Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάνγου (επίμ.), ο. π., σ. 498.

κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος ή στρέφεται κατά της εδαφικής ακεραιότητας του Κράτους ή δημιουργεί ηττοπάθειαν ή προκαλεί ή διεγείρει εις διάπραξιν εσχάτης προδοσίας...»¹⁵³

Επίσης κατά το δεύτερο δημοψήφισμα η εφημερίδα με άρθρα και αρκετές γελοιογραφίες προέτρεπε ανοιχτά τους ψηφοφόρους να ψηφίσουν «ΟΧΙ» (γελ. 27 & 28) ερχόμενη αντίθετη με την κυβερνητική προπαγάνδα υπέρ του «ΝΑΙ» (γελ. 29, σελ. 71), χωρίς όμως να κινδυνεύσει με κλείσιμο. Ωστόσο η εφημερίδα, μετά την απομάκρυνση του Παπαδόπουλου θα δοκίμαζε την νοοτροπία του Ιωαννίδη.¹⁵⁴

Γελοιογραφία 27: Το γνωστό οικολογικό σλόγκαν της χούντας μετατρέπεται από τον γελοιογράφο Βασίλη Χριστοδούλου σε αντιστασιακό μήνυμα για το δημοψήφισμα. *Η Βραδυνή*, 12/07/1973.

Γελοιογραφία 28: Λογοπαίγνιο με στόχο την προβολή του «Όχι» από τον Βασίλη Χριστοδούλου στην *Βραδυνή*, 28/07/1973.

¹⁵³ Ο. π., σσ. 501-502.

¹⁵⁴ Σόλωνος Γρηγοριάδη, *Ιστορία της Δικτατορίας*, τ. Γ', Κατόπουλος, Αθήνα, 1975, σ. 144.

Γελοιογραφία 29: Η κυβερνητική προσπάθεια για την αλλαγή της άποψης της κοινής γνώμης αποδοσμένη με αρκετά εύστοχο τρόπο από τον Βασίλη Χριστοδούλου. Η Βραδυνή, 25/07/1973.

Γελοιογραφία 30: Ο Παπαδόπουλος δέσμιος του γύψου βρίσκεται σε δύσκολη θέση! Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου στην Βραδυνή, 27/11/1973.

Στις 29 Νοεμβρίου 1973, η εφημερίδα σε άρθρο με τίτλο «Πλήρες φώς» αναφέρθηκε σε δημοσίευμα των *Times* του Λονδίνου το οποίο αφορούσε την δράση προβοκατόρων κατά τα πρόσφατα γεγονότα του Πολυτεχνείου με στόχο να παρασχεθεί στον Πρωθυπουργό το πρόσχημα για την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου. Την επόμενη μέρα η εφημερίδα έκανε στο πρωτοσέλιδο της σχόλιο με τίτλο «Η Ελευθεροτυπία» παρουσιάζοντας με μια αναδρομή την στάση της Κυβέρνησης απέναντι στις εφημερίδες. Μετά από περιγραφή του

ρόλου του Τύπου στην κοινωνία, κατέληγε πως έπρεπε να αποκατασταθεί στο ακέραιο η ελευθερία της έκφρασης του Τύπου, ενώ τα άρθρα της συνοδεύονταν από μια γελοιογραφία η οποία απεικόνιζε τον Γ. Παπαδόπουλο με το πόδι στο γύψο (γελ. 30). Η Βραδυνή είχε παραβιάσει τα εσκαμμένα. Την 1^η Δεκεμβρίου τα γραφεία

της εφημερίδας έκλεισαν και σφραγίστηκαν με λουκέτα από άνδρες της ΕΣΑ, ενώπιον του εμπρόντητου εκδότη και των συντακτών της, χωρίς να τους δοθεί καμία εξήγηση. Ο Τζώρτζης Αθανασιάδης, προσέφυγε στη δικαιοσύνη από την οποία ύστερα από λίγες εβδομάδες, απέσπασε την απάντηση πως η εφημερίδα του είχε κλείσει σύμφωνα με τις διατάξεις του στρατιωτικού νόμου.¹⁵⁵

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε πως το 1972-1973 το περιβάλλον μέσα στο οποίο δημοσιεύουν οι εφημερίδες είναι διαφορετικό, καθώς ενώ πολλοί περιορισμοί συνεχίζουν να ισχύουν, το γενικότερο κλίμα χαρακτηρίζεται από σταδιακή «φιλελευθεροποίηση». Οι εφημερίδες μπορούν να εκφράσουν πιο άφοβα την διαφωνία τους με το καθεστώς και την πολιτική του, με αποτέλεσμα η αντίθεση τους να γίνεται πιο ξεκάθαρη και ευδιάκριτη.¹⁵⁶ Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η γελοιογραφία της εποχής με τους γελοιογράφους να εκφράζουν πιο ανοιχτά την αντίδραση τους στην διακυβέρνηση της χώρας από τους στρατιωτικούς.

Γελοιογραφία 31: Οι απαγορεύσεις της Λογοκρισίας προ των πυλών! Σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου από *Τα Νέα*, 09/11/1970.

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως πέρα από το χώρο του Τύπου, το σκοτεινό πέπλο της λογοκρισίας είχε απλωθεί και σε όλη την πνευματική σφαίρα της χώρας από τις πρώτες μέρες της επικράτησης των στρατιωτικών. Έξι πενταμελής και μία επταμελής επιτροπή απασχολούνταν με την ελευθερία έκφρασης στο θέατρο και τον κινηματογράφο, με την κατάσταση να δηλώνεται πολύ εύστοχα από αρκετές γελοιογραφίες με επικριτικό πνεύμα (γελ. 31 & γελ. 32, σελ. 73). Οι επιτροπές

αποτελούνταν από δικηγόρους, συγγραφείς, φιλόλογους, συνθέτες, αστυνομικούς και φυσικά στρατιωτικούς, χωρίς την έγκριση των οποίων κανένα έργο δεν έπαιρνε άδεια για να ανέβει επί σκηνής, ακόμη και οι αρχαίες τραγωδίες. Πολλές φορές οι περικοπές στο περιεχόμενο του έργου ήταν τέτοιες που αλλοίωναν το νόημα του,

¹⁵⁵ Στράτος, ο. π., σσ. 107-108.

¹⁵⁶ Ο. π., σ. 145.

ενώ πάντα όσα έργα έφταναν στη σκηνή ή την μεγάλη οθόνη, είχαν μεταξύ των θεατών και αστυνομικούς (γελ. 33, σελ. 74) οι οποίοι έλεγχαν αν στην παράσταση είχαν προστεθεί αντικυβερνητικά λόγια της τελευταίας στιγμής. Στην μουσική πολλοί συνθέτες, μεταξύ αυτών και ο Θεοδωράκης, απαγορεύτηκαν άμεσα και για τους υπόλοιπους ίσχυσε η παραπάνω πολιτική της λογοκρισίας. Όσον αφορά τα βιβλία τέλος, το πρώτο έτος της χούντας εξάλειψε κάθε εκδοτική δραστηριότητα, πολλοί αριστεροί εκδοτικοί οίκοι έκλεισαν, ενώ συχνά καταρτίζονταν πίνακες απαγορευμένων αναγνωσμάτων και οι συγγραφείς τους υφίσταντο σκληρές διώξεις.¹⁵⁷ Από τη άλλη πλευρά τα σχολικά βιβλία εμπλουτίστηκαν με έργα πολιτικής αγωγής των μαθητών, βασισμένα στην ιδεολογία του καθεστώτος και την αιτιολογία της 21^{ης} Απριλίου.¹⁵⁸

Γειλοιογραφία 32: Κλασική περίπτωση...κοψίματος! Του Κώστα Μητρόπουλου από *Τα Νέα*, 18/12/1970.

Τέλος, δεν πρέπει να μείνουμε με την εντύπωση πως οι εφημερίδες αντιστάθηκαν καθολικά με τον τρόπο τους στο καθεστώς καθώς, συνέβαινε και το αντίθετο. Ο Τύπος ήταν αναγκασμένος να συμβιβάζεται και συχνά να υποστηρίζει την υπάρχουσα κατάσταση. Ήταν ωστόσο απόφαση της κάθε εφημερίδας το αν θα συνεχίσει την έκδοση της συμπλέοντας ή επικρίνοντας -όταν το επέτρεπαν οι συνθήκες- το καθεστώς ή αν θα διάλεγε τον δρόμο της σιωπής εκδηλώνοντας σε μεγάλο βαθμό την άμεση αντίθεση της στο στρατιωτικό καθεστώς.

¹⁵⁷ Λουκάς Αξελός, *Εκδοτική Δραστηριότητα και Κίνηση των Ιδεών στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα, 1984, σ. 43.

¹⁵⁸ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Α', σ. 114.

Γελοιογραφία 33: Το όργανο της τάξεως είναι πανταχού παρών επί επταετίας για την αποτροπή πάσης φύσεως ατασθαλία! Σκίτσο του Δημήτρη Οικονόμου από το Έθνος, 31/10/1969.

«Ο καθένας έχει το δικαίωμα στην ελευθερία της γνώμης και της έκφρασης, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος του καθενός να διατηρεί ανενόχλητος τις απόψεις του καθώς επίσης του δικαιώματος να αναζητά και να μεταδίδει πληροφορίες και ιδέες με οποιοδήποτε μέσο σε όλο τον κόσμο».

(Παγκόσμια Διακήρυξη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, άρθρο 19, 1948)

4) Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών: 1967-1974

Το δικτατορικό «πολίτευμα»

Το πιο απεχθές σύστημα διακυβέρνησης των νεώτερων κοινωνιών, η δικτατορία, πήρε το όνομα του από την αρχαία Ρώμη. Ο δικτάτορας ήταν ένας καθιερωμένος θεσμός του ρωμαϊκού καθεστώτος ο οποίος είχε ελάχιστες ομοιότητες με τη δικτατορία όπως εννοούμε τον όρο στην σημερινή εποχή. Οι Ρωμαίοι, για να εμποδίσουν την κατάληψη της εξουσίας από ένα απολυταρχικό καθεστώς, αποφάσισαν να διανέμουν την εκτελεστική εξουσία σε διάφορα αξιώματα όπως ύπατοι και δήμαρχοι με βασικό στόχο να καταστεί αδύνατη η επιβολή ενός μονάρχη. Ωστόσο σε καιρούς κατά τους οποίους απειλούνταν η ύπαρξη της Ρώμης από εξωτερικούς κινδύνους, αυτή η πολυαρχία ήταν αναποτελεσματική καθώς δεν υπήρχε ενιαία αντίδραση και πολιτική σκέψη κατευθυνόμενη προς ένα σκοπό.¹⁵⁹

Για την αποφυγή της καταστροφής, οι πολίτες της Ρώμης συνέρχονταν και εξέλεγαν τον ικανότερο υποψήφιο στον οποίο έδιναν το αξίωμα του δικτάτορα και το δικαίωμα καθολικής άσκησης της εκτελεστικής εξουσίας. Ο άνθρωπος αυτός θα κατείχε το αξίωμα του για έξι μήνες και στη συνέχεια θα παρέδιδε την εξουσία ξανά στο λαό, εκτός και αν ο κίνδυνος της εξωτερικής απειλής δεν είχε παρέλθει, όποτε και η θητεία του ανανεώνονταν για το ίδιο χρονικό διάστημα. Επίσης, ο ανώτατος αυτός άρχοντας δεν είχε νομοθετική εξουσία και συνεπώς δεν μπορούσε να αλλοιώσει το ήδη υπάρχον νομοθετικό πλαίσιο για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα του. Εξέδιδε εντολές οι οποίες είχαν σχέση μόνο με τον εξωτερικό κίνδυνο και τίποτα παραπέρα.¹⁶⁰

Οι διαφορές με την σημερινή μορφή της δικτατορίας είναι προφανείς. Η σημερινή δικτατορία επιβάλλεται με τη βία, καταπατεί τους νόμους και τους θεσμούς της κοινωνίας καταλύοντας συνάμα και το υπάρχον κοινωνικό καθεστώς. Δεν επιβάλλεται για την αντιμετώπιση εξωτερικών κινδύνων και δεν έχει την ευρεία λαϊκή υποστήριξη. Τέτοια ήταν και η στρατιωτική δικτατορία της περιόδου 1967-1974 στην χώρα μας. Ονομάζεται στρατιωτική γιατί πρόκειται για ένα αυταρχικό καθεστώς του οποίου η πηγή της εξουσίας βρίσκεται στο στρατό, ο οποίος στην

¹⁵⁹ Περικλής Ροδάκης, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών*, Μυκήναι, Αθήνα, 1975, σ. 7.

¹⁶⁰ Ο. π., σ. 8.

μετεμφυλιακή Ελλάδα – αλλά και από το 1909 και το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί¹⁶¹ - είχε διευρυμένο πολιτικό ρόλο, με νομιμοποιητική βάση τον κομμουνιστικό κίνδυνο.¹⁶² Βεβαίως δεν εννοούμε το σύνολο του στρατεύματος ή την ιεραρχία του, αλλά μία ομάδα στρατιωτικών η οποία με ευθύ ή παραπλανητικό τρόπο ελέγχει τις στρατιωτικές δυνάμεις προς όφελος της, το οποίο είναι η κατάληψη της εξουσίας.¹⁶³ Ωστόσο είναι γεγονός πως τέτοιες μορφές διοίκησης αναλαμβάνουν χωρίς λαϊκή εντολή τον έλεγχο μίας χώρας όταν επικρατεί σε αυτή έντονη κοινωνική και οικονομική αβεβαιότητα και οι δημοκρατικοί θεσμοί και οι νόμοι βρίσκονται σε ατονία και αδράνεια.¹⁶⁴

¹⁶¹ Άλκης Ρήγος, «Πολιτικές εκφράσεις στη Β' Ελληνική Δημοκρατία», στο *Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Γ. Δ. Κοντογιώργης (επίμ.), Εξάντας, 1977, σσ. 190-191.

¹⁶² Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η Ελληνική Πολιτική Ζωή: Εικοστός αιώνας. Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1997, σ. 234. Για την εμπλοκή του στρατού στην ελληνική πολιτική σκηνή βλ. επίσης Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική πολιτική – Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα, 2000.

¹⁶³ Χαρίτων Κοριζής, *Το Αυταρχικό Καθεστώς*, Gutenberg, Αθήνα, 1975, σ. 87.

¹⁶⁴ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας – Από τα πρώτα μετεμφυλιοπολεμικά χρόνια ως την ημέρα του στρατιωτικού πραξικοπήματος των συνταγματάρχων (21 Απριλίου 1967)*, Εκδόσεις Αφών Τολίδη Ο. Ε., Αθήνα, 1986.

Η αδιέξοδη πορεία

Το εκλογικό πραξικόπημα της 29^{ης} Οκτωβρίου 1961 σήμανε την απαρχή μιας έκρυθμης, μακράς περιόδου για την Ελλάδα, ενώ παράλληλα αποτέλεσε την αφετηρία προς την επιβολή της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου 1967. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής κερδίζοντας ξανά τις εκλογές οι οποίες χαρακτηρίστηκαν από την δράση παρακρατικών οργανώσεων και την άσκηση τρομοκρατίας στο εκλογικό σώμα, άφησε την Ένωση Κέντρου, τον νεοσύστατο πολιτικό σχηματισμό του Γεωργίου Παπανδρέου, στην θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης ξεσηκώνοντας θύελλα αντιδράσεων και προκαλεί την κήρυξη του «Ανένδοτου Αγώνα» με σκοπό την αποπομπή του Καραμανλή από την εξουσία.¹⁶⁵

Κύριο χαρακτηριστικό της αντίδρασης αυτής θα είναι οι, αρχικά χλιαρές και μετέπειτα δυναμικές, δημόσιες διαδηλώσεις διαμαρτυρίας κατά της Κυβέρνησης σε όλη τη χώρα.¹⁶⁶

Η δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγορίου Λαμπράκη, τον Μάιο του 1963, σε συνδυασμό με την ρήξη του Καραμανλή με τον Βασιλιά Παύλο, ανάγκασε τον τελευταίο να υποβάλλει την παραίτηση του στις 11 Ιουνίου 1963.¹⁶⁷

Η Ελλάδα εισέρχεται πλέον σε μια περίοδο αστάθειας και πολιτικής ανωμαλίας με αποτέλεσμα τον σχηματισμό οκτώ βραχύβιων Κυβερνήσεων μέσα σε διάστημα τριάντα χρόνων και ορόσημο αποσταθεροποίησης τα «Ιουλιανά»¹⁶⁸.

Στα παραπάνω γεγονότα ωστόσο δεν πρέπει να αγνοηθεί η αυθαιρεσία και η τάση επιβολής του βασιλιά Κωνσταντίνου στις πολιτικές δυνάμεις της χώρας (γελ.

¹⁶⁵ *Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Γεγονότα και κείμενα*, τ. 5Α, Η Καθημερινή Α.Ε., Αθήνα, 2005, σ. 231.

¹⁶⁶ Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία (1961-1967)*, τ. Α, Β' έκδοση, Προσκήνιο, Αθήνα, 1997, σ. 106-110.

¹⁶⁷ Ο. π., σσ. 552-553.

¹⁶⁸ Με τον όρο **Αποστασία** ή **Ιουλιανά** αναφέρεται στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδος η περίοδος πολιτικής ανωμαλίας που ακολούθησε την αποπομπή της κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου στις 15 Ιουλίου 1965 έως την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Μετά την παραίτηση Παπανδρέου σχηματίστηκαν κυβερνήσεις από μέλη της Ενώσεως Κέντρου παρά τη σφοδρή αντίθεση του αρχηγού της Γ. Παπανδρέου και της πλειοψηφίας των βουλευτών της. Οι πρωθυπουργοί και υπουργοί αυτών των κυβερνήσεων, καθώς και οι βουλευτές της Ε.Κ. που τελικά στήριξαν αυτές τις κυβερνήσεις χαρακτηρίστηκαν αποστάτες, καθώς υπήρχε η εντύπωση σε πολιτικούς, δημοσιογράφους αλλά και ιστορικούς ότι η στήριξη που παρείχαν δεν πήγαζε από πολιτική ή ιδεολογική συμφωνία, αλλά ήταν προϊόν χρηματισμού και υποσχέσεων για ανάληψη κυβερνητικών αξιωμαίων. Η περίοδος αυτή ήταν περίοδος πολιτικής αστάθειας και εντάσεων με έντονη την ανάμιξη του νεαρού τότε βασιλιά Κωνσταντίνου στα πολιτικά πράγματα της χώρας κατά παράβαση του Συντάγματος του 1952.

34, σελ. 79).¹⁶⁹ Ήδη μετά την διαδοχή του βασιλιά Παύλου από τον Κωνσταντίνο, ο τελευταίος, παρακινούμενος κυρίως από τη μητέρα του Φρειδερίκη, στράφηκε εναντίον του Γ. Παπανδρέου με αποκορύφωμα την άσκηση πίεσης για την παραίτηση του Πρωθυπουργού στις 15 Ιουλίου 1965 (γελ. 35, σελ. 79 & 36, σελ. 80) μετά την αποκάλυψη της οργάνωσης ΑΣΠΙΔΑ.¹⁷⁰

Μετά το 1965, η υπονόμηση του Δημοκρατικού πολιτεύματος με την επιβολή βασιλικών Κυβερνήσεων¹⁷¹ εξαιτίας της διάσπασης των πολιτικών παρατάξεων και η γενικότερη οικονομική και κοινωνική κρίση οδήγησαν την χώρα στην πολιτειακή εκτροπή και την κατάληψη της εξουσίας από μια ομάδα φιλόδοξων στρατιωτικών, οι οποίοι προέβαλλαν τον κομμουνιστικό κίνδυνο (γελ. 37, σελ. 80),¹⁷² ο οποίος είχε καλλιεργηθεί συστηματικά από την δεκαετία του 1920, ως μια εκ των βασικών απειλών για τον ελληνικό λαό.¹⁷³

¹⁶⁹ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα – Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, τ. Β', έκδοση Β', Σαββάλας, Αθήνα, 2002, σσ. 97-105 και Jean Meynaud, *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα – Η Βασιλική Εκτροπή από τον Κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου του 1965*, τ. Β', έκδοση Β', «Μπάυρον», Αθήνα, 1974, σσ. 61-65.

¹⁷⁰ Παύλος Β. Πετρίδης, *Η Βασιλεία των Γλύξμπουργκ στην Ελλάδα (1863-1974)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999, σσ. 347-349.

¹⁷¹ Η τελευταία ανάμιξη του Βασιλιά Κωνσταντίνου στην πολιτική ήταν η πτώση της Κυβέρνησης Παρασκευόπουλου και η άνοδος στην εξουσία της ΕΡΕ, υπό τον Π. Κανελλόπουλο. Στόχος της αλλαγής ήταν η διεξαγωγή εκλογών την 28^η Μαΐου 1967. Ωστόσο η πορεία προς τις κάλπες δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ.

¹⁷² Παρά την διάδοση του κομμουνιστικού κινδύνου, το απριλιανό καθεστώς συνεργάστηκε με γειτονικά κομμουνιστικά κράτη όπως η Γιουγκοσλαβία και η Ρουμανία, με στόχο την επίτευξη οικονομικών ωφελημάτων, κυρίως στον τουριστικό τομέα. Βλ. Σωτήρης Βαλντέν, *Παράταιροι Εταίροι – Ελληνική Δικτατορία, Κομμουνιστικά Καθεστήματα και Βαλκάνια 1967-1974*, Πόλις, Αθήνα, 2009, σσ. 315-624.

¹⁷³ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομοφρόνων στο έθνος εθνοφρόνων – Η Συντηρητική Σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα, 2006. Βλ. επίσης Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974 Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.

Γελοιογραφία 34: Η Κυβέρνηση Παπανδρέου εξαναγκάστηκε σε παραίτηση (1965). Ο Γ. Νόβας καλείται από το Βασιλιά και ορκίζεται πρωθυπουργός στα Ανάκτορα. Για άλλη μια φορά η Δημοκρατία καταρτίζεται. Γελοιογραφία του Κ. Μητρόπουλου από τη γελοιογραφική συλλογή «Ποτέ πια».

Γελοιογραφία 35: Γελοιογραφία του Κ. Μητρόπουλου στον Ταχυδρόμο την 3^η Ιουλίου 1965 για τον Πέτρο Γαρουφαλιά, ο οποίος την 13^η Ιουλίου διαγράφεται από την Ένωση Κέντρου και τη Δημοκρατία να υπονοεί πως η συμπεριφορά του συγκεκριμένου πολιτικού την έβλαψε ανεπανόρθωτα.¹⁷⁴

¹⁷⁴ Πρόκειται για μια γελοιογραφία με ιδιαίτερη ιστορία. Αναλυτικότερα, ο ιδρυτής της ζυθοποιίας Φιξ, Ιωάννης Λουδοβίκος Φιξ, κατείχε από το 1864 μέχρι το 1964 το μονοπώλιο στην παραγωγή και την διακίνηση μπίρας στην Ελλάδα, εκμεταλλεόμενος την εύνοια του βασιλιά Γεωργίου Α'. Στον 20^ο αιώνα η μοναδική ζυθοποιία στην αναπτυσσόμενη χώρα συνέχισε την ανοδική της πορεία με τον γιό του Φιξ, Κάρολο, να διευθύνει την κερδοφόρα εταιρία. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τον Κάρολο διαδέχεται ο γιός του Ιωάννης. Όταν όμως εκείνος πεθαίνει η χήρα του παντρεύεται τον Πέτρο Γαρουφαλιά, βουλευτή της Ένωσης Κέντρου, ο οποίος θα ταυτίσει το όνομα του με την εταιρία. Συγκεκριμένα, όταν η Κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου απελευθέρωσε την αγορά μπίρας το 1964, επέτρεψε την είσοδο στην ελληνική αγορά της ολλανδικής Amstel, η οποία γρήγορα κατέλαβε μεγάλο μέρος της αγοράς, περιορίζοντας αισθητά την κυριαρχία της Φιξ. Αυτός είναι κατά τους περισσότερους και ο λόγος που ο Γαρουφαλιάς, δεν ήθελε να παραιτηθεί από την θέση του Υπουργού Άμυνας που κατείχε το 1965, και την οποία διεκδικούσε ο Πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου, με συνέπεια ο δεύτερος να οδηγηθεί σε παραίτηση και η χώρα να ολισθήσει στην δημοκρατική

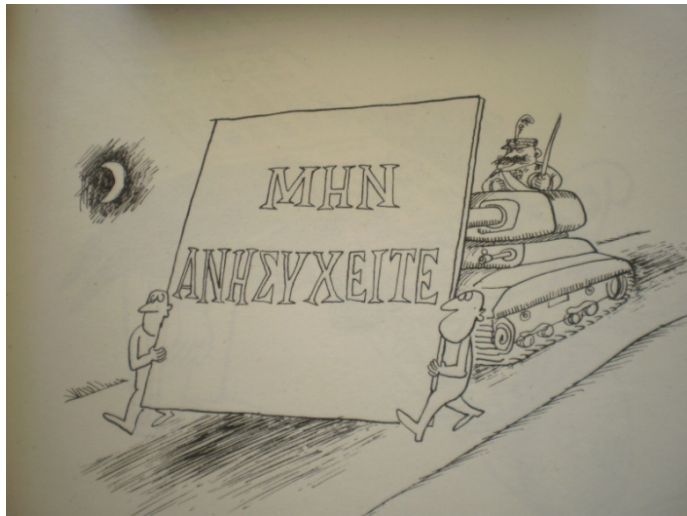
Γελοιογραφία 36: Άλλη μια προφητική γελοιογραφία του Κ. Μητρόπουλου από τον Ταχυδρόμο δύο χρόνια πριν την κατάλυση της Δημοκρατίας από τους στρατιωτικούς την 21^η Απριλίου.

Γελοιογραφία 37: Ο κίνδυνος να χαρακτηριστεί κάποιος φιλοκομμουνιστής ελλοχεύει παντού! Σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου στα Νέα, 24/04/1970.

εκτροπή. Επιπροσθέτως, με τη συμμετοχή του Γαρουφαλιά στην κυβέρνηση αποστασίας, το 1965, η Φιξ ξαφνικά αποκτά «κακό όνομα» και γίνεται «η μύρα του προδότη».

Η 21^η Απριλίου 1967

Γελοιογραφία 38: Γελοιογραφία του Κ. Μητρόπουλου από την γελοιογραφική συλλογή «Ποτέ πια».

Παρά τις ηχηρές προειδοποιήσεις των γελοιογράφων πριν το 1967 ότι υπήρχε ένα σοβαρό ενδεχόμενο για την επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας στην χώρα μας (γελ. 38), οι πολίτες και οι πολιτικοί έμειναν αδιάφοροι. Έτσι, στις 02:00 τα ξημερώματα της 21^{ης}

Απριλίου 1967 πολλοί Αθηναίοι ξύπνησαν από έναν γνώριμο, παλιό ήχο. Ήταν ο ήχος από τις ερπύστριες των τεθωρακισμένων τα οποία, σαν να κατέβαιναν σε παρέλαση καταλάμβαναν νευραλγικές θέσεις σε διάφορα σημεία της πρωτεύουσας. Παράλληλα, στρατιωτικές μονάδες καταλάμβαναν το Πεντάγωνο ενώ άλλες απέκλειαν τα Ανάκτορα και σε ολόκληρη τη χώρα, όπως μαρτυρά και το επόμενο σκίτσο, εξαπολύθηκε μια τεράστια επιχείρηση συλλήψεων (γελ. 39). Ο Πρωθυπουργός και άλλοι πολιτικοί όπως ο Α. Παπανδρέου, δημοσιογράφοι και πολίτες είχαν συλληφθεί και οδηγηθεί σε κέντρα κράτησης από την Ελληνική Στρατιωτική Αστυνομία (ΕΣΑ), και την Αστυνομία. Το πραξικόπημα ήταν γεγονός.

Γελοιογραφία 39: Σαφής υπαινιγμός ενάντια στις συλλήψεις πολιτών από την χούντα. Του Κώστα Μητρόπουλου από Τα Νέα, 29/06/1970.

Εικόνα 8: Η τριανδρία των στρατιωτικών. Από αριστερά: Παττακός, Παπαδόπουλος και Μακαρέζος.

Ποιοι ήταν όμως οι υπεύθυνοι για την εξόρμηση των τανκς; Οι πρωτεργάτες του στρατιωτικού κινήματος ήταν ο ταξίαρχος Στυλιανός Παττακός, ο συνταγματάρχης Γεώργιος Παπαδόπουλος και ο συνταγματάρχης Νικόλαος Μακαρέζος. Επίσης, για την κατάληψη της εξουσίας είχαν μνηθεί εβδομήντα αξιωματικοί

στην Αττική και διακόσιοι λοχαγοί ανά την επικράτεια.

Έτσι η Ελλάδα έγινε σε μια νύχτα η πρώτη Δυτικοευρωπαϊκή χώρα στην οποία επιβλήθηκε στρατιωτική δικτατορία από την ταραχώδη δεκαετία που προηγήθηκε του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁷⁵

Γελοιογραφία 40: Ουδέν μονιμότερον του προσωρινού...! Από τον γελοιογράφο Φωκίωνα Δημητριάδη για *Το Βήμα*, 28/11/1971.

Στις έξι το πρωί, όλοι οι ραδιοφωνικοί σταθμοί μετέδιδαν το Βασιλικό διάταγμα υπ' αριθ. 280¹⁷⁶, σύμφωνα με το οποίο αναστέλλονταν η ισχύς βασικών άρθρων του Συντάγματος και κηρύσσονταν στρατιωτικός νόμος (γελ. 40 & γελ. 41, σελ. 83) για όλη τη χώρα, εξαιτίας της απειλούμενης δημόσιας τάξης. Όμως το διάταγμα ήταν πλαστό και ο Κωνσταντίνος δεν το είχε

¹⁷⁵ Γιώργος Ζαχαρόπουλος, «Η Πολιτική και ο Στρατός στη Μεταπολεμική Ελλάδα», στο *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Γιώργος Γιαννόπουλος – Richard Clogg (επίμ.), Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σσ. 56-80.

¹⁷⁶ Φαίδων Θ. Βέγλης, *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του Ελληνικού Λαού – Το Συνταγματικό Χρονικό της Δικτατορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1975, σσ. 21-28.

Γελοιογραφία 41: Η κακοκαιρία εμποδίζει την εφαρμογή του στρατιωτικού νόμου. Του Βασίλη Χριστοδούλου από την Βραδυνή, 19/01/1972.

υπογράφει. Παρόλα αυτά είχε ισχυρό αντίκτυπο στο λαό, στον οποίο δημιουργήθηκε η πεποίθηση ότι το κίνημα τελούσε υπό την ηγεσία του Βασιλιά, γεγονός που συνέβαλλε στην παθητική αποδοχή του. Γύρω στις οκτώ το πρωί, οι τρεις στρατιωτικοί συναντήθηκαν με τον Βασιλιά στα Ανάκτορα, ζητώντας του να αναγνωρίσει το κίνημα. Αρχικά η πρόταση δεν έγινε αποδεκτή αλλά έπειτα από συνάντηση του με τους κινηματίες στο Πεντάγωνο η αντίσταση του κάμφθηκε και

συναίνεσε στην δημιουργία Κυβερνήσεως με Πρωθυπουργό τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Κωνσταντίνο Κόλλια.¹⁷⁷

Η σκληρή δικτατορία είχε επικρατήσει και θα περνούσε αρκετός καιρός μέχρι να εκδηλωθεί η πρώτη αξιόλογη προσπάθεια από τον Βασιλιά για την εκδίωξη των πραξικοπηματιών από την διακυβέρνηση της χώρας.

Στην φάση αυτή της εκδήλωσης και επιβολής της δικτατορίας, η γελοιογραφία είναι απύσχα λόγω της αυστηρότητας του καθεστώτος με την οποιαδήποτε απόπειρα αμφισβήτησης της εξουσίας των στρατιωτικών να ισοδυναμεί για τους σκιτσογράφους με φυλάκιση ή εκτόπιση σε κάποιο ξερονήσι. Τα παραπάνω σκίτσα τα οποία αφορούν τις αθρόες συλλήψεις πολιτών και την επιβολή του στρατιωτικού νόμου δεν δημοσιεύθηκαν τα δύο πρώτα χρόνια της δικτατορίας, αλλά μετά το 1970, όταν το καθεστώς ήταν πιο «ανεκτικό» και η λογοκρισία πιο ήπια.

¹⁷⁷ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Α', σσ. 84-87.

Αναλυτικότερα, από τις πρώτες βασικές ενέργειες της χούντας ήταν η άμεση εφαρμογή μιας καλά οργανωμένης επιχείρησης συλλήψεων σε ολόκληρη την επικράτεια, με στόχο τόσο την απομόνωση των πολιτικών, οι οποίοι ενδεχομένως να ήταν σε θέση να εμποδίσουν την επιβολή της δικτατορίας, αλλά και των πολιτών οι οποίοι είχαν κομμουνιστικό παρελθόν και ο εντοπισμός τους έγινε με βάση τα αρχεία τα οποία είχαν συγκεντρωθεί στα προηγούμενα έτη της Δεξιάς διακυβέρνησης της χώρας.

Επιπλέον η άμεση ισχύς του στρατιωτικού νόμου σκόπευε στην καθυπόταξη του ελληνικού λαού και την αποτροπή αντιστασιακών ενεργειών. Η «κατάσταση εκτάκτου ανάγκης» που δήθεν επικρατούσε στην χώρα έδινε στους στρατιωτικούς το δικαίωμα να εφαρμόζουν τον νόμο με γνώμονα την απρόσκοπτη παραμονή τους στην εξουσία, παρά το γεγονός πως οι ίδιοι επικαλούνταν πως ο στρατιωτικός νόμος εξυπηρετούσε στην διατήρηση της εθνικής ασφάλειας η οποία, υποτίθεται ότι κινδύνευε από τον κομμουνισμό. Είναι απορίας άξιο πως οι πολίτες θα αισθάνονταν ασφαλείς σε μια «κατάσταση εκτάκτου ανάγκης».

Εικόνες 9 και 10: Τα τανκς στους δρόμους της πρωτεύουσας το πρωί της 21^{ης} Απριλίου.

Το βασιλικό κίνημα

Επτά μήνες μετά την ταπείνωση και τον παραγκωνισμό του από τους στρατιωτικούς, ο Βασιλιάς είχε πάρει την απόφαση να ανατρέψει την εις βάρος του κατάσταση, ενεργώντας όπως και οι συνταγματάρχες την 21^η Απριλίου.

Πράγματι, στις 10:30 το πρωί της 13^{ης} Δεκεμβρίου, ο Βασιλιάς και σύσσωμη η βασιλική οικογένεια αναχώρησαν από το, γειτονικό στα Ανάκτορα, αεροδρόμιο του Τατοΐου προς την Καβάλα. Όταν ο Κωνσταντίνος έφθασε στην Καβάλα ήρθε αμέσως σε επαφή με πολλούς διοικητές στρατιωτικών μονάδων οι οποίοι τάχθηκαν στο πλευρό του, ενώ από τον τοπικό ραδιοφωνικό σταθμό της Λάρισας ο ελληνικός λαός ακούγοντας το διάγγελμα του Κωνσταντίνου, πληροφορούνταν για το βασιλικό κίνημα. Όλα έδειχναν να βαίνουν καλώς και υπήρχε αισιοδοξία στους κόλπους του κινήματος ως προς την έκβαση του.¹⁷⁸

Ωστόσο η επιτυχία ήταν επισφαλής καθώς το βασιλικό κίνημα αποτελούσε κοινό μυστικό πριν ακόμη εκδηλωθεί, και πολλοί ήταν εκείνοι που το ανέμεναν. Οι διάχυτες φήμες δεν ήταν δύσκολο να φτάσουν και σε ανθρώπους του καθεστώτος, οι οποίοι βρίσκονταν παντού, και με τη σειρά τους στα αυτιά των κυβερνώντων, οι οποίοι είχαν λάβει τα μέτρα τους αναμένοντας την επερχόμενη αναμέτρηση με τον Κωνσταντίνο. Και όταν το βασιλικό αεροπλάνο με τη βασιλική οικογένεια αναχώρησε ξαφνικά από το αεροδρόμιο του Τατοΐου, το καθεστώς πληροφορήθηκε γρήγορα το γεγονός, κατάλαβε αμέσως τι συνέβαινε και κινητοποιήθηκε.¹⁷⁹

Έτσι, από το Πεντάγωνο, ο στρατηγός Αγγελής είχε καταφέρει να επικοινωνήσει μέσω ραδιοτηλεφώνου με τους πιο πολλούς από τους διοικητές των μεγάλων μονάδων λαμβάνοντας διαβεβαιώσεις πως δεν επρόκειτο να στρέψουν τους άνδρες τους ενάντια στο καθεστώς. Ήταν οι ίδιοι οι οποίοι λίγες ώρες πριν υπόσχονταν το αντίθετο στο Βασιλιά. Η αντίστροφη μέτρηση είχε αρχίσει και ο Βασιλιάς, βλέποντας πρώτα την ανεπιτυχή απόπειρα κατάληψης της Θεσσαλονίκης και εν συνεχεία της Κομοτηνής πήρε την απόφαση της οριστικής φυγής από την Ελλάδα. Στις 02:00 τα ξημερώματα της 14^{ης} Δεκεμβρίου αποχώρησε οικογενειακώς από το αεροδρόμιο της Καβάλας με προορισμό τη Ρώμη.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Ο. π., σσ. 163-167.

¹⁷⁹ Ο. π., σσ. 162.

¹⁸⁰ Κωνσταντίνος Βλ. Κόλλιας, *Βασιλεύς και Επανάστασις 1967*, έκδοση Β', Αθήνα, 1984, σσ. 103-110.

Έκτοτε, οι θέσεις και οι κινήσεις του αυτοεξόριστου βασιλιά θα γνωστοποιούνται στο καθεστώς μέσα από εκθέσεις έγκυρων πληροφοριοδοτών, πηγές των οποίων θα αποτελέσουν οι διάφορες επαφές του Κωνσταντίνου.¹⁸¹

Γιατί όμως η κυβέρνηση του στρατιωτικού καθεστώτος επικράτησε αυθημερόν του κινήματος; Η απάντηση στο ερώτημα δεν είναι δύσκολη. Πρώτον, ο Κωνσταντίνος πίστευε πως το σύνολο του Στρατού είναι ακόμη πιστό στο Στέμμα και θα υπάκουγε στις διαταγές του, αλλά όπως αποδείχθηκε έκανε λάθος καθώς οι ένοπλες δυνάμεις που τον υποστήριξαν δεν επικράτησαν γιατί δεν ήταν όσες υπολογίστηκαν αρχικά για την συνδρομή της βασιλικής ενέργειας.¹⁸² Δεύτερον, το σχέδιο του κινήματος δεν ήταν άρτιο και δεν είχε γίνει καμία προεργασία έτσι ώστε να φανεί η αποτελεσματικότητά του, αλλά και οι προθέσεις του στρατεύματος.¹⁸³

Το αποτέλεσμα της αποτυχημένης κίνησης του Βασιλιά ήταν η ολοκληρωτική εδραίωση του δικτατορικού καθεστώτος και η ενδυνάμωση της εξουσίας του.

Η χρονολογία της εκδήλωσης της αποτυχημένης ενέργειας του Κωνσταντίνου δεν επέτρεψε στους γελοιογράφους να ασχοληθούν με το κίνημα του. Ο λόγος ωστόσο δεν ήταν μόνο αυτός. Η παρουσίαση του Βασιλιά σε σκίτσα ήταν ταμπού για τους γελοιογράφους, οι οποίοι έκτοτε, όπως και οι δημοσιογράφοι δεν τολμούσαν να αναφερθούν στον Άνακτα στις σελίδες των έντυπων τους, εξαιτίας της αυστηρής απαγόρευσης από το καθεστώς αλλά και της λογοκρισίας, η οποία ήταν επιφορτισμένη με την τήρηση της παραπάνω απαγόρευσης. Τα σκίτσα τα οποία αφορούν (σελ. 95) ή έμμεσα κάνουν αναφορά στον Κωνσταντίνο δημοσιεύονται μετά το 1970 και είναι σπάνια.

¹⁸¹ Πετρίδης, *ο. π.*, σσ. 351- 352.

¹⁸² Εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος Larousse Britannica*, τ. 13, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα, 2007, σσ. 16-17.

¹⁸³ Περικλής Ροδάκης, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών*, Μυκήναι, Αθήνα, 1975, σσ. 230-232.

Το Σύνταγμα των τεθωρακισμένων

Η Κυβέρνηση της χούντας, με νέο Πρωθυπουργό πια τον Γεώργιο Παπαδόπουλο, μετά την αποπομπή του Κ. Κόλλια ο οποίος είχε συνεργαστεί με το Βασιλιά για την ανατροπή του καθεστώτος, αποφάσισε να κάνει πράξη την δέσμευση της για την διεξαγωγή δημοψηφίσματος με σκοπό την ανάδειξη του νέου Συντάγματος. Το νέο αυτό Σύνταγμα θα μπορούσε να εξασφαλίσει στους στρατιωτικούς, εκτός από μια πιο χειροπιαστή «νομιμοποίηση», και τον πλήρη έλεγχο σε όλους τους κρατικούς τομείς.¹⁸⁴

Γελοιογραφία 42: Ρεκόρ ψηφοφορίας από τους Αιγυπτίους! Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου στην *Βραδυνή*, 14/09/1971.

Εδώ αξίζει να σημειώσουμε πως η συνταγματική αυτή αλλαγή είναι το πρώτο πολιτικής φύσης γεγονός το οποίο γελοιογραφήθηκε στον ελληνικό Τύπο μετά το 1970, καθώς οι συνθήκες του 1968 δεν το επέτρεπαν. Τις γελοιογραφίες της εποχής απασχόλησε τόσο το υψηλό ποσοστό του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος (γελ. 42), όσο και η παρατεταμένη μη εφαρμογή του Συντάγματος το οποίο προέκυψε από αυτό (γελ. 43, σελ. 88, γελ. 44 & 45, σελ. 89).

Ήδη από τις 30 Μαΐου 1967 το καθεστώς είχε συγκροτήσει επιτροπή για την αναθεώρηση του Συντάγματος αποτελούμενη από είκοσι μέλη τα οποία ήταν δικαστικοί, δικηγόροι και ακαδημαϊκοί, με επικεφαλή τον Πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας, Χ. Μητρέλια. Η επιτροπή συνήλθε την 16^η Δεκεμβρίου με την παρουσία των τριών ηγετών του στρατιωτικού καθεστώτος και στις 16 Μαρτίου 1968, άρθρα του αναθεωρημένου Συντάγματος τέθηκαν σε δημόσια συζήτηση μέσω του Τύπου.

¹⁸⁴ Φαίδων Θ. Βέγλερης, *Λόγια της Οργής και της Ελπίδας (1967-1974)*, Εκδοτικός Οίκος Αντώνη Ν. Σακκουλά, Αθήνα, 1974, σ. 13.

Φυσικά η γνώμη του ελληνικού λαού δεν ενδιέφερε καθόλου το καθεστώς, το οποίο απλά επιδείκνυε τις δήθεν δημοκρατικές του προθέσεις.¹⁸⁵

Γελοιογραφία 43: Το τουρκικό Σύνταγμα γίνεται αυστηρότερο, λειτουργεί ωστόσο κανονικά σε αντίθεση με το ελληνικό. Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου από την *Βραδυνή*, 29/05/1971.

Ωστόσο το σχέδιο Μητρέλια θεωρήθηκε υπέρ του δέοντος φιλελεύθερο με αποτέλεσμα την 11^η Ιουλίου ο Γ. Παπαδόπουλος να δώσει στην δημοσιότητα ένα νέο, πιο αρμόζων στην συντηρητική Κυβέρνηση σχέδιο, ενώ παράλληλα προσδιόρισε ως ημερομηνία διενέργειας του δημοψηφίσματος της 29^η Σεπτεμβρίου 1968. Βασικό χαρακτηριστικό του ήταν η αυτονομία του Στρατού, ο οποίος πλέον θα αποτελούσε την τέταρτη ανεξάρτητη εξουσία, χωρίς να ελέγχεται από την εκλεγμένη πολιτική εξουσία.¹⁸⁶

Η μέρα της απόφασης του λαού έφτασε και οι πολίτες, υπό την πίεση του στρατιωτικού νόμου έπρεπε να προσέλθουν στα εκλογικά κέντρα και να διατυπώσουν την συμφωνία ή την διαφωνία τους με το νέο Σύνταγμα. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ενέκρινε το νέο Σύνταγμα με το συντριπτικό ποσοστό του 91,87% ενώ «Όχι» φέρεται να ψήφισε μόνο το 7,76% των εκλογέων. Το αποτέλεσμα χαροποίησε την Κυβέρνηση η οποία θέλησε να το παρουσιάσει και σαν ψήφο εμπιστοσύνης προς το καθεστώς και τη δράση του.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Α', σσ. 210-211.

¹⁸⁶ Ο. π., σ. 211.

¹⁸⁷ Νίκος Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα, 2011, σσ. 423-425.

Γελοιογραφία 44: Η Συνταγματική τάξη επιβεβαιώνεται χωρίς περιθώρια αμφισβήτησης! Σκίτσο του Βασιλή Χριστοδούλου από την *Βραδυνή*, 05/07/1971.

Η εγκυρότητα και το αποτέλεσμα ωστόσο του δημοψηφίσματος αμφισβητήθηκαν αρκετά, με τις πιο έγκυρες αμφιβολίες να καταγράφονται στην έκθεση του παρατηρητή του Συμβουλίου της Ευρώπης, Βάνντερ Στούλ, στην Σύνοδο του Ιανουαρίου του 1969.¹⁸⁸

Γελοιογραφία 45: Δύο χρόνια μετά την ψήφιση του, το Σύνταγμα παραμένει αδρανές. Σκίτσο του Βασιλή Χριστοδούλου στην *Βραδυνή*, 29/09/1971.

¹⁸⁸ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Α', σσ. 212-215.

Μια πράξη αντίστασης

Την πιο σημαντική αντιστασιακή πράξη, βίαιου θα μπορούσαμε να πούμε χαρακτήρα, μετά την εδραίωση της χούντας, αποτέλεσε η απόπειρα δολοφονίας του δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλου.

Γελοιογραφία 46: Βαρέα και ανθυγιεινά...! Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου στην Βραδυνή, 05/01/1971.

Εικόνα 11: Ο Α. Παναγούλης μετά την σύλληψη του.

στρατιώτη στο 81^ο Σύνταγμα Πεζικού στη Βέροια, από όπου είχε κηρυχτεί λιποτάκτης. Οδηγήθηκε στα κρατητήρια της ΕΣΑ για προανάκριση και εκεί, ως

Στις 07:30 το πρωί της 13^{ης} Αυγούστου 1968, ο Πρωθυπουργός με την συνοδεία του διέρχονταν από την παραλιακή οδό του Σουνίου με κατεύθυνση την Αθήνα. Ξαφνικά, στο ύψος του 31^{ου}-32^{ου} χιλιομέτρου μία αυτοσχέδια βόμβα –συχνό φαινόμενο κατά τα χρόνια της επταετίας όπως μας πληροφορεί και η σχετική γελοιογραφία- (γελ. 46) προκάλεσε μια εκκωφαντική έκρηξη στην υπονόμηση του δρόμου, με αποτέλεσμα να προκληθούν υλικές ζημιές στο οδόστρωμα χωρίς όμως να πληγεί κάποιος από τα οχήματα της

πρωθυπουργικής πομπής. Η αστραπιαία έρευνα των αστυνομικών δεν άργησε να αποκαλύψει τον δράστη ο οποίος κρύβονταν στα βράχια της παραλιακής οδού. Παρά την αρχική σύγχυση για την ταυτότητα του παρ' ολίγον δολοφόνου¹⁸⁹, διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για τον Αλέξανδρο Παναγούλη, σπουδαστή του Μετσοβείου Πολυτεχνείου και

¹⁸⁹ Nerio Minuzzo, *Εφτά χρόνια, τρεις μήνες, δύο μέρες*, Ποσειδώνας, Θεσσαλονίκη, 1974, σ. 87.

είθισται, υπέστη βασανιστήρια –τα οποία συνεχίστηκαν και μετά την καταδίκη του– με σκοπό να αποκαλυφθούν οι συνεργάτες του. Ο Παναγούλης δεν μίλησε αλλά η αστυνομική έρευνα απέδωσε καρπούς αποκαλύπτοντας το δίκτυο της δολοφονικής απόπειρας.¹⁹⁰

Γελοιογραφία 47: Τα έκτακτα στρατοδικεία επί τω έργω! Του Κώστα Μητρόπουλου από *Τα Νέα*, 30/03/1970.

Η δίκη του Παναγούλη και άλλων δεκατεσσάρων συντρόφων του έλαβε χώρα σε ένα από τα πολλά έκτακτα στρατοδικεία της περιόδου της χούντας. Επρόκειτο για ένα θεσμό γρήγορης εκδίκησης παραβάσεων διαφόρων ειδών με συνοπτικές διαδικασίες. Η μεγάλη ποικιλία των παρανομιών με την οποία ήταν επιφορτισμένος ο εν λόγω θεσμός καθιστούσε τις αίθουσες του συνεχώς κατάμεστες, όπως μας δείχνει και το γελοιογραφικό σκίτσο της εποχής, (γελ. 47).

Την 18^η Νοεμβρίου 1968 εκδόθηκε, η απόφαση σύμφωνα με την οποία ο παρ' ολίγων δολοφόνος καταδικάστηκε δις εις θάνατον ενώ και οι υπόλοιποι αντιμετώπιζαν βαρύτερες ποινές. Η απόφαση ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων σε Ελλάδα και εξωτερικό, με την Ιταλία να ανακοινώνει επίσημα πως αν εκτελούνταν ο Παναγούλης θα αποχωρούσε από την Ατλαντική Συμμαχία,¹⁹¹ πείθοντας τελικά τον Παπαδόπουλο να μην επιμείνει στην εκτέλεση του δράστη αλλά να περιοριστεί στην ισόβια κράτηση του.¹⁹²

Η σοβαρότητα του περιστατικού δεν επέτρεψε για ευνόητους λόγους, στους γελοιογράφους την δημιουργία σκίτσων τα οποία να αναφέρονται σε αυτό.

¹⁹⁰ Λέανδρου Ε. Καραμυλλίδη, *Η Δίκη του Αλέξανδρου Παναγούλη*, Περιοδικός Τύπος Α. Ε., Αθήνα, 1980, σσ. 54 και 154.

¹⁹¹ Διονύσης Μαρκαντωνάτος, *Αναφορά στον Παναγούλη*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1998, σ. 29.

¹⁹² Παναγιώτης Νικ. Κρητικός, *Αντίσταση κατά της Δικτατορίας 1967-1974*, Καλέντης, Αθήνα, 1996, σσ. 197-198.

Το κίνημα του Ναυτικού

Από την αρχή της επικράτησης του, το καθεστώς είχε την εντύπωση πως το σύνολο του Στρατού ήταν υπάκουο και πιστό στην Κυβέρνηση της «Επαναστάσεως». Και αληθεύει πως ο Στρατός ξηράς ήταν στην πλειονότητα του όργανο της χούντας. Από την άλλη η Πολεμική Αεροπορία παρουσιάζονταν ουδέτερη. Το τρίτο όπλο όμως, το Πολεμικό Ναυτικό είχε στους κόλπους του αξιωματικούς και υπαξιωματικούς οι οποίοι στο σύνολο τους ήταν βασιλόφρονες και έτρεφαν εχθρικά αισθήματα προς την δικτατορία, κάτι που επιβεβαιώθηκε από την σύσσωμη κινητοποίηση του στόλου κατά το βασιλικό κίνημα.¹⁹³

Μια ομάδα αντιπλοιάρχων από τις παραπάνω τάξεις των ανδρών του Ναυτικού ήταν αυτή η οποία συναντήθηκε την 10^η Σεπτεμβρίου 1968 στο σπίτι του αντιπλοιάρχου Ν. Παππά στην Αθήνα, συστήνοντας τον πυρήνα της οργάνωσης η οποία θα δρούσε για την ανατροπή της δικτατορίας. Η κίνηση των αντιπλοιάρχων παρέμεινε ανενεργή μέχρι το 1972 και έπειτα άρχισε την συστηματική οργάνωση για την εκδήλωση της δράσης προς επίτευξη του σκοπού της.¹⁹⁴

Η πρώτη επιδίωξη εκ μέρους των κινήματιών ήταν η εύρεση πολιτικού υποβάθρου το οποίο θα στήριζε την ενέργειά τους και θα συνέβαλλε στην επάνοδο του Κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα έχοντας ως Κυβερνήτη τον Κ. Καραμανλή και τον Βασιλιά στην ανώτατη εξουσία. Έτσι, ζήτησαν την συμπαράσταση του Βασιλιά και του Καραμανλή, με τον πρώτο να εκφράζει την αμέριστη υποστήριξη του στην προσπάθεια και τον δεύτερο να τηρεί μια πιο επιφυλακτική, αλλά όχι αρνητική στάση.¹⁹⁵

Το σχέδιο δράσης προέβλεπε τον απόπλου των πλοίων τα ξημερώματα της 23^{ης} Μαΐου 1973 από το ναύσταθμο της Σαλαμίνας και εν συνεχεία την κατάληψη της Σύρου. Θα ακολουθούσε επίδοση τελεσιγράφου προς τον Πρωθυπουργό για την παράδοση της εξουσίας και αν αυτό δεν γίνονταν αποδεκτό, τα πολεμικά πλοία θα

¹⁹³ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Α', σ. 276.

¹⁹⁴ Ο. π., σ. 276.

¹⁹⁵ Νίκος Παπαδημητρίου, *Το κίνημα του Π. Ναυτικού – Μάιος 1973*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1985, σ. 176 και 289-352.

προχωρούσαν στην κατάληψη των λιμένων Πειραιά και Θεσσαλονίκης και διαφόρων άλλων νησιών.¹⁹⁶

Ωστόσο, παρά την μυστικότητα κάτω από την οποία οργανώθηκε το κίνημα, ο πανίσχυρος μηχανισμός των πληροφοριοδοτών της δικτατορίας είχε καταφέρει ξανά να μάθει τα πάντα και να ενημερώσει το καθεστώς. Παρόλα αυτά ήταν αποφασισμένοι και την 22^α Μαΐου αποφάσισαν να σηκώσουν αμέσως άγκυρες, χωρίς όμως να τα καταφέρουν καθώς το κίνημα ματαιώθηκε, ο ναύσταθμος περιήλθε ξανά υπό κυβερνητικό έλεγχο, και πολλοί αξιωματικού συνελήφθησαν και αποτάχθηκαν.¹⁹⁷

Εικόνα 12: Το αντιτορπιλικό «Βέλος».

Ο επίλογος όμως του ναυτικού κινήματος δεν είχε ακόμη γραφτεί. Ένα από τα πλοία που θα συμμετείχε στην ανατρεπτική ενέργεια, το αντιτορπιλικό «Βέλος», με πλοίαρχο τον Ν. Παππά, όταν πληροφορήθηκε για την αποτυχία του κινήματος αποφάσισε να δράσει μεμονωμένα και την 25^η Μαΐου 1973 αποχώρησε από την ναυτική άσκηση του NATO στην οποία συμμετείχε με κατεύθυνση το Φιουμιτσίνο της Ιταλίας, όπου και το πλήρωμα του ζήτησε πολιτικό άσυλο. Η ενέργεια του πληρώματος του «Βέλος» αποδείχθηκε καθοριστική για την πληροφόρηση της ξένης κοινής γνώμης, προκαλώντας παγκόσμια προσοχή στο ελληνικό ζήτημα.¹⁹⁸

Το κίνημα του Ναυτικού ήταν μια από τις βασικές πράξεις αντίστασης στο καθεστώς, καθώς προήλθε από τους κόλπους των Ενόπλων Δυνάμεων, οι οποίες ήταν η πηγή της δύναμης των συντελεστών της χούντας. Ωστόσο, η σοβαρότητα και ο αντίκτυπος που δημιούργησε, σε συνδυασμό με την ταπείνωση την οποία επέφερε στους συνταγματάρχες, έκανε τους γελοιογράφους των ελληνικών εφημερίδων άτολμους, με συνέπεια να μην υπάρχουν σατιρικά σκίτσα τα οποία να αναφέρονται σε αυτή την ένδοξη για την Ιστορία του Πολεμικού Ναυτικού, πράξη.

¹⁹⁶ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Α', σσ. 244-248.

¹⁹⁷ Αντώνης Α. Κακαράς, *Το Πολεμικό Ναυτικό στη Δικτατορία 1967-1974*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα, 1995, σσ. 143-174.

¹⁹⁸ Παπαδημητρίου, ο. π., σ. 466 και 504-520.

Προεδρική Κοινοβουλευτική «Δημοκρατία»

Η αναστάτωση από το πρόσφατο κίνημα του Ναυτικού δεν κόπασε άμεσα, προκαλώντας ραγδαίες εσωτερικές εξελίξεις. Συγκεκριμένα, η εμπλοκή του Κωνσταντίνου στο κίνημα, η οποία αποτυπώθηκε γελοιογραφικά στις εφημερίδες της εποχής (γελ. 48), και η διαπίστωση πως το Πολεμικό Ναυτικό δεν ήταν πιστό στην χουντική Κυβέρνηση, οδήγησαν τον Παπαδόπουλο στην λήψη ριζοσπαστικών αποφάσεων ωθώντας τον στην πραγματοποίηση μιας ριζικής στροφής. Η μεταβολή αφορούσε την αλλαγή του πολιτεύματος, την καθαίρεση του εξόριστου Βασιλιά και την διεξαγωγή βουλευτικών εκλογών μέσα στο 1974.¹⁹⁹

Γελοιογραφία 48: Ο Βασιλιάς αρνείται κάθε ανάμειξη στο Κίνημα του Ναυτικού. Σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου από *Τα Νέα*, 28/05/1973.

Πράγματι, σύμφωνα και με την επόμενη γελοιογραφία (γελ. 49, σελ. 95), την 1^η Ιουνίου ο Πρωθυπουργός συγκάλεσε το Υπουργικό Συμβούλιο το οποίο υπέγραψε την Συνταγματική Πράξη, το περιεχόμενο της οποίας ήταν η εγκαθίδρυση του πολιτεύματος της Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, η τροποποίηση του

¹⁹⁹ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας Χούντα – Φάκελος Κύπρου*, Εκδόσεις Αφών Τολίδη Ο. Ε., Αθήνα, 1986, σσ. 233-234.

Συντάγματος και η διενέργεια δημοψηφίσματος²⁰⁰ για την επικύρωση των παραπάνω.

Γελοιογραφία 49: Μία αλλιώτικη βόλτα! Γελοιογραφία του Βασίλη Χριστοδούλου από την Βραδυνή, 07/03/1973.

Γελοιογραφία 50: Σαφής υπαινιγμός για την μεγάλη συγκέντρωση εξουσίας στο πρόσωπο του Γ.

Την ίδια μέρα ο Παπαδόπουλος ανακοίνωνε πως αναλάμβανε ο ίδιος τα καθήκοντα του Προέδρου της Δημοκρατίας χωρίς να πάψει να είναι παράλληλα και Πρωθυπουργός, συγκεντρώνοντας έτσι το σύνολο της εξουσίας στο πρόσωπο του και δίνοντας αστείρευτη έμπνευση για γελοιογραφικές δημιουργίες με σαφή υπονοούμενα (γελ. 50 & 51, σελ. 96).²⁰¹

²⁰⁰ Στο δημοψήφισμα το οποίο θα διεξάγονταν την 29^η Ιουλίου, ο λαός θα ενημερώνονταν για την Συντακτική Πράξη και θα ψήφισε με ένα ΝΑΙ το οποίο σήμαινε πως εγκρίνει την Πράξη και δέχεται την δημοκρατία, ή με ένα ΟΧΙ το οποίο σήμαινε πως ήταν υπέρ της διατήρησης της Βασιλείας.

²⁰¹ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Α', σσ. 262-272.

Γελοιογραφία 51: Η πολυαρχία του Παπαδόπουλου ξανά στο γελοιογραφικό προσκήνιο. Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου από την *Βραδυνή*, 13/06/1973.

Γελοιογραφία 52: «-Κορώνα χάνεις, γράμματα κερδίζω». Όποιο και αν είναι το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος η Κυβέρνηση της χούντας θα παραμείνει ως έχει. Σκίτσο του Χ Αναγνωστόπουλου από *Το Βήμα*, 26/07/1973.

Επρόκειτο για μια πρωτοφανή συγκέντρωση εξουσίας από ένα άτομο το οποίο εν ονόματι μιας κατ' όνομα μόνο Δημοκρατίας, είχε αυτοεκλεγεί στο προεδρικό αξίωμα και όπως παρατήρησαν και τα γελοιογραφικά σκίτσα, εγχώριων αλλά και ξένων εντύπων της εποχής δεν επρόκειτο να αποχωρήσει σύντομα από αυτή (γελ. 52 & γελ. 53, σελ. 97).

Γελοιογραφία 53: Σκίτσο της γερμανικής «Φραγκφούρτερ Αλγκεμείνε Τσάιτουγκ» το οποίο υπογραμμίζει πώς ο Παπαδόπουλος θα παραμείνει στην εξουσία ακόμα και αν καταψηφιστεί. *Τα Νέα*, 28/07/1973.

Γελοιογραφία 54: Η κυβερνητική προπαγάνδα υπέρ του «Ναι» σε πλήρη εξέλιξη. Του Βασίλη Χριστοδούλου από την *Βραδυνή*, 03/07/1973.

Το δημοψήφισμα της 29^{ης} Ιουλίου 1973, όπως ήταν αναμενόμενο ανέδειξε το «Ναι» με ποσοστό 78,4% ενώ το «Όχι», ύστερα από την προηγούμενη κυβερνητική προπαγάνδα, η οποία γελοιογραφήθηκε στο έπακρο στα ελληνικά έντυπα με μεγάλο αριθμό γελοιογραφικών σκίτσων να σατιρίζουν την κυβερνητική πολιτική (γελ. 54 & 55, σελ. 98), συγκέντρωσε το 21,6% των ψήφων του εκλογικού σώματος. Η εκλογική διαδικασία θεωρήθηκε διαβλητή (γελ. 56, σελ. 98), θυμίζοντας το δημοψήφισμα της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1968.²⁰²

²⁰² Ο. π., σ. 273.

Γελοιογραφία 55: Η τηλεόραση αποτέλεσε προσφιλές μέσο προπαγάνδας κατά την περίοδο 1967-1974. Σκίτσο του Χ. Αναγνωστόπουλου στο *Βήμα*, 25/07/1973.

Γελοιογραφία 56: Ουδμία αμφισβήτηση επί του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος! Σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου στα *Νέα*, 14/08/1973.

Ύστερα από αυτή την εξέλιξη, ο βασιλιάς κηρύσσονταν έκπτωτος και η στρατιωτική δικτατορία, όπως μαρτυρούν και οι εν λόγω γελοιογραφίες, θα συνέχιζε την κυριαρχία της επενδυμένη τον μανδύα της Δημοκρατίας (γελ. 57) με την επάνοδο στην πραγματική μορφή του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος να παραμένει άγνωστη (γελ. 58).

Γελοιογραφία 57: Η «Νέα Δημοκρατία», προϊόν του νέου Συντάγματος της χούντας! Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου στην *Βραδυνή*, 21/08/1973.

Γελοιογραφία 58: Η επιστροφή στην Δημοκρατία αναβάλλεται επ' αόριστον! Σκίτσο του Χ. Αναγνωστόπουλου από *Το Βήμα*, 29/07/1973.

Η «Κυβέρνηση» Μαρκεζίνη

Γελοιογραφία 59: Ο άτολμος Παπαδόπουλος! Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου στην *Βραδυνή*, 12/04/1973.

Το σχέδιο του Παπαδόπουλου για την πολιτικοποίηση της δικτατορίας (γελ. 59) και την σταδιακή επάνοδο του κοινοβουλευτισμού με στόχο την εξιλέωση και την αυτοπροβολή του ως «Σωτήρα» του Έθνους, προχωρούσε αργά αλλά συστηματικά. Από την 1^η Ιουνίου, το καθεστώς, για να αντιμετωπίσει την αμφισβήτηση από τις συνεχείς αναβολές για την διεξαγωγή εκλογών -η οποία ήταν αντικείμενο σχολιασμού και στις παρακάτω γελοιογραφίες της εποχής (γελ. 60, 61, σελ. 101 & 62, 63, σελ. 102)- τις οποίες υπόσχονταν όλα αυτά τα

χρόνια (γελ. 64, σελ. 103), αποφάσισε την δημιουργία πολιτικής Κυβέρνησης.²⁰³ Το σχέδιο του δικτάτορα, όπως με αρκετά έξυπνο τρόπο μας πληροφορεί η σχετική πολιτική γελοιογραφία, θα υλοποιούνταν με την βοήθεια του πολιτικού Σπύρου Μαρκεζίνη (γελ. 65, σελ. 103). Είχαν προηγηθεί εντυπωσιακές ενέργειες που, φαινομενικά τουλάχιστον, οδηγούσαν τη χώρα προς την Δημοκρατία. Οι βασικότερες ήταν η άρση του στρατιωτικού νόμου (γελ. 66, σελ. 103), η γενική αμνηστία σε όσους είχαν φυλακισθεί για πολιτικά εγκλήματα και η επαναλειτουργία του Συνταγματικού Δικαστηρίου.²⁰⁴

²⁰³ Κοριζής, ο. π., σ. 42.

²⁰⁴ Σόλωνος Γρηγοριάδη, *Ιστορία της Δικτατορίας*, τ. Γ', Κατόπουλος, Αθήνα, 1975, σσ. 15-21.

Γελοιογραφία 60: Σκίτσο το οποίο λέει πάρα πολλά...χωρίς λόγια! Του Βασίλη Χριστοδούλου από την Βραδυνή, 15/05/1970.

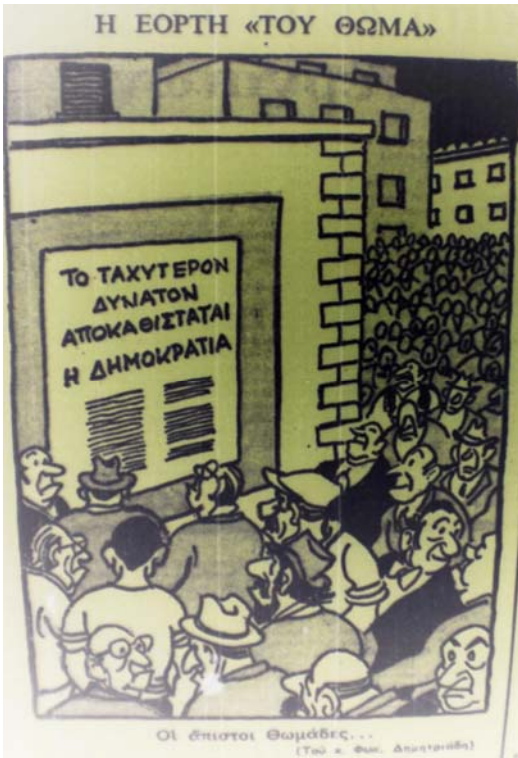
Γελοιογραφία 61: Σκίτσο με σαφές αντιδραστικό υπονοούμενο. Του Κώστα Μητρόπουλου στα Νέα, 14/10/1970.

Γελοιογραφία 62: Η διεξαγωγή των εκλογών θα λάβει χώρα σε βάθος χρόνου...! Του Κώστα Μητρόπουλου από Τα Νέα, 21/10/1971.

Γελοιογραφία 63: Υπαινιγμός για την απουσία της Δημοκρατίας στην Ελλάδα. Του Βασίλη Χριστοδούλου από την Βραδυνή, 24/10/1972.

Γελοιογραφία 64: Οι κυβερνητικές δηλώσεις δεν πείθουν πλέον τους Έλληνες πολίτες. Σκίτσο του Φωκίωνα Δημητριάδη από *Το Βήμα*, 16/04/1972.

Γελοιογραφία 65: Ο κυβερνητικός «Δούρειος Ίππος» για την επίτευξη της πολυπόθητης πολιτικοποίησης! Σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου από *Τα Νέα*, 08/10/1973.

Γελοιογραφία 66: Το επερχόμενο δημοψήφισμα θα διεξαχθεί υπό σκιά...! Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου από την *Βραδυνή*, 19/06/1973.

Γελοιογραφία 67: Ο Πρωθυπουργός Σπύρος Μαρκεζίνης ορκίζεται στον ευεργέτη του...! Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου στην *Βραδυνή*, 08/10/1973.

Δημοκρατίας, έγινε η ορκωμοσία της Κυβέρνησης Μαρκεζίνη (γελ. 67) και ακολούθησαν οι προγραμματικές δηλώσεις (γελ. 68), δύο γεγονότα τα οποία σατιρίστηκαν με διάφορα σκίτσα στα έντυπα της εποχής.²⁰⁵ Την προηγούμενη μέρα είχε παραιτηθεί το στρατιωτικό κυβερνητικό σχήμα το οποίο με ανασχηματισμούς, είχε διοικήσει τη χώρα από το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967.²⁰⁶

Γελοιογραφία 68: Ο «μικρός» Μαρκεζίνης υπό τον έλεγχο του «μεγάλου» Παπαδόπουλου. Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου στην *Βραδυνή*, 03/10/1973.

²⁰⁵ Σπύρου Β. Μαρκεζίνη, *Αναμνήσεις 1972-1974*, Εκδόσεις Σπ. Β. Μαρκεζίνη Α. Ε., Αθήνα, 1979, σσ. 161-215.

²⁰⁶ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Γ', σσ. 27-31.

Ο Μαρκεζίνης αποτέλεσε το πιο προσφιλές θέμα των γελοιογράφων εκείνης της περιόδου καθώς στην πραγματικότητα ο νέος πρωθυπουργός, δεν ήταν παρά ένα ανδρείκελο (γελ. 69 & 70) το οποίο χειριζόταν όπως ήθελε ο Παπαδόπουλος καθώς η εξουσία του ήταν «δοτή», όπως την χαρακτήρισε ο ίδιος μετά το τέλος του καθεστώτος (γελ. 71, σελ. 106).²⁰⁷

Γελοιογραφία 69: «-Παράγγειλα καφεδάκι. Έγκρίνεται;» Όλες οι κινήσεις του Πρωθυπουργού απαιτούν την έγκριση της χούντας! Σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου από *Τα Νέα*, 04/10/1973.

Γελοιογραφία 70: Ο Μαρκεζίνης «οδηγεί» υπό επιτήρηση το «κυβερνητικό όχημα»! Σκίτσο του Βασιλή Χριστοδούλου από την *Βραδυνή*, 05/10/1973.

²⁰⁷ Μαρκεζίνης, ο. π., σσ. 196-199 και σ. 259.

Γελοιογραφία 71: Η «Δετή» πρωθυπουργία! Σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου από *Τα Νέα*, 05/10/1973.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι το νεοψηφισθέν Σύνταγμα άφηνε τον Πρωθυπουργό γυμνό από κάθε είδους σημαντική εξουσία, την οποία χορηγούσε στον μονοκράτορα Παπαδόπουλο. Πιο συγκεκριμένα το άρθρο 49 του Συντάγματος ανέφερε ότι:

*«...ασκεί αμέσως την εκτελεστικήν εξουσίαν εις τους τομείς της Εθνικής Αμύνης και Ασφαλείας, της Εξωτερικής Πολιτικής και Δημοσίας Τάξεως».*²⁰⁸

Και παρά το γεγονός ότι ο Παπαδόπουλος είχε παραχωρήσει στον Πρωθυπουργό την ευθύνη για το χειρισμό κάθε θέματος που αφορούσε τις εξωτερικές, διπλωματικές, οικονομικές, στρατιωτικές και πολιτικές σχέσεις της Ελλάδος κατά παράβαση του άρθρου 45 του Συντάγματος, ήταν στην ευχέρεια του το πότε θα αναιρούσε από τον Πρωθυπουργό τις παραπάνω δικαιδοσίες.²⁰⁹

Ο Παπαδόπουλος εκμεταλλεύτηκε στο έπακρο την προσωπική φιλοδοξία του Μαρκεζίνη ο οποίος πριν από είκοσι χρόνια, όντας πολιτικά παντοδύναμος,

²⁰⁸ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Γ', σ. 33.

²⁰⁹ Ο. π., σ. 33-34.

συγκρούστηκε με τον στρατάρχη Παπάγο, υπογράφοντας τον μετέπειτα πολιτικό του κατήφορο. Τώρα «ηγούνταν» μιας Κυβέρνησης-βιτρίνας στην οποία είχε περιορισμένο πεδίο δράσης. Η έλλειψη ανάληψης πρωτοβουλιών και η ολική του ανεπάρκεια ήταν τα στοιχεία τα οποία στα μέσα Νοεμβρίου θα γινόταν εντελώς εμφανή στις διαδηλώσεις των φοιτητών (γελ. 72) και στα τραγικά γεγονότα του Πολυτεχνείου που ακολούθησαν.

Γελοιογραφία 72: Η αποφασιστική αντίδραση των φοιτητών ξεκινά. Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου στην Βραδυνή, 27/09/1973.

Εδώ Πολυτεχνείο...!

Το φοιτητικό κίνημα στην δεκαετία του 1960 αποτέλεσε μια παγκοσμίως πρωτοπόρα επαναστατική δύναμη. Η φοιτητική νεολαία σε όλο τον κόσμο απέκτησε αυτοδυναμία με συνέπεια να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή κάθε χώρας όντας βαθειά πολιτικοποιημένη και κοινωνικά συνειδητοποιημένη.

Γελοιογραφία 73: Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου για την κατάληψη του Πολυτεχνείου τον Ιανουάριο του 1973. Η Βραδυνή, 29/01/1973.

Εντός των συνόρων, ήδη από τις αρχές του 1973 οι φοιτητές της Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών με δυναμικές εκδηλώσεις οι οποίες αποτυπώθηκαν και στα γελοιογραφικά σκίτσα των ημερών (γελ. 73, & 74), απαιτούσαν την κατάργηση των καταπιεστικών νόμων, την διασφάλιση της αυτονομίας των Πανεπιστημίων και την διεξαγωγή αδιάβλητων φοιτητικών εκλογών αγωνιζόμενοι

παράλληλα για ελευθερία και δημοκρατία.²¹⁰

Γελοιογραφία 74: Σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου για τις φοιτητικές κινητοποιήσεις στην αρχή του 1973. Τα Νέα, 07/02/1973.

²¹⁰ Χαρίτων Κοριζής, ο. π., σ. 35.

Γελοιογραφία 75: Αντί Βουλευτικών εκλογών, φοιτητικές! Σκίτσο του Φωκίωνα Δημητριάδη στο Βήμα, 21/10/1971.

Μετά τις αναγγελίες του Υπουργού Παιδείας Παναγιώτη Σιφναίου, περί συγκρότησης προσωρινών επιτροπών από αριστούχους φοιτητές οι οποίοι θα προπαρασκεύαζαν τις αρχαιρεσίες στις επικείμενες φοιτητικές εκλογές (γελ. 75), οι φοιτητές, κατέλαβαν την 8^η Νοεμβρίου το κτήριο του Πολυτεχνείου. Η κατάληψη του εκπαιδευτικού ιδρύματος δεν ήταν μια προμελετημένη ενέργεια αλλά προέκυψε ως μια αυθόρμητη αντίδραση στο καταπιεστικό καθεστώς μετατρέποντας τον ακαδημαϊκό χώρο σε χώρο ελεύθερης έκφρασης για τους

συγκεντρωμένους.²¹¹ Μέχρι την 14^η του μήνα οι φοιτητές ανέρχονταν σε περίπου 2.000. Είχαν κατακλίσει το προαύλιο του Ιδρύματος και τον δρόμο έξω από αυτό μοιράζοντας χειρόγραφες προκηρύξεις και φωνάζοντας αντικυβερνητικά συνθήματα όπως «Η Χούντα έπεσε». Την επόμενη μέρα η κατάσταση έγινε σοβαρότερη με τους διαδηλωτές να ανέρχονται σε 20.000. Οι φοιτητές έθεσαν σε λειτουργία ραδιοπομπό και μεγάφωνα από τα οποία δημοσιοποίησαν τα αιτήματά τους και καλούσαν τον αθηναϊκό λαό να συνδράμει τον αγώνα τους. Πράγματι, εργάτες, επαγγελματίες, υπάλληλοι, ακόμη και αγρότες ενώθηκαν μαζί τους, διαμαρτυρόμενοι από κοινού κατά της δικτατορίας.²¹²

²¹¹ Δαφέρμος Ολύμπιος, *Φοιτητές και δικτατορία: Το αντιδικτατορικό κίνημα (1972-1973)*, Γαβριηλίδης, Αθήνα, 1992, σσ. 193-200.

²¹² Κωνσταντίνος Κονοφάγος, *Η Εξέγερση του Πολυτεχνείου*, Πορεία, Αθήνα, 1982, σ. 51.

Εικόνα 13: Ο χώρος του Πολυτεχνείου την 16^η Νοεμβρίου 1973.

Η 16^η Νοεμβρίου ξημέρωσε με τον ίδιο αγωνιστικό παλμό. Οι φοιτητές εξέδωσαν επαναστατικό μανιφέστο μέσα από το οποίο καλούσαν το λαό σε μαζική εξέγερση κατά του τυραννικού καθεστώτος της χούντας, ενώ έξω από το Πολυτεχνείο ο κόσμος συνέρρεε συνεχώς, με την λαϊκή συμπάρασταση να εκδηλώνεται όλο και πιο έντονα.²¹³ Το βράδυ η κατάσταση που

επικρατούσε ήταν συγκλονιστική, προοιωνίζοντας την κορύφωση του δράματος λίγες ώρες αργότερα. Οι διαδηλωτές επιτίθονταν σε δημόσια κτήρια, άναβαν φωτιές στους δρόμους και συγκρούονταν ανοιχτά με την Αστυνομία της οποίας τα όργανα, χωρίς δισταγμό, πυροβολούσαν τους διαδηλωτές τραυματίζοντας θανάσιμα δύο από αυτούς.²¹⁴

Η αμείωτη ένταση των συμπλοκών οδήγησε την Αστυνομία να ζητήσει την συνδρομή του Στρατού. Την ίδια στιγμή, ο Πρωθυπουργός παρακολουθούσε αμέτοχος και άβουλος τις εξελίξεις, χωρίς να είναι σε θέση να λάβει καμία απόφαση. Τα μεσάνυχτα της 16^{ης} Νοεμβρίου τα τανκς κινήθηκαν προς το Πολυτεχνείο, την ώρα που ο λαός έχει ξεσπάσει σε μια παλλαϊκή επανάσταση.²¹⁵

Στις 02:45 δόθηκε στους σπουδαστές μια μικρή προθεσμία για να εγκαταλείψουν το χώρο. Και όντως πολλοί ήταν εκείνοι οι οποίοι είχαν αρχίσει να εξέρχονται, όταν ξαφνικά ακούστηκε ο τρομερός ήχος των ερπυστριών και λίγο μετά τις 03:00 ένα τανκ με υπίλαρχο τον Μιχ. Γουνελά συνέτριψε την πύλη του Πολυτεχνείου παρασύροντας ανθρώπους και σίδερα.²¹⁶ Ακολούθησε πανικός με τους φοιτητές να βγαίνουν τρέχοντας από το Πολυτεχνείο και τους άνδρες των Αρχών να επιδίδονται σε ένα όργιο βίας χτυπώντας και βρίζοντας όποιον έβρισκαν μπροστά τους. Το Πολυτεχνείο εκκενώνεται με αντάλλαγμα βαρύ φόρο αίματος.²¹⁷

²¹³ Ο. π., σ. 60.

²¹⁴ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Γ', σσ. 84-91.

²¹⁵ Ο. π., σσ. 91-101.

²¹⁶ Ο. π., σσ. 103-105.

²¹⁷ Λουκάς Θ. Αποστολάκης, *Μαρτυρία από το ματωμένο φοιτητικό κίνημα 1967-1974*, Χαρτογραφική, Αθήνα, 1974, σσ. 131-132. Για τα γεγονότα του Πολυτεχνείου βλ. επίσης Γιώργος Γάτος, *Πολυτεχνείο '73 Ρεπορτάζ με την Ιστορία*, Εκδόσεις Φιλλιπότη, Αθήνα, 2002.

Εικόνα 14: Μια συγκλονιστική φωτογραφία η οποία σημάδεψε την σύγχρονη ελληνική Ιστορία. Το τανκς λίγο πριν ορμήσει στην πύλη του Μετσοβίου.

Η επόμενη μέρα βρίσκει τη χώρα ξανά υπό στρατιωτικό νόμο, ενώ η περιοχή γύρω από το Πολυτεχνείο μοιάζει με βομβαρδισμένη. Οι νεκροί ανήλθαν σε 23 ενώ οι τραυματίες σε 1.080. Οι συλληφθέντες ανήλθαν σε 866 άτομα και η σύνθεση τους αποτελείτο από εργάτες, φοιτητές και μαθητές.²¹⁸

Τα τραγικά γεγονότα της 17^{ης} Νοεμβρίου 1973 δεν αποτυπώθηκαν σε κάποιο γελοιογραφικό σκίτσο της εποχής. Η σάτιρα σώπασε μην μπορώντας να εκφραστεί μπροστά στην θηριωδία η οποία έλαβε χώρα, αποδίδοντας παράλληλα με την σιωπή της φόρο τιμής στην αγωνιζόμενη νεολαία και τα θύματά της. Επιπλέον, η αμφισβήτηση από ένα μεγάλο μέρος της λαϊκής μάζας προς την χούντα σε συνδυασμό με την επανεμφάνιση του στρατιωτικού νόμου και της σκληρής λογοκρισίας –ιδιαιτέρως μετά την έλευση της χούντας του Ιωαννίδη- έκανε το καθεστώς πιο σκληρό, με τους γελοιογράφους να μην είναι σε θέση να ασκήσουν την αρμόζουσα κριτική με τα σκίτσα τους.

Η εξέγερση του Πολυτεχνείου είχε μεγάλη απήχηση σε όλο τον κόσμο και έκανε γνωστό πόσο δύσκολη ήταν η αποκατάσταση της ομαλότητας στην Ελλάδα εφ' όσον δεν είχε αποκατασταθεί η λαϊκή κυριαρχία. Οι νέοι της χώρας έδειξαν το σωστό δρόμο, εκείνον της Δημοκρατίας, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της διεκδίκησης. Πλήρωσαν με αίμα την μαχητικότητα τους μα έμειναν στην Ιστορία ως η γενιά της οποίας η ορμητικότητα άνοιξε τον δρόμο τον οποίο για επτά περίπου χρόνια έφρασε η τυραννία, τον δρόμο προς την Ελευθερία.

²¹⁸ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Γ', σσ. 105-107.

Ο Παπαδόπουλος έκπτωτος

Αμέσως μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου η «διασαλευθείσα τάξη», φαινομενικά τουλάχιστον, είχε αποκατασταθεί και υπό την ισχύ του στρατιωτικού νόμου στην πρωτεύουσα επικρατούσε ηρεμία.

Γελοιογραφία 76: Η Υπερξουσία Παπαδόπουλου αποδοσμένη από τον γελοιογράφο με περισσή καυστικότητα και αθλητική ορολογία! Σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου στα *Νέα*, 27/08/1971.

Ωστόσο, μετά τις 03:15 της 25^{ης} Νοεμβρίου οι Αθηναίοι βρέθηκαν ξανά χωρίς τηλέφωνα ακούγοντας ένα γνώριμο ήχο, εκείνο των τεθωρακισμένων, να διαταράσσει την νυχτερινή ησυχία, με τους στρατιώτες να ακολουθούν τα ίδια δρομολόγια καταλαμβάνοντας τα ίδια στρατηγικά σημεία της πόλης όπως τότε, την 21^η Απριλίου 1967. Όλοι αιφνιδιάστηκαν και οι πιο πολλοί, μεταξύ τους και η Κυβέρνηση Μαρκεζίνη, δεν κατάλαβαν τι είχε συμβεί. Η αναμονή έλαβε τέλος λίγες ώρες μετά, όταν ο νέος Πρόεδρος της

Δημοκρατίας Φαίδωνας Γκιζίκης, εμφανίστηκε στην τηλεόραση για να ανακοινώσει την νέα τάξη πραγμάτων και τότε ήταν που όλοι κατάλαβαν πως ο άλλοτε πανίσχυρος Γ. Παπαδόπουλος (γελ. 76) είχε χάσει την εξουσία του από έναν άλλο φιλόδοξο στρατιωτικό, τον Δημ. Ιωαννίδη και είχε περιοριστεί κατ' οίκον στο εξοχικό του στο Λαγονήσι, με τους γελοιογράφους της εποχής να σατιρίζουν την ανατροπή Παπαδόπουλου δημιουργώντας σκίτσα εμπνευσμένα από την πρόσφατη επικαιρότητα (γελ. 77, σελ. 113).²¹⁹

²¹⁹ Τάσος Βουρνάς, *ο. π.*, σσ. 270-272.

Γελοιογραφία 77: Εδώ Λαγονήσι, εδώ Λαγονήσι...! Σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου από *Τα Νέα*, 29/11/1973.

Γελοιογραφία 78: Οι ελπίδες για βελτίωση της κατάστασης εξανεμίστηκαν όταν το καθεστώς Ιωαννίδη έδειξε γρήγορα το πραγματικό του πρόσωπο. Σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου από *Τα Νέα*, 13/12/1973.

με το παραπάνω σκίτσο, δεν άργησε να διαψευσθεί (γελ. 78).²²⁰

Το απόγευμα της 25^{ης} Νοεμβρίου ορκίσθηκε η νέα Κυβέρνηση με Πρωθυπουργό τον Αδ. Ανδρουτσόπουλο και αξίζει να σημειωθεί πως κανένα μέλος της δεν ήταν εν ενεργεία στρατιωτικός. Συνεπώς, δεν ήταν λίγοι εκείνοι οι οποίοι έβλεπαν μια θετική αλλαγή στο νέο καθεστώς, πιστεύοντας πως θα επιταχύνονταν οι εκλογές και η λαϊκή κυριαρχία θα αποτελούσε σύντομα πραγματικότητα, μια επιθυμία η οποία σύμφωνα και

²²⁰ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Γ', σσ. 131-135.

Ήταν εμφανές πως η χούντα του Παπαδόπουλου είχε αντικατασταθεί με μια καινούρια, εκείνη του ταξιαρχου Ιωαννίδη. Ο φιλόδοξος συνωμότης ανέτρεψε έναν άλλο, εξίσου ικανό συνωμότη με την πεποίθηση της διατήρησης της στρατιωτικής δικτατορίας και της καταχρηστικής της εξουσίας επ' αόριστον. Οι φιλοδοξίες του ωστόσο θα εξανεμισθούν με τον χειρότερο τρόπο μισό περίπου χρόνο αργότερα με τα θλιβερά γεγονότα της Κύπρου.²²¹

Τα παραπάνω σκίτσα, τα οποία αφορούν την έκπτωση του Παπαδόπουλου από την εξουσία και την άνοδο του καθεστώτος Ιωαννίδη, ήταν δύο από τις τελευταίες πολιτικές γελοιογραφίες οι οποίες δημοσιεύθηκαν στον ημερήσιο Τύπο των ημερών. Για το χρονικό διάστημα μέχρι τον τερματισμό της δικτατορίας η σκληρότητα του ανθρώπου ο οποίος θα κινεί τα νήματα της, θα αντικατοπτρίζεται και στον ασφυκτικό έλεγχο του Τύπου, με τις καυστικές δημιουργίες των γελοιογράφων να αποτελούν αιτία ακόμη και για την παύση κυκλοφορίας ενός εντύπου.

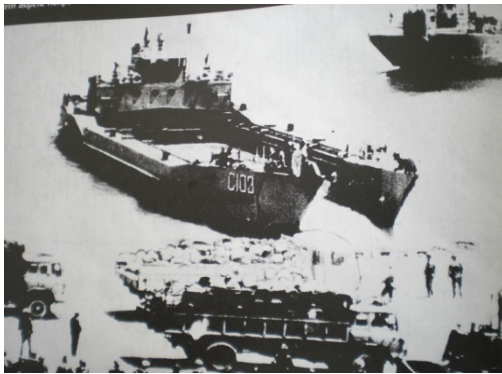
²²¹ Κώστας Παπαϊωάννου, *Η Ελλάδα ποτέ δεν πεθαίνει... Μια Πολιτική Ανασκό(λό)πηση της Ιστορίας (1944-2007)*, έκδοση Γ', Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2008, σσ. 236-239.

Ο γύψος σπάει...

Και ενώ οι εξελίξεις εντός της χώρας είχαν οδηγήσει στην επιβολή μιας πιο σκληρής δικτατορίας από εκείνη του Παπαδόπουλου, η κατάσταση στην Κύπρο προμήνυε καταιγιστικές εξελίξεις οι οποίες θα συντελούσαν στην άτακτη πτώση του ελληνικού καθεστώτος υπό το βάρος μιας πρωτοφανούς εθνικής καταστροφής.

Την 15^η Ιουλίου 1974 οι φόβοι του Μακαρίου έλαβαν σάρκα και οστά, με την εκδήλωση πραξικοπήματος εναντίον του από δυνάμεις της κυπριακής Εθνοφρουράς και τις ευλογίες του καθεστώτος των Αθηνών. Ο ίδιος κατάφερε να διαφύγει με περιπετειώδη τρόπο αφήνοντας τον κυπριακό λαό στο έλεος των πραξικοπηματιών. Η αντίστροφη μέτρηση για την Κύπρο είχε αρχίσει, με την γείτονα Τουρκία να έχει τον τελευταίο λόγο για την τύχη της νήσου.²²²

Η Άγκυρα δεν έχασε χρόνο και επικαλούμενη την Συνθήκη Εγγυήσεως της Ανεξαρτησίας της Κυπριακής Δημοκρατίας²²³ και το άρθρο 3 για την διατάραξη της συνταγματικής και δημόσιας τάξης του νησιού, χωρίς να έρθει σε συνεννόηση με τις άλλες χώρες με τις οποίες είχε από κοινού υπογράψει την Συμφωνία, αποφάσισε να προχωρήσει σε απόβαση στρατευμάτων με απώτερο στόχο την μόνιμη κατάληψη

Εικόνα 15: Απόβαση τουρκικών δυνάμεων στην Βόρεια Κύπρο.

του. Η επίθεση των τουρκικών δυνάμεων άρχισε στις 05:00 τα ξημερώματα της 20^{ης} Ιουλίου και μια ώρα αργότερα οι πρώτοι Τούρκοι στρατιώτες πατούσαν στις ακτές του νησιού, δυτικά της Κυρήνειας.²²⁴

Στο Πολεμικό Συμβούλιο που ακολούθησε στις 08:30 αποφασίσθηκε από τον Ιωαννίδη η κήρυξη γενικής

²²² Σωτήρης Ρίζας, *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η δικτατορία των συνταγματαρχών και το Κυπριακό ζήτημα 1967-1974*, έκδοση Β', Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2004, σσ. 185-210.

²²³ Οι Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου οι οποίες υπογράφηκαν το 1959 (11 και 19 Φεβρουαρίου αντίστοιχα) από τους Πρωθυπουργούς και τους Υπουργούς Εξωτερικών της Ελλάδος, Τουρκίας, Βρετανίας και τους εκπροσώπους των ελληνοκυπρίων Μακάριο και των τουρκοκυπρίων Φαζίλ Κιουτσούκ, περιελάμβαναν την «Συνθήκη Εγγυήσεων» σύμφωνα με την οποία, σε περίπτωση διασάλευσης της συνταγματικής τάξης, μια από τις τρεις «Εγγυήτριες Δυνάμεις» θα μπορούσε να προβεί σε μονομερή δράση, αφού πρώτα θα είχαν εξαντληθεί όλα τα περιθώρια διαπραγματεύσεων με τις άλλες δύο.

²²⁴ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Γ', σσ. 214-221 και 241-243.

επιστράτευσης την οποία ο ελληνικός λαός πληροφορήθηκε εμβρόντητος στις 11:00 το πρωί. Ωστόσο οι αρχηγοί των ελληνικών όπλων εξέφρασαν αντιρρήσεις για την απόφαση πληροφορώντας τον Ιωαννίδη πως ο ελληνικός Στρατός δεν ήταν έτοιμος για πολεμική σύρραξη με την γειτονική χώρα. Η άρνηση των αρχηγών να αποδεχθούν την απόφαση της δικτατορικής ηγεσίας αποτέλεσε την αρχή του τέλους της χούντας.²²⁵

Την 21^η Ιουλίου 1974, οι τέσσερις επικεφαλής των Ενόπλων Δυνάμεων²²⁶ απελπισμένοι από την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η χώρα και ο Στρατός αποφάσισαν μεταξύ τους πως είχε έρθει η ώρα να δράσουν με πρώτο στόχο την αντικατάσταση της «Κυβέρνησης» Ανδρουτσόπουλου και παράλληλα την άρση της εξουσίας από τον ταξίαρχο Ιωαννίδη.²²⁷

Γελοιογραφία 79: Το Κάλεσμα των πολιτικών όπως το αποτύπωσε η γελοιογραφική πένα του Κώστα Μητρόπουλου. *Τα Νέα*, 24/07/1974.

Δύο μέρες μετά, στο γραφείο του Προέδρου της Δημοκρατίας οι αρχηγοί των Ενόπλων Δυνάμεων ανακοίνωσαν στον Ιωαννίδη την απόφασή τους να καταργήσουν την στρατιωτική εξουσία και να προχωρήσουν σε πολιτική λύση. Μετά από αυτή την ενέργεια αποφασίστηκε η άμεση πρόσκληση των πολιτικών

²²⁵ Ρίζας, ο. π., σσ. 211-215.

²²⁶ Οι αρχηγοί ήταν ο αρχηγός του στρατού Γαλατσάνος, του Ναυτικού Αραπάκης, της Αεροπορίας Παπανικολάου και ο αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων Μπονάνος.

²²⁷ Ο. π., σ. 215.

προσωπικοτήτων της χώρας στο γραφείο του Προέδρου της Δημοκρατίας με στόχο την σύσταση πολιτικής Κυβέρνησης.²²⁸ Το γεγονός αυτό αποτυπώθηκε στα γελοιογραφικά σκίτσα της εποχής μετά την 23^η Ιουλίου με μεγάλο ενθουσιασμό καθώς η γελοιογραφία επέστρεφε μετά από αρκετό καιρό στις σελίδες των εφημερίδων για να αναλάβει ξανά τον απαιτητικό της ρόλο ενάντια στα κακώς κείμενα (γελ. 79, σελ. 116).

Στο μεταξύ η Κυβέρνηση Ανδρουτσόπουλου είχε αποδιοργανωθεί πλήρως και λίγο πριν το μεσημέρι ο Ιωαννίδης κατήργησε τον Πρωθυπουργό και την κυβερνητική του ομάδα από τα καθήκοντα τους.²²⁹

Έτσι, μετά τη 13:00, έφθασαν στα Παλιά Ανάκτορα οι πολιτικοί οι οποίοι μετά από επτά χρόνια παραγκωνισμού είχαν κληθεί να λάβουν ξανά μεγάλες αποφάσεις για την τύχη της Ελλάδος. Παράλληλα, έξω από τα Ανάκτορα είχε συγκεντρωθεί πλήθος κόσμου φωνάζοντας συνθήματα κατά της Χούντας αναμένοντας πολιτικές εξελίξεις. Τότε, ο Ευ. Αβέρωφ διατύπωσε την πρόταση της επανόδου του Κ. Καραμανλή καθώς πίστευε πως ήταν ο μόνος ο οποίος διέθετε πολιτική ισχύ και διεθνή αναγνώριση, και θα μπορούσε να επιβληθεί λαμβάνοντας κρίσιμες αποφάσεις. Όλοι αποδέχθηκαν την πρόταση και έσπευσαν να επικοινωνήσουν με τον πρώην Πρωθυπουργό για να του ανακοινώσουν τις αποφάσεις τους.²³⁰ Ύστερα από τηλεφωνική συνομιλία ο Καραμανλής δέχθηκε την πρόταση να αναλάβει την διακυβέρνηση της χώρας και λίγες ώρες αργότερα, ο νέος Πρωθυπουργός έφθασε θριαμβευτικά στις 02:00 τα ξημερώματα της 24^{ης} Ιουλίου στην Αθήνα με το προσωπικό αεροσκάφος του Προέδρου της Γαλλίας Giscard d' Estaing.²³¹

²²⁸ Γρηγοριάδης, ο .π., τ. Γ', σσ. 264-266.

²²⁹ Ο. π., σσ. 267-268.

²³⁰ Ο. π., σσ. 273-287 και 296-297.

²³¹ C. M. Woodhouse, *KARAMANLIS – The Restorer of Greek Democracy*, έκδοση Β', Clarendon Press – Oxford, Great Britain, 1983, σσ. 206-209.

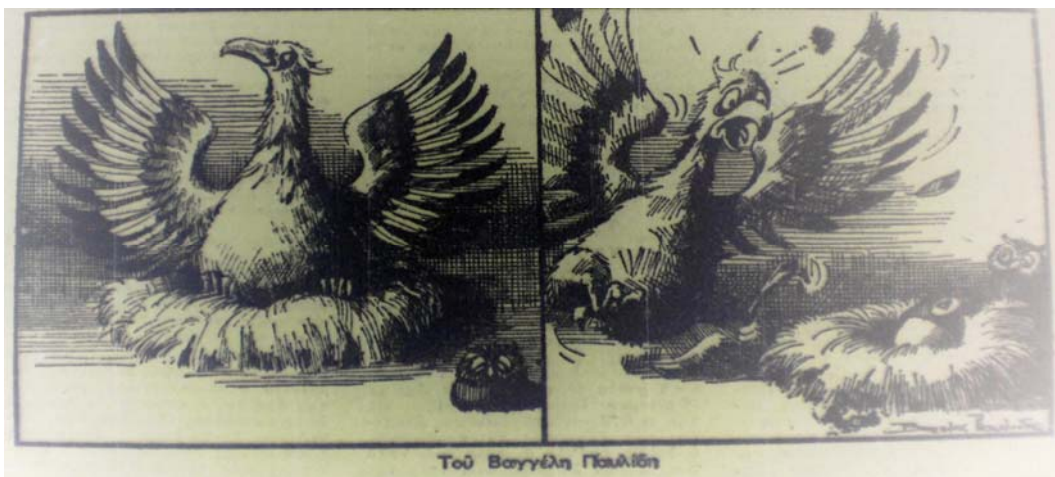

Εικόνα 16: Ο Κ. Καραμανλής ορκίζεται νέος πρωθυπουργός.

Όταν στις 04:10 τα ξημερώματα της 24^{ης} Ιουλίου 1974 ο Κ. Καραμανλής, ο οποίος στη διάρκεια της χούντας συγκλόνιζε κατά καιρούς το δικτατορικό καθεστώς με τις επικριτικές του επιστολές,²³² απολαμβάνοντας την αμέριστη εμπιστοσύνη σύσσωμου του ελληνικού λαού και του πολιτικού κόσμου έδινε τον όρκο του πρωθυπουργού, η Ελλάδα άφηνε πίσω της

την πιο ταραγμένη περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και βάδιζε ξανά στον δρόμο της Δημοκρατίας μετά από επτά χρόνια και τρεις μήνες στρατιωτικής Δικτατορίας, πολιτειακής εκτροπής, διεθνούς διασυρμού και γενικότερης οπισθοδρόμησης.

Ο ελληνικός λαός ήταν πια ελεύθερος από ένα αυταρχικό καθεστώς του οποίου η συμπεριφορά και οι πρακτικές προσβάλλανε συχνά την ανθρώπινη νοημοσύνη και αξιοπρέπεια. Μαζί του ελεύθερη ήταν και η γελοιογραφία, η οποία μετά από την ηχηρή απουσία της θα σηματοδοτούσε μέσα από τα σκίτσα της την γέννηση μιας εύθραυστης Δημοκρατίας (γελ. 80) ως αποτέλεσμα του τέλους της δικτατορίας των συνταγματαρχών (γελ. 81, σελ. 119).

Γελοιογραφία 80: Ο Φοίνικας της χούντας «γεννά» το αυγό της Δημοκρατίας! Σκίτσο του Βαγγέλη Παυλίδη στο Βήμα, 28/07/1974.

²³² Βλ. Πάυλος Ν. Τζεργιάς, *Ο Καραμανλής του Αντιδικτατορικού Αγώνα – Ιστορική Αποτίμηση μιας Δύσκολης Εποχής (1967-1974)*, Εκδόσεις Ροές, Αθήνα, 1984. Βλ. επίσης *Αρχειό Κωνσταντίνου Καραμανλή, Γεγονότα και κείμενα*, τ. 7, Η Καθημερινή Α.Ε., Αθήνα, 2005.

Γελοιογραφία 81: Εξαιρετικό σκίτσο για την πτώση της χούντας από τον Κώστα Μητρόπουλο! Τα Νέα, 25/07/1974.

«Το πιο τυπικό χαρακτηριστικό της πολιτικής υπανάπτυξης ενός τόπου είναι η επιθυμία των στρατιωτικών να θέλουν να κυβερνήσουν. Επειδή κρατούν όπλα, επειδή θεωρούν τον εαυτό τους τον ενδεδειγμένο προσάτη της πατρίδας, επειδή, τέλος, έχουν συνηθίσει στο στρατώννα να χρησιμοποιούν με μεγαλύτερη επιδεξιότητα τον νωτιαίο μυελό, όπου βρίσκεται η έδρα των ανακλαστικών, παρά το μυαλό».

(Άλμπερτ Αϊνστάιν)

5) Χούντα-Η.Π.Α: Μια σχέση συμφερόντων

Γελοιογραφία 82: Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου για την «Δημοκρατική Ελλάδα». *Η Βραδυνή*, 20/07/1971.

Γελοιογραφία 83: Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου για την «ύπαρξη» Δημοκρατίας στην Ελλάδα. *Η Βραδυνή*,

Το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967 αιφνιδίασε τις χώρες της δημοκρατικής Ευρώπης με τις περισσότερες να καταδικάζουν από την πρώτη στιγμή την κατάληψη της εξουσίας από τους Έλληνες στρατιωτικούς. Η Ολλανδία, η Δανία και το Βέλγιο πρωτοστάτησαν στην καταγγελία του ελληνικού καθεστώτος χωρίς ωστόσο να προβούν σε περαιτέρω αντίδραση ανακαλώντας τους πρέσβεις τους, καθώς ο βασιλιάς, στον οποίο ήταν διαπιστευμένοι οι πρέσβεις τους, συνέχιζε να κατέχει την θέση του ανώτατου άρχοντα της χώρας. Εξαιρετική πηγή για την στάση της ελληνικής πλευράς απέναντι στις παραπάνω αντιδράσεις αποτελούν οι σχετικές γελοιογραφίες της περιόδου, οι οποίες αποτυπώνουν με αρκετή ακρίβεια το κλίμα των ημερών (γελ. 82 & 83). Επίσης, η Γαλλία, η Ιταλία και η Ομοσπονδία της Δυτικής Γερμανίας κράτησαν αρχικά αποστάσεις από τη χούντα έως ότου διαλευκανθούν οι προθέσεις και οι επιδιώξεις της νέας αυτής κατάστασης στην

Ελλάδα. Γρήγορα όμως η στάση των παραπάνω χωρών άλλαξε με βασικότερη αιτία τα οικονομικά οφέλη τα οποία αποκόμιζε η καθεμία, με τη Γαλλία να θίγεται περισσότερο εξαιτίας της πολεμικής της βιομηχανίας.²³³ Δεν έπαψαν ωστόσο στους ευρωπαϊκούς κύκλους οι φωνές οι οποίες κατέκριναν την βίαιη κατάλυση της ελληνικής Δημοκρατίας. Αντιθέτως ενισχύθηκαν, με κορυφαίο γεγονός την πανηγυρική, όπως δείχνουν και οι σχετικές γελοιογραφίες, «αποχώρηση» της χώρας μας από το Συμβούλιο της Ευρώπης την 12^η Δεκεμβρίου 1969 (γελ. 84 & 85).

Γελοιογραφία 84: Εκτός Ευρώπης! Ανυπόγραφο σκίτσο από το Έθνος, 19/12/1969.

Γελοιογραφία 85: Άλλο ένα υπαινικτικό σκίτσο για την αποχώρηση της χώρας μας από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Του Βάσου από το Έθνος, 20/12/1969.

²³³ Λάμπρος Φλιτούρης, «Ο φλύαρος κ. Παττακός και ο Έλληνας κύριος [...] Νασερόπουλος»: Η 21^η Απριλίου 1967 μέσα από τις γαλλικές πηγές», Δωδώνη, (υπό δημοσίευση), σσ. 1-16.

Στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού, η κυβέρνηση των Η.Π.Α. αιφνιδιάστηκε από το ξέσπασμα της ελληνικής κρίσης και τις πρώτες ώρες οι πληροφορίες που είχε για το πραξικόπημα ήταν συγκεχυμένες, επιτείνοντας την αγωνία της. Και όταν στην Ουάσιγκτον έγινε γνωστή η αλήθεια, ανέκυψε το ζήτημα της στάσης που θα έπρεπε να τηρήσει απέναντι στην ελληνική χούντα η αμερικανική υπερδύναμη.

Στη συνέχεια θα διαπιστώσουμε πως η στάση αυτή αποτυπώθηκε στις γελοιογραφίες του ελληνικού Τύπου της περιόδου, οι οποίες πρόβαλλαν τα γεγονότα που ακολούθησαν με χρονική συνέπεια και αρκετά καυστική διάθεση. Οι ελληνικές γελοιογραφίες εξέθεσαν με μεγάλη ακρίβεια την αμερικανική εξωτερική πολιτική στην Ελλάδα την περίοδο 1967-1974, αλλά και τους παράγοντες οι οποίοι την δρομολόγησαν, καθιστώντας σαφές πως επρόκειτο για μια αμοιβαία σχέση εξυπηρέτησης συμφερόντων, ειδικά από την πλευρά της Ουάσιγκτον.

Η άμεση διακοπή της στρατιωτικής βοήθειας²³⁴ την οποία παρείχαν οι Η.Π.Α. στην χώρα μας, τον Μάιο του 1967, αποτέλεσε αρχικά δείγμα αποδοκιμασίας των ελληνικών εξελίξεων και την τήρηση αποστάσεων των Η.Π.Α. από τη χούντα. Η αποδοκιμασία αυτή ωστόσο δεν έμελλε να μακροημερεύσει και ο λόγος ήταν το μεγάλο δίλημμα το οποίο έμπαινε στις σχέσεις των δύο χωρών. Επρόκειτο για την προσπάθεια της Ουάσιγκτον να ισορροπήσει την πολιτική της μεταξύ της «φιλικής πειθούς» για την επαναφορά της Δημοκρατίας στην Ελλάδα, κάτι που απαιτούσαν και διάφοροι φιλελεύθεροι κύκλοι στο εσωτερικό των Η.Π.Α., και παράλληλα να εξυπηρετήσει τα στρατηγικά και οικονομικά της συμφέροντα στην περιοχή της Μεσογείου χρησιμοποιώντας για τον σκοπό αυτό την Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, το καθεστώς της τελευταίας, ήθελε πάντα καλές σχέσεις με την υπερδύναμη για να διατηρηθεί ανενόχλητο στην εξουσία.²³⁵

²³⁴ Η διακοπή της στρατιωτικής βοήθειας αφορούσε μόνο τα βαρέα όπλα, καθώς μικρά όπλα, πολεμοφόδια, υλικά τηλεπικοινωνιών και φορητά αυτοκίνητα αποστέλλονταν κανονικά στη χώρα μας από τις Η.Π.Α.. Από την επιβολή της χούντας το 1967 μέχρι το 1974 η βοήθεια αυτή ανήλθε σε 443, 7 εκατ. δολάρια. Βλ. Χ. σ., *ΕΛΛΑΣ και ΗΠΑ – Άγνωστα και γνωστά γεγονότα από το 1528 μέχρι σήμερα*, Εκδόσεις Γ. Ευαγγελίου, Αθήνα, χ. χ.

²³⁵ Θεόδωρος Α. Κουλουμπής, *Προβλήματα Ελληνοαμερικανικών Σχέσεων*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1978, σσ. 42-44.

Γελοιογραφία 86: Ο Αραβοϊσραηλινός πόλεμος όπως τον απόδωσαν οι Έλληνες γελοιογράφοι της εποχής. Του Βασίλη Χριστοδούλου στην Βραδυνή, 26/01/1970.

Γελοιογραφία 87: Η Επιτροπή του NATO παροτρύνει τον Έλληνα να φυτέψει το «δέντρο» της Δημοκρατίας! Του Βασίλη Χριστοδούλου από την Βραδυνή, 02/12/1972.

Ένα από τα πιο πολύ γελοιογραφημένα γεγονότα στις ελληνικές εφημερίδες ήταν ο Αραβοϊσραηλινός πόλεμος, ο οποίος ξέσπασε την 6^η Ιουνίου 1967 (γελ. 86), με συνέπεια να φανεί πιο καθαρά ο στρατηγικός ρόλος της χώρας μας για τα συμφέροντα των Η.Π.Α. στην Μέση Ανατολή, σε μια εποχή που και η Σοβιετική παρουσία στη Μεσόγειο ήταν αισθητή. Μέχρι το αποτυχημένο βασιλικό κίνημα, οι Ηνωμένες Πολιτείες εφαρμόζαν μια πολιτική ανοχής, τηρώντας αποστάσεις από το ελληνικό καθεστώς. Αμέσως μετά όμως, όταν κατάλαβαν πως η χούντα είχε εδραιωθεί και ο βασιλιάς ήταν αδύναμος για περαιτέρω αντίδραση, η αμερικανική πολιτική έδωσε έμφαση στη συνεργασία με τη χούντα, χωρίς κατά καιρούς να λείπουν, όπως μαρτυρούν και οι συχνές γελοιογραφίες, και οι συστάσεις για επάνοδο στην Δημοκρατία (γελ. 87).²³⁶

²³⁶ Ριζάς, ο. π., σσ. 29-30.

Γελοιογραφία 88: Εσωτερική διαμάχη στην Ουάσιγκτον με αφορμή την ελληνική βοήθεια! Του Φωκίωνα Δημητριάδη από *Το Βήμα*, 12/10/1971.

Ελλάδα με άμεση συνέπεια την επανάληψη –υπό την ανησυχία της Σοβιετικής απειλής- της αποστολής βαρέων όπλων την 25^η Οκτωβρίου 1968. Σύντομα όμως η κατάσταση εξομαλύνθηκε και η στρατιωτική βοήθεια, διακόπηκε εκ νέου ύστερα και από τις αντιδράσεις των φιλελεύθερων δυνάμεων του αμερικανικού Κογκρέσου.²³⁷ Το φλέγον θέμα της στρατιωτικής βοήθειας, αλλά και οι αντιπαραθέσεις που προκαλούσε στους φιλελεύθερους κύκλους του Κογκρέσου αποτέλεσαν σταθερό γελοιογραφικό θέμα στα έντυπα (γελ. 88), χωρίς ωστόσο μεγάλο αριθμό γελοιογραφιών εξαιτίας της σκιάς της λογοκρισίας.

Την 20^η Ιανουαρίου 1969, ο Ρίτσαρντ Νίξον, παίρνοντας την προεδρική σκυτάλη από τον προκάτοχο του Τζόνσον θα ακολουθούσε μια νέα πολιτική, η οποία στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου, θα έδινε περισσότερο βάρος στις διαπραγματεύσεις με την έταιρη υπερδύναμη· με εξαίρεση την περιοχή της Μεσογείου όπου οι Η.Π.Α., ιδιαίτερα μετά την ανατροπή του βασιλιά Ιντρίς από τον Μουαμάρ Καντάφι στη Λιβύη και την έξωση της τεράστιας στρατιωτικής τους βάσης από την χώρα, δεν

Συγκεκριμένα, την 28^η Ιανουαρίου 1968, ο Αμερικανός πρεσβευτής στην Αθήνα Φίλιπ Τάλμποτ δήλωσε την πλήρη αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών, γεγονός το οποίο έγινε δεκτό με ανακούφιση από την Αθήνα. Οχτώ μήνες αργότερα, η εισβολή δυνάμεων του Συμφώνου της Βαρσοβίας τον Αύγουστο του 1968 στην Τσεχοσλοβακία αποτέλεσε την οριστική στροφή των Η.Π.Α. ως προς την στάση τους για την

²³⁷ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Α', σσ. 336-339.

επρόκειτο να υποχωρήσουν. Η ολοένα και αυξανόμενη σπουδαιότητα της Ελλάδος για την Ουάσιγκτον θα φανεί το αμέσως επόμενο διάστημα, καθώς παρά την απώλεια του Τάλμποτ από την αμερικανική πρεσβεία σχεδόν για ένα χρόνο, η απουσία αυτή είχε αναπληρωθεί πλήρως από πλήθος Αμερικανών στρατιωτικών και πολιτικών αξιωματούχων οι οποίοι επισκέπτονταν την Αθήνα παρέχοντας ηθική στήριξη στους συνταγματάρχες. Επιπλέον, με αφορμή τον θάνατο του πρώην Προέδρου Ντουάιτ Αϊζενχάουερ την 29^η Μαρτίου 1969, ο Νίξον συνάντησε ιδιαίτερως τον Στυλιανό Παττακό, δείχνοντας έτσι ότι εκείνος εκπροσωπούσε την χώρα την οποία οι Η.Π.Α. είχαν ανάγκη για την επίτευξη της μεσογειακής τους πολιτικής.²³⁸

Γελοιογραφία 89: Ο Αμερικανός Πρόεδρος είναι απασχολημένος με πιο φλέγοντα ζητήματα...! Του Φωκίωνα Δημητριάδη για *Το Βήμα*, 14/03/1971.

έφτασε στην Αθήνα στις 10 Ιανουαρίου 1970 και αμέσως φρόντισε να κάνει γνωστές της προθέσεις του για μια στενή συνεργασία με τη χούντα, με την αμερικανική Κυβέρνηση να στηρίζει την προσπάθεια του με σχετικές δηλώσεις. Επιστέγασμα των παραπάνω αποτέλεσε η επανάληψη της αποστολής βαρέων όπλων στην Ελλάδα την 22^α Σεπτεμβρίου 1970, παρά το γεγονός ότι η ελληνική πλευρά δεν είχε σημειώσει καμία «πρόοδο προς μια πιο κοινοβουλευτική κυβέρνηση», ενώ την βάραιναν και απτές κατηγορίες για βασανισμούς πολιτικών

Έτσι, η ανάθεση της θέσης του πρεσβευτή για την Ελλάδα στον Χένρυ Τάσκα, τον Σεπτέμβριο του 1969, ήταν φανερό πως στόχευε στην εφαρμογή μιας πολιτικής επανασύσφιξης των σχέσεων με τη χούντα με σκοπό την υποστήριξη των Η.Π.Α. από το καθεστώς μέσω στρατιωτικών διευκολύνσεων. Ο Τάσκα

²³⁸ Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορία της Δικτατορίας*, τ. Β', Κ. Καπόπουλος, Αθήνα, 1975, σσ. 45-48.

κρατουμένων, με τον Αμερικανό Πρόεδρο, όπως τον παρουσίασαν οι Έλληνες γελοιογράφοι να κωφεύει (γελ. 89, σελ 125) -επιβεβαιώνοντας πως η προσπάθεια για την λεγόμενη «φιλική πειθώ» ήταν στην ουσία το πρόσχημα για την ανοχή της εν Ελλάδι κατάστασης- επιδιώκοντας την διευκόλυνση των αμερικανικών διεκδικήσεων και αγνοώντας τις φωνές των αντιδρώντων.²³⁹

Γελοιογραφία 90: Η παρέμβαση Νίξον όπως την αποτύπωσε ο Φωκίωνας Δημητριάδης στο Βήμα, 12/08/1971.

Οι φωνές αυτές ωστόσο ήταν που ώθησαν τον Αμερικανό Πρόεδρο να ζητήσει από τον Τάσκα να πείσει τον Παπαδόπουλο για προσφυγή στις κάλπες (γελ. 90), ενόψει και της επίσκεψης στην αθηναϊκή πρωτεύουσα του αντιπροέδρου Σπύρου Άγκνιου, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Ωστόσο, την ίδια περίοδο ο υπολογίσιμος σύμβουλος Εθνικής Ασφαλείας Χένρυ Κίσσιγκερ εξέφραζε διαρκώς την άποψη πως οι Η.Π.Α. θα έπρεπε να ενδιαφερθούν μόνο για τη εθνική τους ασφάλεια και τα συμφέροντα τους στην περιοχή της Μεσογείου, παρά για τα εσωτερικά πράγματα της Ελλάδας. Και η άποψη αυτή, όντας πιο ζωτικής σημασίας για την Ουάσιγκτον, όπως φάνηκε και στις γελοιογραφίες των ελληνικών εφημερίδων (γελ. 91 & 92, σελ. 127), τελικά επικράτησε.²⁴⁰

²³⁹ M. Goldbloom, «Η Πολιτική των ΗΠΑ στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος – Richard Clogg (επίμ.), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σσ. 374-380.

²⁴⁰ Ριζάς, ο. π., σσ. 139-145.

Γελοιογραφία 91: Η σίγουρη συνταγή...! Ανυπόγραφο σκίτσο από *Το Βήμα*, 17/06/1973.

Γελοιογραφία 92: «ΟΙ «ΕΛΛΗΦΡΕΣ» ΔΙΑΦΟΡΕΣ». Τα συμφέροντα έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα από τους θεσμούς! Του Φωκίωνα Δημητριάδη στο *Βήμα*, 07/07/1972.

Η επίσκεψη του Αμερικανού Αντιπροέδρου πραγματοποιήθηκε την 16^η Οκτωβρίου 1971, δίνοντας απεριόριστη «τροφή» στους γελοιογράφους των εφημερίδων, των οποίων οι σελίδες φιλοξενούσαν αρκετά σκίτσα του υψηλού επισκέπτη (γελ. 93 & 94, σελ. 128). Η επίσκεψη είχε ως μοναδικό στόχο την υλοποίηση των στρατιωτικών διευκολύνσεων των Η.Π.Α., με αίτημα για την εγκατάσταση μόνιμων βάσεων, οι οποίες ήταν το μέσο για την υλοποίηση της αμερικανικής πολιτικής, στο ελληνικό έδαφος.²⁴¹

²⁴¹ Κώστας Σειρηνίδης, *Η Στρατιωτική Παρουσία των ΗΠΑ στην Ελλάδα, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1983, σσ. 19-21.

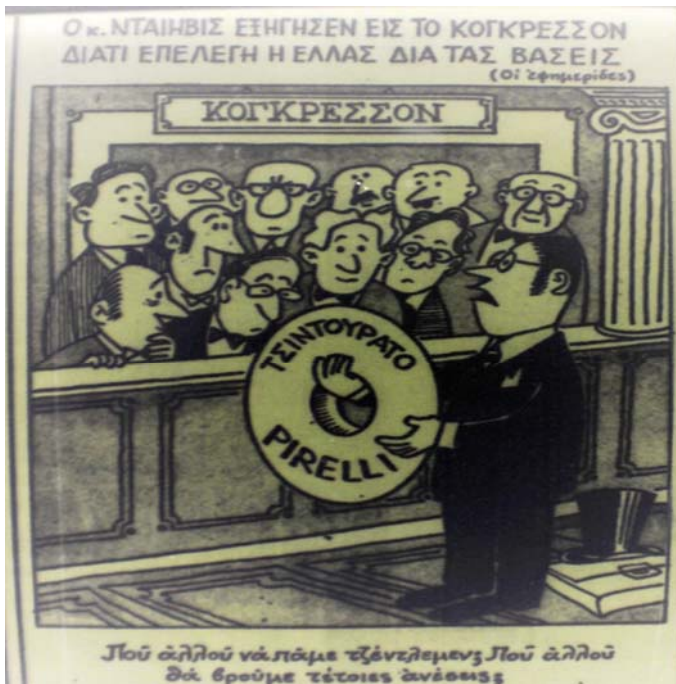
Γελοιογραφία 93: Η πανηγυρική υποδοχή του Αντιπροέδρου! Του Φωκίωνα Δημητριάδη στο Βήμα, 20/10/1971.

Γελοιογραφία 94: Τα μεγάλα «ΘΑ»! Σκίτσο του Φωκίωνα Δημητριάδη από Το Βήμα, 24/10/1971.

Γελοιογραφία 95: Ο 6^{ος} Στόλος υπό την προστασία του Παρθενώνα! Του Φωκίωνα Δημητριάδη από *Το Βήμα*, 10/03/1972.

Γελοιογραφία 96: Οι επιχειρηματικές διευκολύνσεις. Ανυπόγραφο σκίτσο από *Το Βήμα*, 12/03/1972.

Ο Παπαδόπουλος, γνωρίζοντας πως η Ουάσιγκτον ήταν η μόνη σταθερή σύμμαχος του, έκανε δεκτό το αμερικανικό αίτημα, χωρίς πολλές διαπραγματεύσεις, γεγονός το οποίο επικρίθηκε δεόντως από τα αιχμηρά γελοιογραφικά σκίτσα των ημερών (γελ. 95 & 96). Παρόλα αυτά η συμφωνία ελλιμενισμού του 6^{ου}

στόλου, ακολούθησε μακρά διαδικασία κυρίως εξαιτίας των αντιδράσεων μελών του Κογκρέσου για το επίμαχο θέμα του εκδημοκρατισμού στην Ελλάδα, και η οριστική συμφωνία μεταξύ των δύο κρατών υπεγράφη στις 8 Ιανουαρίου 1973.²⁴²

Μετά την 25^η Νοεμβρίου 1973 και την κατάληψη της εξουσίας από τον Ιωαννίδη, οι Η.Π.Α. έσπευσαν να

ανακοινώσουν πως θα συνεχίσουν την συνεργασία τους με την νέα ελληνική κυβέρνηση.²⁴³ Και η ελληνική πλευρά θα ακολουθούσε φιλοαμερικανική πολιτική

²⁴² Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Β', σσ. 188-210.

²⁴³ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Γ', σ. 138.

καθώς όπως σημείωσε ο Τάσκα «...δεν είχαν που αλλού να πάνε...». Στο μικρό αυτό χρονικό διάστημα που απέμενε στη χούντα μέχρι την πτώση της, η Ουάσιγκτον παρά το γεγονός πως ήθελε να δώσει ξανά έμφαση στην πίεση για την επιστροφή σε αντιπροσωπευτικό σύστημα στην Ελλάδα, εφαρμόζοντας την δυσχερή της πολιτική, δεν τα κατάφερε, ξανά λόγω της άκαμπτης στάσης του Κίσινγκερ, ο οποίος έβλεπε πως ο νέος ισχυρός άνδρας στην Ελλάδα ήταν διατεθειμένος να εξυπηρετήσει την διμερή συνεργασία. Επιπλέον, η εν λόγω περίοδος, χαρακτηρίζεται από τον παραγκωνισμό της επίσημης εξωτερικής πολιτικής και τις συνεχείς επαφές με την C.I.A. (Central Intelligence Agency), με την οποία ο ταξίαρχος διατηρούσε ανέκαθεν καλές σχέσεις.²⁴⁴

Το τέλος της χούντας συνδυάστηκε από την καταστροφική πολιτική των Αθηνών στην Κύπρο, την οποία οι Η.Π.Α., παρά το γεγονός ότι γνώριζαν τις προθέσεις του Ιωαννίδη για την εκδήλωση του επικείμενου πραξικοπήματος, δεν το εμπόδισαν. Μετά την τουρκική εισβολή στο νησί κύριο μέλημα της Ουάσιγκτον ήταν η αποτροπή μιας πολεμικής σύγκρουσης μεταξύ Ελλάδας – Τουρκίας, γεγονός το οποίο θα σήμαινε την κατάρρευση της νατοϊκής συμμαχίας σε αυτή την τόσο κρίσιμη περιοχή. Μάλιστα, την 20^η Ιουλίου η Ελλάδα απείλησε την Ουάσιγκτον με κήρυξη πολέμου εναντίον στη γειτόνα χώρα, με στόχο να την πιέσει προς δυναμική μεσολάβηση για τον τερματισμό της επίθεσης των Τούρκων στην Κύπρο και την επίτευξη εκκευρίας, όπως τελικά έγινε.²⁴⁵

Τερματίστηκαν με τον τρόπο αυτό οι σχέσεις της επταετούς ελληνικής δικτατορίας και των Η.Π.Α.. Όπως φαίνεται και από τις σχετικές με το θέμα μας γελοιογραφίες, κατά το διάστημα 1967-1974 το καθεστώς των συνταγματαρχών προσέβλεπε συνεχώς στην υποστήριξη του από την Ουάσιγκτον, καθώς ήταν η μόνη δύναμη η οποία ήταν διατεθειμένη να το συνδράμει, παρά τη συνεχή διαπίστωση πως οι στρατιωτικοί δεν επιθυμούσαν την επιστροφή σε αντιπροσωπευτικό εκλογικό σύστημα (γελ. 97, σελ. 131, γελ. 98 & 99 σελ. 132, γελ. 100, σελ. 133). Από την άλλη πλευρά η υπερδύναμη, ιδιαίτερα μετά το 1971, με την αξίωση στρατιωτικών διευκολύνσεων στην Ελλάδα, κατανοούσε πως κάτι τέτοιο σήμαινε της εγκατάλειψη από μέρους της, της πολιτικής ελεγχόμενου εκδημοκρατισμού της

²⁴⁴ Ριζάς, ο. π., σσ. 192-197.

²⁴⁵ Ο. π., σσ. 213-219.

Αθήνας, υιοθετώντας συνάμα μια απροκάλυπτη πολιτική στήριξης της ελληνικής δικτατορίας. Συνεπώς, το στρατηγικό ενδιαφέρον της χώρας μας δεν άφηνε στις Η.Π.Α. άλλη επιλογή από εκείνη της συνεργασίας ανεξάρτητα από το ελληνικό καθεστώς και τις πρακτικές του, με την φράση του Κ. Καραμανλή από την επιστολή του Απριλίου 1973 να είναι σε θέση να συνοψίσει ολόκληρο το κεφάλαιο:

*«Θα ήμπορούσα να μνημονεύσω περιπτώσεις, αί οποίαι αποδεικνύουν την ανειλικρινή τακτική της Κυβερνήσεως, της οποίας πέφτουν πολλάκις θύματα και καλόπιστοι ξένοι και ιδίως Αμερικανοί. Αυτό βέβαια δεν ισχύει για την αμερικανική Κυβέρνηση, η οποία –αν δεν συμπράττη στον εμπαιγμό του ελληνικού λαού- προφανώς επιθυμεί να εμπαιζεται, για να δικαιολογή την αντιφατικήν πολιτικήν της».*²⁴⁶

Γελοιογραφία 97: Ο Γιώργος είναι πονηρός...! Του Βασίλης Χριστοδούλου από την Βραδυνή, 01/04/1971.

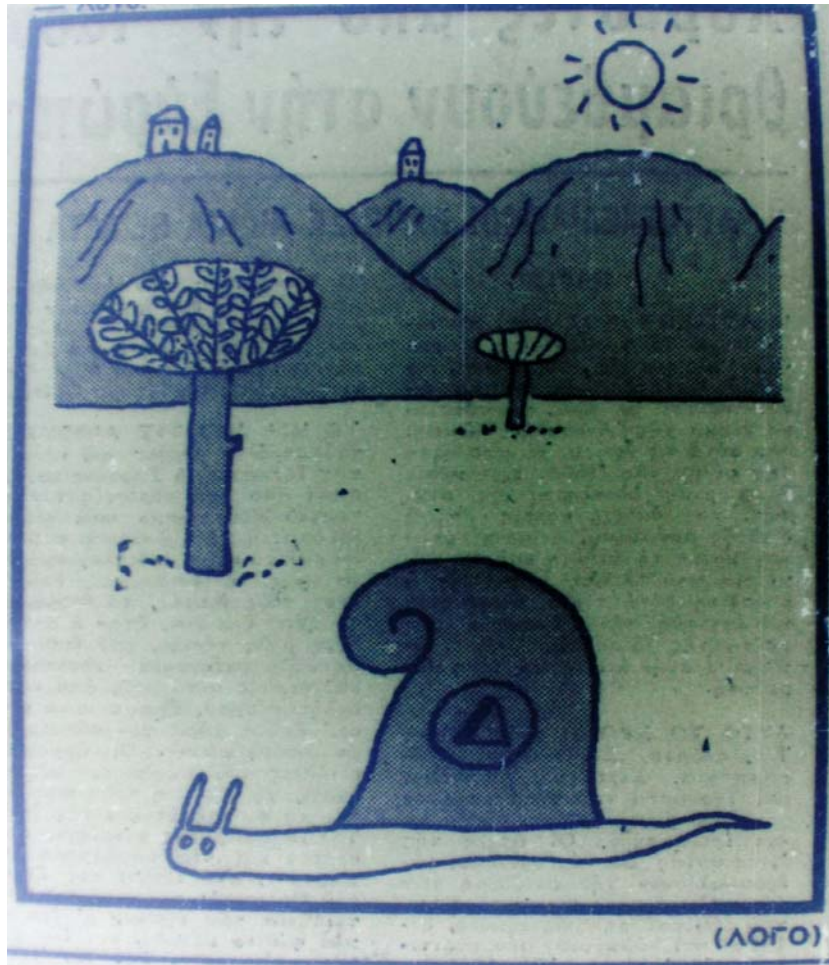
²⁴⁶ Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο. π., τ. 7, σσ. 169-173.

Γελοιογραφία 98: Ἰδοὺ τὸ
δῆλημα...! Σκίτσο τοῦ Βασίλη
Χριστοδούλου ἀπὸ τὴν Βραδυνή,
19/05/1972.

Γελοιογραφία 99: Ἡ Επανάσταση σε
ενδιαφέρουσα...! Τοῦ Βασίλη
Χριστοδούλου ἀπὸ τὴν Βραδυνή,
28/11/1972.

Γελοιογραφία 100: Η Δημοκρατία σε αργούς ρυθμούς...! Το πρώτο πολιτικό σκίτσο του Γιάννη Λογοθετίδη (ΛΟΓΟ) από *Τα Νέα*, 27/06/1973.

*«Στην Αθήνα, οι τοίχοι έχουν αυτιά.
Στην Ουάσιγκτον, τα αυτιά, έχουν τοίχους».*

(Ελένη Βλάχου, Μάιος 1970)

6) Χούντα-Κύπρος: Μια αυτοκαταστροφική σχέση

Η γελοιογραφία των ελληνικών εφημερίδων πέρα από την εσωτερική κατάσταση, την οποία αποτύπωσε και σατίρισε σε μεγάλο βαθμό, ασχολήθηκε και με θέματα εξωτερικά αλλά όχι ξένα, όπως το θέμα της Κύπρου. Το ζήτημα των διμερών σχέσεων θα αποδοθεί πολύ εύστοχα από την μικρή σε συχνότητα αλλά αιχμηρή σε κριτική, γελοιογραφική του απόδοση στον ελληνικό Τύπο κυρίως μετά το 1970, καθώς οι πολιτικές γελοιογραφίες ήταν σπάνιες μέχρι τότε για ευνόητους λόγους. Επίσης οι γελοιογραφίες για το συγκεκριμένο ζήτημα άσκησαν κριτική στους ελληνικούς κυβερνητικούς χειρισμούς για την προβληματική σχέση με τον Μακάριο, ενώ μέσα από αυτές, γίνεται σαφές πως η μόνη ωφελημένη από την συγκεκριμένη διαμάχη είναι η Τουρκία (γελ. 101), η οποία έβλεπε με ικανοποίηση την Αθήνα να «υποσκάπτει» τα θεμέλια της Λευκωσίας.

Γελοιογραφία 101: Η ελληνική διαμάχη για την Κύπρο ωφελεί μόνο την Τουρκία. Σκίτσο του Φωκίωνα Δημητριάδη από *Το Βήμα*, 17/02/1972.

Όταν η χούντα ανέλαβε την τύχη της Ελλάδας, αναλάμβανε παράλληλα και την τύχη της Κύπρου. Άμεσα το καθεστώς υιοθέτησε ρητορική υπέρ της ένωσης της μεγαλονήσου με την «Μητέρα Ελλάδα», γεγονός που αν επιτυγχάνονταν θα έδινε

στην χούντα τεράστιο λαϊκό έρεισμα στον ελληνικό λαό, στον οποίο πλέον το αυταρχικό καθεστώς θα καθίστατο άκρως δημοφιλές. Η ένωση αρχικά, και αργότερα η διπλή ένωση την οποία επεδίωκε η Αθήνα θα ευνοούσε και την Άγκυρα η οποία θα αποκτούσε εδαφικά ανταλλάγματα στο νησί, αλλά και την Ουάσιγκτον, η οποία θα επωφελούνταν από τις δύο χώρες συμμάχους για να εξυπηρετήσει τους στρατιωτικούς της σκοπούς στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Εμπόδιο στα παραπάνω επρόκειτο να σταθεί ο Πρόεδρος της Κύπρου Μακάριος, ο οποίος τασσόταν φανατικά υπέρ της ανεξαρτητοποίησης της Κύπρου και όχι υπέρ του διαχωρισμού της, παρά τους κατά καιρούς ενωτικούς λόγους του. Συνεπώς, κατά την διάρκεια της ταραγμένης ελληνικής επταετίας, οι σχέσεις των δύο χωρών χαρακτηρίζονταν από ανταγωνισμό για την επιβολή των θέσεων τους, περιόδους έντονης όξυνσης των εξωτερικών τους σχέσεων και αμοιβαία καχυποψία.²⁴⁷ Όπως θα διαπιστώσουμε στις επόμενες σελίδες, πρόκειται για συμπεριφορές οι οποίες είναι αρκετά ευδιάκριτες μέσα από τα σατιρικά σκίτσα της εποχής.

Η ένταση μεταξύ των δύο χωρών έγινε εμφανής μετά την συνάντηση του Έβρου, την 9^η Σεπτεμβρίου 1967 μεταξύ Ελλάδας – Τουρκίας. Η ελληνική κίνηση εξελίχθηκε σε διπλωματικό φιάσκο, με τον Έλληνα πρωθυπουργό να ζητά την ένωση με την Κύπρο και τους Τούρκους να αρνούνται πεισματικά.²⁴⁸ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η Λευκωσία δεν είχε ενημερωθεί για την διμερή αυτή συνάντηση. Επιπλέον, στις 15 Νοεμβρίου οι σχέσεις Αθηνών – Λευκωσίας θα έμπαιναν σε νέα τροχιά όξυνσης με αφορμή την στρατιωτική επιχείρηση ελληνικών δυνάμεων στα χωριά Κοφινού και Άγιος Θεόδωρος με στόχο την εξουδετέρωση τουρκικών στρατιωτικών θηλάκων. Το αιματηρό γεγονός οδήγησε την Τουρκία να απειλήσει με πόλεμο την Ελλάδα και να απαιτήσει την άμεση αποχώρηση της ελληνικής Μεραρχίας από το νησί, αναγκάζοντας την Αθήνα σε υποχώρηση και αποδοχή των τουρκικών αξιώσεων, απογυμνώνοντας συνάμα την Κύπρο από την ελληνική στρατιωτική προστασία.²⁴⁹

²⁴⁷ Βουρνάς, ο. π., σ. 90.

²⁴⁸ Η συνεχής αποσύνθεση της Διπλωματικής Υπηρεσίας κατά την επιβολή και την πορεία της χούντας, είναι χαρακτηριστική. Βλ. Πανταζής Τερλεξής, *Εξωτερική Πολιτική Κύπρος-Αιγαίο άλλοθι αυτοκαταστροφής*, Κέδρος, Αθήνα, 1978, σ. 26.

²⁴⁹ Α. Γ. Ξύδης, «Η Εξωτερική Πολιτική του Στρατιωτικού Καθεστώτος», στο *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Ν. Γιαννόπουλος – Richard Clogg (επίμ.), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σσ. 292-320.

Το 1968 η Ελλάδα, αλλάζει προσωρινά την στάση της κατανοώντας πως η λύση της ένωσης είναι ανέφικτη και αποφασίζει να προχωρήσει με την Κύπρο σε διακοινοτικές συνομιλίες με βάση την ανεξαρτησία της νήσου. Ωστόσο, η σύγκλιση αυτή δεν στάθηκε ικανή να εξαλείψει την μεταξύ τους καχυποψία καθώς, η απόπειρα δολοφονίας του Παπαδόπουλου από τον Αλέξανδρο Παναγούλη στις 13 Αυγούστου 1968 και η μετέπειτα αποδεδειγμένη ανάμειξη σ' αυτή του υπουργού Εσωτερικών της Κύπρου Πολύκαρπου Γεωρκάτση, και η αποπομπή του από την κυβέρνηση ύστερα από απαίτηση των Αθηνών, όξυναν αισθητά τις σχέσεις των δύο μερών.²⁵⁰

Τον Ιανουάριο του 1969 ο Μακάριος επισκέφθηκε την ελληνική πρωτεύουσα για να διαπιστώσει πως η χούντα δεν αποδέχεται τις απόψεις του επί του Κυπριακού. Η αυξανόμενη αυτή απόκλιση μεταξύ Λευκωσίας – Αθήνας έδειχνε την αδυναμία

Γελοιογραφία 102: Ο θάνατος του Μακαρίου θα ευνοήσει τα σχέδια των συνωμοτών για την διχοτόμηση του νησιού. Σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου στο Βήμα, 20/03/1970.

επιβολής της τελευταίας στην πρώτη, με τη βάση του προβλήματος να εντοπίζεται στην αδιάλλακτη στάση του Κύπριου Προέδρου.²⁵¹

Παράλληλα, η αυξανόμενη δράση της τρομοκρατικής οργάνωσης «Εθνικό Μέτωπο», η οποία ήταν ενωτικού προσανατολισμού και είχε δημιουργηθεί το 1969 εν γνώσει του Μακαρίου, καθώς ο ίδιος φοβόταν επικείμενη προσπάθεια ανατροπής του καθοδηγούμενη από την χούντα και την ανάληψη της εξουσίας από τον ενωτικό Γλάυκο Κληρίδη, δημιούργησε προβλήματα στις διαπραγματεύσεις και ανησυχία στην Αθήνα.²⁵²

²⁵⁰ Ριζάς, ο. π., σσ. 43-45.

²⁵¹ Ο. π., σσ. 58-60.

²⁵² Ανδρέας Αθανασίου, *Ο Άγνωστος Πόλεμος Αθηνών-Λευκωσίας*, Εκδόσεις Τζιτώνης, Αθήνα, 1989, σσ. 127-131.

Επιπλέον, όπως φαίνεται και στο διπλανό σκίτσο, η αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του Μακαρίου την 8^η Μαρτίου 1970 (γελ. 102, σελ. 136), δυσχέρανε περισσότερο τις σχέσεις με την Αθήνα καθώς υπήρχαν πολλές αποδείξεις πως υπεύθυνοι ήταν Έλληνες στρατιωτικοί οι οποίοι υπηρετούσαν στην Κύπρο. Λίγο καιρό αργότερα, η δολοφονία του Γεωρκάτζη, ενός από τους πρωταγωνιστές της ενέργειας αλλά και η αποκάλυψη σχεδίου επικείμενου πραξικοπήματος (γελ. 103 & 104) στην Κύπρο²⁵³, όπως τονίζεται και από τις επικριτικές έναντι στην ελληνική στάση, γελοιογραφίες των εφημερίδων, συμπλήρωναν τις αποδείξεις για την ελληνική εμπλοκή.²⁵⁴

Γελοιογραφία 103: Η Φήμη...! Σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου από *Τα Νέα*, 21/03/1970.

Γελοιογραφία 104: Σκίτσο με σαφές υπονοούμενο για την ελληνική δικτατορία. Του Κώστα Μητρόπουλου από *Το Βήμα*, 15/03/1970.

Στο μέτωπο των συνομιλιών για το επίμαχο θέμα του Κυπριακού, η Αθήνα, βλέποντας την ανυποχώρητη στάση του Μακαρίου και προσβλέποντας στην συνέχιση των διαπραγματεύσεων για την γρήγορη επίλυση του, άρχισε την εφαρμογή μιας πολιτικής η οποία θα αδιαφορούσε για τις κυπριακές θέσεις και θα

²⁵³ Για τα σχέδια πραξικοπήματος στην Κύπρο επί επταετούς ελληνικής χούντας βλ. Βάσος Π. Μαθιόπουλος, *Θα χάσουμε την Κύπρο*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1984, σσ. 120-121.

²⁵⁴ Ανδρόνικος Μαρκάκης, *Ο Ασυμβίβαστος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, χ. χ., σσ. 162-168.

περιορίζονταν στην εξεύρεση λύσης μεταξύ Αθήνας – Άγκυρας. Οι δηλώσεις του Έλληνα πρωθυπουργού στην τουρκική εφημερίδα «Μιλλιέτ» την 29^η Μαΐου 1971 σύμφωνα με τις οποίες: «...εμείς οι μεγάλοι δεν είμεθα διατεθειμένοι να προστρέξωμεν εις τα όπλα και να πολεμήσωμεν δια χάριν των (των Ελληνοκυπρίων και των Τουρκοκυπρίων)...» έκαναν σαφές πως η Ελλάδα είχε μετατραπεί σε μια αδιάφορη δύναμη για τον Κυπριακό λαό.²⁵⁵

Οι δηλώσεις Παπαδόπουλου την 29^η Μαΐου σε συνδυασμό με την απόρριψη των ελληνικών εισηγήσεων οι οποίες εστάλησαν στην Λευκωσία μια μέρα πριν για την αντιμετώπιση των τουρκικών θέσεων επί των διαπραγματεύσεων και ήταν καθαρά τεχνικού χαρακτήρα, οδήγησαν τις σχέσεις των δύο χωρών σε πρωτοφανή

Γελοιογραφία 105: Η «απόδραση» του Γρίβα. Σκίτσο του Φωκίωνα Δημητριάδη στο Βήμα, 05/09/1971.

ψυχρότητα με συνέπεια την έντονη αντίδραση του Έλληνα πρωθυπουργού και την διακοπή του ενδοκοινοτικού διαλόγου για τουλάχιστον ένα εξάμηνο ύστερα από εντολή των Αθηνών προς την πρεσβεία της στην Κύπρο, για περιορισμό των επαφών με την κυβέρνηση της τελευταίας. Επιβεβαιώνονταν έτσι η ολική αδυναμία συντονισμού της πολιτικής των δύο μερών.²⁵⁶

Στο χρονικό αυτό διάστημα, παράλληλα με την επίσκεψη του Μακαρίου στην Αθήνα την 3^η Σεπτεμβρίου 1971, ο Γρίβας, όπως πληροφορούμαστε από τις γελοιογραφίες οι οποίες δημοσιεύθηκαν στον Τύπο της εποχής, δραπετεύει με ύποπτο τρόπο από την Ελλάδα και εξαφανίζεται (γελ. 105, γελ. 106, σελ. 139). Η επιστροφή του ανησυχούσε τον Μακάριο ο οποίος πίστευε, δικαίως όπως

²⁵⁵ Αθανασίου, ο. π., σσ. 157-158.

²⁵⁶ Κωνσταντίνος Π. Παναγιωτάκος, Στην πρώτη γραμμή αμύνης..., έκδοση Β', χ. ε., Αθήνα, 1979, σσ. 96-98.

Γελοιογραφία 106: Ο στρατηγός με καμουφλάζ...! Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου από την Βραδυή, 08/09/1971.

αποδείχθηκε, ότι ο στρατηγός θα αναζωπύρωνε τον ένοπλο αγώνα εναντίον του με τις ευλογίες των Αθηνών, εξαιτίας της ανθενωτικής στάσης του πρώτου.²⁵⁷

Και το επόμενο έτος ωστόσο θα είναι έτος δοκιμασίας για τις σχέσεις Αθηνών-Λευκωσίας. Την 21^η Ιανουαρίου 1972, η κυπριακή Κυβέρνηση παράλαβε ένα μεγάλο φορτίο οπλισμού προερχόμενο από την Τσεχία, με σκοπό τον εξοπλισμό του «Εφεδρικού Σώματος», το οποίο

συγκροτήθηκε από φανατικούς υποστηρικτές του Μακαρίου ως αντιστάθμισμα στην δημιουργία της ΕΟΚΑ Β' από τον Γρίβα. Η χούντα, φοβούμενη την ισχυροποίηση της μακαριακής οργάνωσης η οποία είχε την υποστήριξη του κυπριακού λαού, αξίωσε την παράδοση του οπλισμού στην Ειρηνευτική Δύναμη των Ηνωμένων Εθνών και την παραίτηση του Μακαρίου. Επιπλέον, σύμφωνα και με την παραπάνω γελοιογραφία (γελ. 107), τον Μάρτιο η κυπριακή εκκλησία την οποία είχε προσεγγίσει το στρατιωτικό καθεστώς, απαίτησε μέσω

Γελοιογραφία 107: Ο Τούρκος ενθαρρύνει τους τρεις μητροπολίτες και τον Γρίβα: -Απάνω του εφέντηδες! Εμπρός μάρς! Ζήτω η Τουρκία! Σκίτσο του Φωκίωνα Δημητριάδη από Το Βήμα, 06/09/1972.

²⁵⁷ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Β', σσ. 129-130.

τριών Μητροπολιτών την παραίτηση του Εθνάρχη από το προεδρικό αξίωμα και τον περιορισμό του στα θρησκευτικά του καθήκοντα. Τελικά ο Μακάριος κατάφερε να περάσει με επιτυχία τους παραπάνω σκοπέλους, υποκύπτοντας στο φλέγον ζήτημα του οπλισμού ύστερα από συμφωνία με την Αθήνα, ενώ παράλληλα η απαίτηση των ιερωμένων για άμεση εγκατάλειψη του προεδρικού θώκου από τον Μακάριο δεν βρήκε ιδιαίτερη απήχηση στους κόλπους της Εκκλησίας.²⁵⁸

Η συμφωνία με την Αθήνα η οποία στόχευε στην ομαλοποίηση της μεταξύ τους τριβής ωστόσο είχε και κάποιους όρους από την ελληνική πλευρά οι οποίοι αφορούσαν το θέμα του οπλισμού και την απομάκρυνση από την κυπριακή κυβέρνηση, μεταξύ άλλων δύο υπουργών, και του υπουργού Εξωτερικών Σπ. Κυπριανού την 4^η Μαΐου 1972.²⁵⁹ Από την άλλη πλευρά ο Γρίβας εμφανίζονταν αρκετά ενοχλημένος από την αιφνίδια διακοπή των συνομιλιών με τον Μακάριο, καθώς επρόκειτο για συνομιλίες τις οποίες όπως έδειχναν και οι γελοιογραφίες των ελληνικών εντύπων, είχε επίμονα ζητήσει ο Κύπριος Πρόεδρος (γελ. 108).

Γελοιογραφία 108: Μακάριος καλεί Γρίβα...! Σκίτσο του Φωκίωνα Δημητριάδη για *Το Βήμα*, 17/09/1971.

Οι αρχές του 1973 βρίσκουν την Κύπρο υπό την τρομοκρατική δράση του Γρίβα την οποία η ελληνική κυβέρνηση δεν προτίθεται να επικρίνει, τηρώντας με μια

²⁵⁸ Ο. π., σσ. 129-140.

²⁵⁹ Αθανασίου, ο. π., σσ. 199-234.

ανακοίνωση την 20^η Απριλίου ίσες αποστάσεις από τον στρατηγό και τον Μακάριο, κάτι που έδειχνε πως η διαμόρφωση της ελληνικής πολιτικής στην Κύπρο συνυφαίνονταν με την εσωτερική κρίση της χούντας και την αδυναμία κινήσεων του Παπαδόπουλου. Η δημόσια καταδίκη της αποσταθεροποιητικής δράσης του Γρίβα στην Κύπρο από τον Παπαδόπουλο έγινε την 24^η Αυγούστου 1973, ύστερα από καταγγελίες για συμμετοχή στην ΕΟΚΑ Β΄ Ελλήνων αξιωματικών υπό την καθοδήγηση του ταξίαρχου Ιωαννίδη, ενώ δύο μέρες αργότερα ο Κύπριος ηγέτης ευχαρίστησε την ελληνική κυβέρνηση για την συμπαράσταση. Επιπλέον, τον Οκτώβριο η κυβέρνηση Μαρκεζίνη προσπάθησε να προωθήσει την πολιτικοποίηση της δράσης του Γρίβα, με την πρωτοβουλία να προσκρούει στον ίδιο τον στρατηγό αλλά και σε Έλληνες αξιωματικούς οι οποίοι ήταν υποστηρικτές του Ιωαννίδη.²⁶⁰

Παρόλα αυτά, η θερμή υποδοχή του Μακαρίου από τον Έλληνα πρωθυπουργό Μαρκεζίνη την 6^η Νοεμβρίου 1973 έδειχνε πως οι σχέσεις μεταξύ των δύο κρατών ομαλοποιούνταν καθώς ο Εθνάρχης δεν συναντήθηκε με κανένα στρατιωτικό πρόσωπο της δικτατορίας και ο Έλληνας πολιτικός φαινόταν διατεθειμένος να ανοίξει ένα νέο κεφάλαιο στις σχέσεις των δύο εταίρων. Δυστυχώς όμως η σκληροπυρηνική οπισθοφυλακή της χούντας δεν επρόκειτο να επιτρέψει την υλοποίηση της φιλικής αυτής πολιτικής και σε λίγο καιρό θα την ανέτρεπε μαζί με την κυβέρνηση η οποία την είχε εγκαινιάσει.²⁶¹

Ο θάνατος του Γρίβα την 28^η Ιανουαρίου 1974 έβρισκε την ΕΟΚΑ Β΄ εξασθενημένη και ο νέος της αρχηγός Γεώργιος Καρούσος ανακοίνωσε πως η οργάνωση αναστέλλει την δράση της, για τον θετικό χειρισμό του Κυπριακού. Τότε εκδιώκεται από την ηγεσία της οργάνωσης και αποκαλύπτεται πως πίσω από την δράση της κρυβόταν ο ταξίαρχος Ιωαννίδης, οπαδός της ένωσης με την Ελλάδα και στρατιωτικός με παθολογικό μίσος για τον Μακάριο, ο οποίος πλέον οργάνωνε ανοιχτά σοβαρή ανατρεπτική ενέργεια σε βάρος του Κυπρίου Προέδρου, με την σύμπραξη της ΕΟΚΑ Β΄ και της ελεγχόμενης από τον ίδιο Εθνοφρουράς.²⁶² Δυστυχώς, οι γελοιογραφικές πηγές για την περίοδο Ιωαννίδη είναι ανύπαρκτες,

²⁶⁰ Ριζάς, ο. π., σσ. 135-138.

²⁶¹ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Γ΄, σ. 71.

²⁶² Ο. π., σσ. 155-158.

λόγω της συστηματικής τρομοκρατίας απέναντι στα έντυπα για την δημοσίευση οποιασδήποτε κριτικής προς την χούντα και το έργο της.

Ο Μακάριος αντιλαμβανόμενος τις συνωμοτικές αυτές κινήσεις ετοιμάζεται να συγκρουστεί ανοιχτά με την χούντα των Αθηνών. Στις 6 Απριλίου 1974 καταγγέλλει πως πηγή χρηματοδότησης της ΕΟΚΑ Β' είναι η Αθήνα και λίγο αργότερα, στις 4 Μαΐου απαιτεί την επιστροφή στην Ελλάδα 57 Ελλήνων αξιωματικών καθώς γνωρίζει πως η Εθνοφρουρά έχει επανδρωθεί σε μεγάλο βαθμό με φανατικούς του εχθρούς. Η επιμονή του στην απόφαση αυτή έντεινε αστραπιαία την ένταση με την χούντα με αποτέλεσμα στα τέλη Ιουνίου ο Ιωαννίδης να εξασφαλίσει την έγκριση των ηγετών του στρατιωτικού καθεστώτος για την ανατροπή του Μακαρίου. Η επιστολή του τελευταίου την 3^η Ιουλίου προς τον Πρόεδρο Γκιζίκη ανέλυε την κρισιμότητα της κατάστασης όντας σίγουρος πως «...η ρίζα του κακού είναι πολύ βαθιά και φθάνει μέχρις Αθηνών...». Πλέον όμως οι ενέργειες του Εθνάρχη είχαν μικρή σημασία καθώς το «Εθνικό Κέντρο» είχε πάρει την οριστική του απόφαση.²⁶³

Γελοιογραφία 109: Μία προφητική γελοιογραφία για το άδοξο τέλος του κυπριακού ζητήματος και την ευθύνη των μηχανορράφων οι οποίοι το προκάλεσαν. Του Κώστα Μητρόπουλου για *Τα Νέα*, 23/01/1970.

Το πραξικόπημα στην Κύπρο ανέτρεψε τον Κύπριο ηγέτη ενώ παραλίγο να κοστίσει και τη ζωή του. Από την άλλη οδήγησε σε κατάρρευση το στρατιωτικό καθεστώς των Αθηνών και την ανάληψη της εξουσίας από τους πολιτικούς. Σε όλη την διάρκεια της επταετίας η βασική προσπάθεια της χούντας, όπως φαίνεται και από τις γελοιογραφίες οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές στο εν λόγω κεφάλαιο, ήταν η αποδυνάμωση του Μακαρίου

²⁶³ Αθανασίου, ο. π., σσ. 263-286.

και της άμυνας του, ώστε την κατάλληλη στιγμή να μπορέσει να τον ανατρέψει με σκοπό την επιβολή της λύσης της ένωσης (γελ. 109, σελ. 142) με εδαφικά ανταλλάγματα προς την Τουρκία, διχτομώντας το νησί και εξυπηρετώντας την άφρονη εθνικιστική της πολιτική με την οποία ήθελε μια Κύπρο εξαρτώμενη από την Ελλάδα. Από την πλευρά της Λευκωσίας, ο Μακάριος τηρούσε άτεγκτη στάση επί των ελληνικών προτάσεων για την επίλυση του Κυπριακού, προβάλλοντας την λύση της ένωσης χωρίς εδαφικά οφέλη για τη γείτονα χώρα, με αποτέλεσμα οι συνομιλίες να οδηγούνται συνεχώς σε αδιέξοδο. Συνεπώς, η αδυναμία εξεύρεσης κοινής πολιτικής γραμμής μεταξύ χούντας-Μακαρίου για την επίτευξη μια θετικής λύσης στο θέμα της Κύπρου συνετέλεσε στην δημιουργία εχθρικού κλίματος ανάμεσα τους, οδηγώντας τις δύο πλευρές να ενεργεί η μία εις βάρος της άλλης, προσημαίνοντας με την τακτική αυτή την αυτοκαταστροφή τους.

«Σκέφτομαι να κλωσήσω το σκαμνί κάτω από τα πόδια του Μακαρίου».

(Γεώργιος Παπαδόπουλος)

7) Η αισθητική του στρατιωτικού καθεστώτος

Γελοιογραφία 110: Το ποδόσφαιρο κυριαρχεί όλων των θεαμάτων. Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου για την Βραδυνή, 18/06/1970.

Γελοιογραφία 111: Ποδόσφαιρο και σε μαγνητοσκόπηση! Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου για την Βραδυνή, 27/09/1972.

Η προσπάθεια της χούντας να καταστεί αρεστή στον ελληνικό λαό, την οδήγησε στην διοργάνωση γραφικών φαντασμαγορικών επετείων εγκαθίδρυσης του καθεστώτος, κάθε 21^η Απριλίου και διάφορες γιορτές ανδρείας όπου, οι αρχαίοι Έλληνες προβάλλονταν ως πρότυπα θάρρους και ηρωισμού για τους νεοέλληνες. Επιπλέον, όπως βλέπουμε και από τα πάντα επίκαιρα σατιρικά σκίτσα, συνεχής ήταν και η προβολή του ποδοσφαίρου μέσω της ελεγχόμενης τηλεόρασης, η οποία όταν δεν μετέδιδε τον Γεώργιο Παπαδόπουλο να ομιλεί περί «γύψου» και ανάπλασης του έθνους ή τον Στυλιανό Παττακό να θεμελιώνει δημόσια έργα, αρκούσαν στην διαπαιδαγώγηση των Ελλήνων μέσω των ποδοσφαιρικών αγώνων (γελ. 110 & 111, γελ. 112, σελ. 145). Φυσικά, εξέχουσα θέση στην αισθητική του καθεστώτος είχε και η πανταχού παρούσα δημοτική παράδοση, με τα Δημοτικά τραγούδια να έχουν αναχθεί σε «Εθνική μουσική» (γελ. 113, σελ. 145).

Γελοιογραφία 112: Η «ΕΛΛΑΣ» σε αποχαύνωση! Του Κώστα Μητρόπουλου από *Τα Νέα*, 25/10/1972.

Γελοιογραφία 113: Ουδέν νεώτερον προς ενημέρωση, μόνο «χαρούμενα τραγούδια»...! Του Βασίλη Χριστοδούλου από την *Βραδυνή*, 25/04/1973.

Παρά το γεγονός ότι εκδηλώσεις όπως οι γιορτές ανδρείας δεν αποτέλεσαν έμπνευση για τους έλληνες γελοιογράφους, υπό το φόβο απόδοσης αντεθνικών αισθημάτων στους ίδιους και τα έντυπα τους, δεν έγινε το ίδιο και με τα πρόσωπα της εξουσίας, τα λεγόμενα και τις συμπεριφορές τους, οι οποίες γελοιογραφήθηκαν αρκετά με καυστικό χιούμορ, κυρίως μετά το 1971.

Γελοιογραφία 114: Τα συνήθη «ΘΑ»! Σκίτσο του Βασίλη Χριστοδούλου για την Βραδυνή, 12/12/1972.

Γελοιογραφία 115: Αργά και σταθερά...! Του Βασίλη Χριστοδούλου από την Βραδυνή, 09/02/1972.

Αναλυτικότερα, είναι γνωστές οι ομιλίες του πρωθυπουργού Παπαδόπουλου οι οποίες ήταν πάντα γεμάτες αόριστες προθεσμίες για την αναμόρφωση της Ελλάδας (γελ. 114) και την δημιουργία ενός ικανού και ορθά σκεπτόμενου Έλληνα, κατά τα πρότυπα των αρχαίων του προγόνων. Για την υλοποίηση του εν λόγω «προγράμματος» ωστόσο, η χώρα και οι πολίτες της, έπρεπε να περιοριστούν για μερικά χρόνια στον «γύψο», με την γελοιογραφία να περιγράφει με περισσή ευστοχία τον ιδιαίτερο αυτό περιορισμό σε αρκετά σκίτσα (γελ. 115, γελ. 116, σελ. 147).

Στο ίδιο μήκος κλίματος και ένας άλλος στρατιωτικός της τριανδρίας, ο κ. Παττακός, είχε μετατραπεί στις γελοιογραφίες του Τύπου της εποχής σε γραφικό χαρακτήρα του στρατιωτικού καθεστώτος ο οποίος κρατώντας το απαραίτητο για την περίσταση εργαλείο, ένα μυστρί, ήταν συνεχώς παρών σε κάθε λογής θεμελιώσεις δημοσίων κτηρίων και όχι μόνο (γελ. 117, σελ. 147). Επιπροσθέτως, δεν ήταν λίγες οι φορές που οι εμμονές του για την

δημόσια καθαριότητα (γελ. 118, σελ. 148), την ατομική ευπρέπεια (γελ. 119, σελ. 148) και την χρήση της καθαρεύουσας (γελ. 120, σελ. 148), αποτελούσαν έμπνευση για τους γελοιογράφους των εφημερίδων.

Γελοιογραφία 116: Η Ελλάδα για έβδομο έτος στον «γύψο»...! Του Βασίλη Χριστοδούλου από την *Βραδυνή*, 21/04/1973.

Γελοιογραφία 117: Παντού με το μυστήρι...! Του Βασίλη Χριστοδούλου για την *Βραδυνή*, 06/03/1971.

Γελοιογραφία 118: Εκστρατεία καθαριότητας ἀπὸ τὸν Παττακό! Του Βασίλη Χριστοδοῦλου ἀπὸ τὴν Βραδυνή, 16/06/1972.

Γελοιογραφία 119: Δίωξεις γιὰ ἀπρεπὴ ἐνδυμασία! Του Βασίλη Χριστοδοῦλου ἀπὸ τὴν Βραδυνή, 15/11/1972.

Γελοιογραφία 120: Ομιλοῦμεν ἑλληνικά...! Σκίτσο τοῦ Βασίλη Χριστοδοῦλου ἀπὸ τὴν Βραδυνή, 18/10/1971.

Γελοιογραφία 121: Μαθήματα ποδοσφαιρικής τακτικής...! Του Βασιλή Χριστοδούλου από την *Βραδυνή*, 15/10/1971.

Επιπλέον το ποδόσφαιρο, το πιο δημοφιλή άθλημα, εξαιτίας της αυτονόητης υπερπροβολής του, ήταν θέλοντας και μη, ακόμη πιο λαοφιλές στην Ελλάδα. Τα διάφορα πρωταθλήματα τα οποία διεξάγονταν την περίοδο 1967-1974 σε συνδυασμό με την γενναία χρηματοδότηση των ποδοσφαιρικών ομάδων από την Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία, στην οποία συμμετείχαν και όργανα της χούντας, μαρτυρούν το ενδιαφέρον της δικτατορίας για

την απασχόληση της μάζας των Ελλήνων για το συγκεκριμένο άθλημα.²⁶⁴ Είναι χαρακτηριστικό πως σε όλες σχεδόν τις ποδοσφαιρικές αναμετρήσεις της Α' Εθνικής κατηγορίας, παραβρίσκονταν πάντα κάποιο σημαντικό πρόσωπο του καθεστώτος, πλαισιωμένο από παράγοντες της Ε.Π.Ο., με βασικότερο όλων τον Παττακό, ο οποίος μερικές φορές έχοντας ως στόχο την αυτοπροβολή, δεν δίσταζε να διακόπτει τον ποδοσφαιρικό αγώνα για να δώσει στους παίκτες οδηγίες σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να αγωνιστούν, ενώ όπως πληροφορούμαστε και από την προηγούμενη γελοιογραφία, κάποιες φορές τους προσκαλούσε για τον ίδιο λόγο ακόμη και στο γραφείο του (γελ. 121)!

²⁶⁴ Χ. σ., 30 Μήνες, Δραστηριότητας-Επιτεύγματα, Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία, Αθήνα, 1972.

Εικόνα 17: Ο Παττακός σε μια ακόμη τελετή θεμελίωσης .

Εικόνα 18: Ο Παττακός δίνει αγωνιστικές οδηγίες σε ποδοσφαιριστή του Ολυμπιακού.

Γελοιογραφία 122: Η ευρωπαϊκή πρόκριση του Παναθηναϊκού συνέβαλλε να ξεσπάσουν «απωθημένα» ετών...! Του Βασίλη Χριστοδούλου από την Βραδυνή, 30/04/1971.

Τέλος, πέρα από την προσπάθεια προβολής της χούντας μέσα από την προαναφερόμενη παρουσία των στελεχών της σε διάφορους ποδοσφαιρικούς αγώνες, η δικτατορία προσπάθησε κατά καιρούς να εκμεταλλευτεί τις εγχώριες αλλά και τις ευρωπαϊκές επιτυχίες των ομάδων αυτών, για να διευρύνει την λαϊκή της βάση· με χαρακτηριστικότερη περίπτωση όλων την πρόκριση της ποδοσφαιρικής ομάδας του Παναθηναϊκού στον τελικό

του κυπέλλου Ευρώπης την 28^η Απριλίου 1971, γεγονός το οποίο χρησιμοποιήθηκε από τους γελοιογράφους για να θίξουν σοβαρότερα εσωτερικά θέματα (γελ. 122),

ενώ χαιρετίστηκε με επικές συγχαρητήριες επιστολές τόσο από τον ίδιο τον πρωθυπουργό, όσο και από τον Αντιβασιλέα κ. Ζωϊτάκη.²⁶⁵

*«Τις Κυριακές από νωρίς στα καφενεία
κι ύστερα γήπεδο συνθήματα, καβγάς...»*

(Κωστούλα Μητροπούλου-Μάνος Λοΐζος)

²⁶⁵ Γρηγοριάδης, ο. π., τ. Β', σσ. 176-177.

8) Μερικές ιδιαίτερες γελοιογραφίες!

Με την πρώτη μέρα του πραξικοπήματος το πολιτικό σκίτσο εξέπνευσε. Η λογοκρισία της χούντας υπήρξε τόσο αμείλικτη και οι κυρώσεις για τους παραβάτες τόσο βαριές, που οι άνθρωποι των εφημερίδων ήταν εξαιρετικά επιφυλακτικοί και προσεκτικοί. Χαρακτηριστική είναι η «εντολή» του Κώστα Νίτσου, διευθυντή τότε στα *Νέα*, ο οποίος απευθυνόμενος στον Κ. Μητρόπουλο είπε:

«Κάνε ότι θες εκτός από πολιτικά... Πεθερές, ποδόσφαιρο, τον καιρό, τα παιδιά, ότι διάλογο θες!»²⁶⁶

Στη συνέχεια παρουσιάζονται μερικές ενδεικτικές γελοιογραφίες από τα *Νέα*, οι οποίες σύμφωνα με τα κριτήρια των λογοκριτών δεν... έπιασαν τη βάση!

Γελοιογραφία 123: Το περίφημο χρονοδιάγραμμα της χούντας, μετατρέπεται από τον Κ. Μητρόπουλο σε... αιωνιοδιάγραμμα!

²⁶⁶ Αριστοτελία Πελώνη, «Σκίτσα που κόπηκαν από τη Λογοκρισία», στο 21^η Απριλίου 1967-2007 - 40 χρόνια από το πραξικόπημα της Χούντας, Τα Νέα 21/04/2007, Tavasli Printing and Binding, Αθήνα, 2007, σ. 158.

Γελοιογραφία 124: Οι αναφορές σε εκλογές αποτελούσαν πάντα «αγκάθι» για το καθεστώς.

Γελοιογραφία 125: Η νομοθεσία για τα κόμματα είναι...«Ακόμα σε κόμμα».

Γελοιογραφία 126: Χαρακτηριστική γελοιογραφία του Κ. Μητρόπουλου «κομμένη» από την Λογοκρισία.

Γελοιογραφία 127: Μια αρκετά καυστική γελοιογραφία του Κ. Μητρόπουλου η οποία απευθύνεται στους ανθρώπους της χούντας, τους οποίους εμμέσως αποκαλεί «τενεκέδες». Η τύχη της ήταν αναμενόμενη!

Σήμερα, οι γελοιογραφίες οι οποίες κόπηκαν στα πρώτα χρόνια της χούντας αποτελούν χρήσιμα εργαλεία για όποιον θέλει να κατανοήσει καλύτερα το είδος των απαγορευμένων θεμάτων τα οποία δεν έπρεπε να αναφέρονται στο αναγνωστικό κοινό έτσι ώστε να μην αναζωπυρώνονται πολιτικά πάθη και διαφωνίες αλλά, και να μην υπενθυμίζουν στον ελληνικό λαό την ποθητή επάνοδο στην Δημοκρατία, την οποία είχε υποσχεθεί το καθεστώς και την οποία απέφευγε συστηματικά αλλά μη πειστικά.

Ωστόσο, παρά την απόρριψη των παραπάνω σκίτσων από την Υπηρεσία Λογοκρισίας υπήρξαν μερικά τα οποία «διέλαθαν» της προσοχής των λογοκριτών, καταφέροντας να διαδώσουν το μήνυμα του γελοιογράφου ενάντια στο σκληρό στρατιωτικό καθεστώς από τα πρώτα κιόλας χρόνια της δικτατορίας. Οι γελοιογραφίες αυτές υπαινίσσονταν με αρκετά αριστοτεχνικό τρόπο το αντικυβερνητικό τους διακύβευμα, ξεπερνώντας τον κίνδυνο να μείνουν αδημοσίευτες.

Μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές γελοιογραφίες οι οποίες είδαν το φως της δημοσιότητας στα πρώτα, πολύ δύσκολα, χρόνια της δικτατορίας προκαλώντας αίσθηση στην κοινή γνώμη είναι οι εξής:

Γελοιογραφία 128: Ο διακαής πόθος για Ελευθερία είναι παρόν και στις γελοιογραφίες του Κ. Μητρόπουλου.

Τα Νέα, 23 Μαρτίου 1968.

Γελοιογραφία 129: Με αφορμή την επίσκεψη του αμερικανού πρέσβη Τάλμποτ στην Αθήνα, τον Μάρτιο του 1969, οι αθηναίοι στέλνουν, για ευνόητους λόγους, χαιρετίσματα στο... Άγαλμα της Ελευθερίας! Το σκίτσο είναι του Κ. Μητρόπουλου. *Τα Νέα*, Μάρτιος 1969.

Γελοιογραφία 130: Με αφορμή τα καλλιστεία του 1970, τα οποία οι διοργανωτές διαφήμιζαν με τις «ΜΙΣ»... επί των αρμάτων του Στρατού, ο Κ. Μητρόπουλος γελοιογράφησε τον ανδρικό πληθυσμό της Αθήνας να τρέχει φωνάζοντας την λεζάντα η οποία παραπέμπει σε επαναστατικές-ανατρεπτικές καταστάσεις. *Τα Νέα*, 10 Σεπτεμβρίου 1970.

Γελοιογραφία 131: Εξαιρετική γελοιογραφία για τον περιορισμό της Δημοκρατίας η οποία εικονίζεται υπό κράτηση, όπως και οι χιλιάδες πολιτικοί κρατούμενοι των οποίων την ύπαρξη δεν αναγνώριζε η Κυβέρνηση Παπαδόπουλου. Του Κ. Μητρόπουλου από *Τα Νέα* της 11^{ης} Οκτωβρίου 1971.

Γελοιογραφία 132: Και ο Μάης στο στόχαστρο της Κυβέρνησης...! Του Κώστα Μητρόπουλου από *«Τα Νέα»* την 1^η Μαΐου 1973.

Ειδικός λόγος μπορεί να γίνει ωστόσο για δύο γελοιογραφίες του Μητρόπουλου οι οποίες δημοσιεύθηκαν στα *Νέα* το 1967. Τα παρακάτω σκίτσα, εκτός από την αντίθεση την οποία εκφράζουν ενάντια στο καθεστώς κρύβουν ενδιαφέρον και αστείο όπως θα δούμε παρασκήνιο, το οποίο διηγείται ο δημιουργός τους αρκετά χρόνια αργότερα.

Γελοιογραφία 133: Γελοιογραφία του Κ. Μητρόπουλου η οποία δημοσιεύθηκε στα *Νέα* την 11^η Ιουνίου 1967.

Για την προηγούμενη γελοιογραφία ο Μητρόπουλος δήλωσε τα εξής:

«Ο Ποέρ ήταν πρόεδρος Δημοκρατίας στη Γαλλία και είχε πει ότι οι Γκωλικοί μυρίζουν φασισμό! Έκανα ένα σκίτσο στο οποίο δύο άτομα σχολίαζαν με αφέλεια!

-Ε, βέβαια, μέχρι εδώ μυρίζει!

Τότε στη Λογοκρισία ήταν ένας βαθμοφόρος αθυρόστομος και βαρύς.

Τηλεφώνησε στην εφημερίδα πρωί πρωί ο ίδιος!

-Στείλτε μου αυτόν τον εξυπνάκια, εδώ.

Πήγα Ζαλοκώστα με άσχημα προαισθήματα. Έρημος διάδρομος. Στο βάθος το καφενείο, σε μια τρύπα. Περίμενα όρθιος μισή ώρα. Ανοίγει μια πόρτα, ένας φαντάρος μου κάνει νόημα.

Μπαίνω σ' ένα τεράστιο, μισοσκότεινο δωμάτιο. Στο γραφείο ένας τύπος σκέτος Χάρος. Απόλυτη σιωπή για δύο λεπτά. Κρατά την εφημερίδα στα χέρια, δείχνει τη γελοιογραφία και αρχίζει να ουρλιάζει. Με μία φωνή καμπάνα.

-Τι μυρίζει μέχρι εδώ ρε; Ε; Ρωτάω ρε, τι μυρίζει; ΤΙ ΜΥ-ΡΙ-ΖΕΙ, ΡΕ;

Και τότε ξαφνικά ανοίγει η πόρτα, μπάζει το κεφάλι του ο καφετζής και λέει:

-Ο καφές κύριε ταγματάρχα! Μου φούσκωσε και χύθηκε! Πράγματι, ο όροφος μύριζε καφέ. Έγινε το σώσε!

Έπεσε ένα υστερικό γέλιο που περιελάμβανε και τον ταγματάρχη.

-Άντε στο διάολο ρε μαλάκα! Λέει στον καφετζή και μετά γυρίζει και σε μένα.

-Και εσύ ρε! Άντε στο διάολο όλοι σας!

Βέβαια έγινα καπνός».²⁶⁷

Η παραπάνω αφήγηση, πέρα από το κωμικό μέρος της μας δίνει σημαντικές πληροφορίες για το είδος των ανθρώπων οι οποίοι αποτελούσαν το έμπυχο δυναμικό της Υπηρεσίας Λογοκρισίας και όχι μόνο. Πολλοί εξ αυτών ήταν στρατιωτικοί οι οποίοι δεν είχαν καμία επαφή με το αντικείμενο της δημοσιογραφίας ενώ η συμπεριφορά τους προς τρίτους ήταν αγενής και χωρίς διάθεση για διάλογο, σαν να βρίσκονταν σε στρατώνα.

²⁶⁷ Ο. π., σσ. 156-157.

Γελοιογραφία 134: Γελοιογραφία του Κ. Μητρόπουλου η οποία δημοσιεύθηκε στα *Νέα* την 9^η Νοεμβρίου 1967.

Το σκίτσο με τον «Θοδωράκη» κρύβει μια αρκετά αστεία παρεξήγηση η οποία ωστόσο πέρασε ένα αρκετά αντιδραστικό μήνυμα! Όπως λέει και ο ίδιος ο δημιουργός:

«Είχαν ανοίξει τα καινούργια κρασιά στις ταβέρνες. Έκανα μια σειρά από ταβερνόβιους. Σ' ένα σκίτσο απ' αυτά είχα μια μαμά που μάζευε τον αχαιΐρευτο γιο της από το κουτούκι της γειτονιάς.

Αυτός είχε χωθεί κάτω απ' το τραπέζι αλλά φαινόταν τα πόδια του.

Η μαμά τα είδε και του φώναξε.

-Θοδωράκη, βγες έξω!

Χαρά στο εύρημα, βέβαια.

Την άλλη μέρα σπάσανε τα τηλέφωνα!

-Μπράβο, μπράβο, συγχαρητήρια!

-Για ποιο λόγο;

-Για το σημερινό σκίτσο!

-Το σκίτσο, τι;

-Ελάτε τώρα: Όλος ο κόσμος κατάλαβε τι λέτε: Λευτεριά στον Μίκη Θεοδωράκη! Έπεσε πανικός!

Εγώ μισοπεθαμένος -είχαμε και μικρό παιδί τότε- σούρθηκα μέχρι «ΤΑ ΝΕΑ» όπου με κοιτούσαν σαν ούφο!

Ο Νίτσος (διευθυντής) είχε νευριάσει.

-Γιατί δεν μου είπες, τι θα έκανες, με ρώτησε.

Εξηγούσα ότι έγινε τυχαία. Ότι έγραψα Θεοδωράκη αντί Θανασάκη, Γιωργάκη ή Νικολάκη εντελώς συμπτωματικά.

Κανένας δεν με πίστευε!

Φάγαμε ένα φοβερό κατσάδιασμα από τη Γραμματεία Τύπου της χούντας, αλλά επειδή κι αυτοί είχαν μπλέξει με τους ανωτέρους τους, το πράγμα έμεινε εκεί. Ο Νίτσος όμως το 'πιασε.

-Ποτέ ποτέ κάνε κάνα τέτοιο, αλλά λέγε το! Μου πρότεινε.

Σκίτσα δισυπόστατα όμως δύσκολα περνάγανε από τους αξιωματικούς. Τα Σαββατοκύριακα όμως όταν αυτοί την κάνανε, αφήνανε φαντάρους στην υπηρεσία και τότε όλο και κάτι γινόταν».²⁶⁸

²⁶⁸ Ο. π., σ. 154-156.

Εκτός από την αστεία πλευρά του περιστατικού παρουσιάζει ενδιαφέρον, τόσο η στάση του ίδιου του γελοιογράφου, όταν έμαθε την παρεξήγηση που είχε δημιουργηθεί από το σκίτσο του, όσο και η αντίδραση του διευθυντή των *Νέων*. Και οι δύο φοβήθηκαν πως θα υποστούν τις κυρώσεις της λογοκρισίας για την γελοιογραφία που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα τους. Η λογοκρισία είχε αρχίσει πριν από λίγο καιρό και τα όρια ως προς τι θα έπρεπε να δημοσιεύεται και τι όχι ήταν ακόμη ρευστά. Ωστόσο η εφημερίδα υπέστη μόνο την επίπληξη των αρμοδίων, χωρίς να δοθεί περαιτέρω συνέχεια.

9) Τα έντυπα και οι γελοιογράφοι τους.

Οι εφημερίδες

Οι εφημερίδες οι οποίες μελετήθηκαν στο Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων και αποτέλεσαν την κύρια πηγή άντλησης των πολιτικών γελοιογραφιών της περιόδου 1967-1974 οι οποίες παρουσιάζονται στην ανά χειράς εργασία είναι οι ακόλουθες:

Το Βήμα

Ως έτος ίδρυσης της εφημερίδας αναφέρεται το 1922, όταν είχε ιδρυθεί με τον τίτλο *Ελεύθερον Βήμα* αλλά μετά την Κατοχή, ο ιδιοκτήτης της Δ. Λαμπράκης επέλεξε τον τίτλο *Το Βήμα* όταν προχώρησε στην επανέκδοση του εντύπου την 12^η Μαΐου 1945 στην Αθήνα με την έκδοση του να συνεχίζεται έως σήμερα (2013) με μερικές διακοπές. Στις 6 Δεκεμβρίου 1950, ιδιοκτήτης της εφημερίδας ήταν ο Δ.

Λαμπράκης, διευθυντής ο Γ. Συριώτης και αρχισυντάκτης ο Ε. Ανδρουλιδάκης. Από τις 22 Αυγούστου 1982 *Το Βήμα* διακόπτει την καθημερινή του έκδοση, λόγω οικονομικών δυσχερειών, κυκλοφορώντας μόνο *Το Βήμα της Κυριακής*. Επανεκδόθηκε την περίοδο 1984-1985 και από το 1999 και έπειτα.²⁶⁹

Η εικονογράφηση της εφημερίδας είναι μαυρόασπρη και έγχρωμη με φωτογραφίες, γραφήματα και γελοιογραφίες με γελοιογράφο-αρθρογράφο τον Κ. Μητρόπουλο και άλλους όπως τον Ευάγγελο Παυλίδη.²⁷⁰

Ως πολιτική και οικονομική εφημερίδα κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες υπήρξε φιλική προς το δημοκρατικό Κέντρο και ειδικότερα προς την Ένωση Κέντρου. Την περίοδο της δικτατορίας συνέχισε την έκδοση του καλύπτοντας τις ειδήσεις στα πλαίσια που όριζε η λογοκρισία. Το 1974 υποστήριξε τον Γ. Μαύρο

²⁶⁹ Ριχάρδος Σωμερίτης, «Το Βήμα», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σ. 362.

²⁷⁰ Ο. π., 362.

και την Ένωση Κέντρου – Νέες Δυνάμεις και από το 1981 έως σήμερα το ΠΑΣΟΚ, απέναντι στο οποίο κρατά σε γενικές γραμμές θετική στάση.²⁷¹

Είναι μια από τις πιο σημαντικές εφημερίδες του τόπου και ο δημοσιογραφικός ρόλος της ήταν πάντοτε μεγάλος. Επιφανείς δημοσιογράφοι και μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας, γνωστοί άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών έχουν συνεργαστεί κατά καιρούς με την εφημερίδα. Επίσης ένθετα όπως ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, στα οποία πολιτικοί όλων των κομμάτων επιλέγουν να εκφράσουν την άποψη τους, προσθέτουν στο κύρος της εφημερίδας.²⁷²

Τα Νέα

Είναι η μοναδική από τις τέσσερις εφημερίδες που παρουσιάσαμε, η οποία από την ίδρυση της την 16^η Μαΐου 1945 συνεχίζει αδιάκοπα την κυκλοφορία της. αποτελεί τη συνέχεια της εφημερίδας *Αθηναϊκά Νέα* και η αλλαγή του τίτλου της, όπως και για το *Βήμα*, έγινε από τον ιδρυτή της Δ. Λαμπράκη για να τονίσει πως δεν είχε σχέση με την κατοχική τους έκδοση. Ιδιοκτήτης της είναι ο Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη (ΔΟΛ ΑΕ), εκδότης ο Χρ. Δ. Λαμπράκης, διευθυντής ο Λ. Β. Καραπαναγιώτης και διευθυντής σύνταξης ο Β. Γρ. Νικολόπουλος. Πρόκειται για μαυρόασπρη και έγχρωμη εφημερίδα, με φωτογραφίες, γραφήματα και γελοιογραφίες.²⁷³

Είναι μια από τις πιο σημαντικές εφημερίδες του τόπου με σταθερό κεντροαριστερό προσανατολισμό ο οποίος ωστόσο δεν εμποδίζει την ειδησεογραφική και αρθρογραφική ουδετερότητα. Η εφημερίδα είναι λαϊκή αλλά δίνει μεγάλη έμφαση στην ποιότητα καθώς προσέχει ότι έχει σχέση με τον πολιτισμό και την παιδεία· με την κοινωνική της επιρροή να μην περιορίζεται μόνο

²⁷¹ Ο. π., σ. 363.

²⁷² Ο. π.

²⁷³ Ριχάρδος Σωμερίτης, «Τα Νέα», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Γ', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σ. 230.

στην πολιτική αλλά, να εκτείνεται στην οικονομία, τα γράμματα, τις τέχνες και τα σπορ.²⁷⁴

Τα Νέα ήταν η εφημερίδα με την μεγαλύτερη κυκλοφορία μέχρι το 2005, με 90.000 φύλλα ημερησίως, ενώ σήμερα, με τις κυκλοφορίες των εφημερίδων να έχουν καταρρεύσει, στέκεται αξιοπρεπώς στις πρώτες θέσεις των πωλήσεων. Η έκδοση της περιλαμβάνει πολλά ένθετα με πιο επιτυχημένα το περιοδικό ποικίλης ύλης *Ταχυδρόμος*, το περιοδικό σκέψης και ανάλυσης *Πρόσωπα* και το «Βιβλιοδρόμιο».²⁷⁵

Η ΒΡΑΔΥΝΗ

Η «*Βραδυνή Εφημερίς των Συντακτών*», ιδρύθηκε στην Αθήνα την 18^η Νοεμβρίου 1923 και η έκδοση της συνεχίζεται μέχρι σήμερα (2013) με κάποιες διακοπές. Ιδρύθηκε από ομάδα επαγγελματιών δημοσιογράφων και εξακολούθησε ως συνεταιριστική προσπάθεια αντιβενιζελικών συντακτών έως τον Ιούνιο του 1924, όταν κατέστη ιδιοκτησία του Δημητρίου Αραβαντινού με διευθυντή τον Ε. Τζελέπη και αρχισυντάκτη τον Διονύσιο Δεβάρη.²⁷⁶

Η έκδοση της διακόπηκε για πρώτη φορά την 15^η Σεπτεμβρίου 1944, όταν συγχωνεύθηκε με τα *Νέα* σε κοινή έκδοση (*Βραδυνά Νέα*) και επαναλήφθηκε την 15^η Ιανουαρίου 1945. Το 1962 αγοράστηκε από τους αδελφούς Πάνο και Γεώργιο (Τζώρτζη) Αθανασιάδη, με τον τελευταίο να διατελεί και διευθυντής του εντύπου μέχρι τη δολοφονία του την 19^η Μαρτίου 1983.²⁷⁷

Η έκδοση της διακόπηκε ξανά από τη δικτατορία των Συνταγματαρχών την 1^η Δεκεμβρίου 1973 και συνεχίστηκε τον Ιούλιο του 1974. Στις 3 Νοεμβρίου 1997 η εφημερίδα κυκλοφόρησε ως ιδιοκτησία της «ΕΚΤΥΠΟΕΚΔΟΤΙΚΗΣ ΑΕΒΕ» της οικογένειας Μήτση, με γενικό διευθυντή τον Γιώργο Τράγκα. Σήμερα η εφημερίδα

²⁷⁴ Ο. π.

²⁷⁵ Ο. π., σσ. 230-231.

²⁷⁶ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Η ΒΡΑΔΥΝΗ», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σ. 393.

²⁷⁷ Ο. π., σσ. 393-394.

αποτελεί ιδιοκτησία του επιχειρηματικού ομίλου Μήτση με διευθυντή της τον Κωνσταντίνο Μήτση. Στις 2 Αυγούστου 2013, ύστερα από απόφαση της διεύθυνσης, διακόπηκε η καθημερινή έκδοση του εντύπου, ενέργεια η οποία καταδεικνύει το οικονομικό αδιέξοδο στο οποίο έχει περιέλθει το ιστορικό αυτό έντυπο.²⁷⁸

Κατά τη διάρκεια της πολυετούς πορείας της χαρακτηρίσε ως ικανοποιητική και ευπρόσδεκτη τη δικτατορία Πάγκαλου, ενώ λίγα χρόνια μετά υποστήριξε τον Ι. Μεταξά, ο οποίος την περίοδο εκείνη διατηρούσε επαφές με τους Αραβαντινό και Τζελέπη.²⁷⁹

Την πρώτη σελίδα απασχολούν ενίοτε, παράλληλα ή και στη θέση της πολιτικής επικαιρότητας, θέματα που αφορούν φερ' ειπείν σε κάποιον διάσημο. Εξακολούθησε ωστόσο να αποτελεί μια αντικομμουνιστική και εθνικιστική εφημερίδα. Το 1932, μέσω κύριου άρθρου της, καλούσε το λαό σε αντεπανάσταση έναντι των βενιζελικών, ενώ μετά το 1935 καλλιέργησε ιδιαιτέρως το διχαστικό κλίμα. Στη συνέχεια, όντας πιστή στον Παναγή Τσαλδάρη και στο Λαϊκό Κόμμα, στήριξε την προεκλογική του εκστρατεία το 1936, ενώ προετοίμασε ιδεολογικά την αποδοχή της μεταξικής δικτατορίας, της οποίας νομιμοποίησε την εγκαθίδρυση στη βάση κυρίως του κομμουνιστικού κινδύνου.²⁸⁰

Μετεμφυλιακά εξακολούθησε να στηρίζει το Λαϊκό Κόμμα, ενώ παρέμεινε ενάντια στον κομμουνισμό σε όλη την ψυχροπολεμική εποχή προβάλλοντας αρκετά ζητήματα εσωτερικής ασφάλειας σε συνάρτηση με «ολόκληρο το αντικομμουνιστικό σύστημα». Αργότερα υποστήριξε τον Κ. Καραμανλή και αντιτέθηκε την Ένωση Κέντρου. Επί επταετίας συνέχισε την κυκλοφορία της αναγνωρίζοντας ως αναγκαία την παρέμβαση του Στρατού, με την κριτική ωστόσο στάση της απέναντι στο καθεστώς να είναι εμφανής στην αρθρογραφία της, γεγονός που συνετέλεσε στο κλείσιμο της τον Δεκέμβριο του 1973.²⁸¹

Την Τρίτη 22 Μαρτίου 1983 κυκλοφόρησε τιτλοφορώντας το κύριο άρθρο της «Ο Αγώνας Συνεχίζεται», συνοδευόμενο από φωτογραφία του φύλλου της 28^{ης} Ιουλίου 1973, το οποίο απεικόνιζε το αποκαλούμενο *ΟΧΙ της Βραδυλής* στη δικτατορία, θυμίζοντας επίσης την διαταγή σφράγισης της εφημερίδας, παραλληλίζοντας έτσι

²⁷⁸ Ο. π., σ. 394.

²⁷⁹ Ο. π.

²⁸⁰ Ο. π., σ. 395.

²⁸¹ Ο. π.

την πράξη εκείνη με την δολοφονία του διευθυντή της Τζώρτζη Αθανασιάδη στα γραφεία της εφημερίδας, λίγες μέρες πριν. Τέλος, εναντιώθηκε στο Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ) του οποίου την «τρομοκρατία» και τον «ολοκληρωτικό και λαϊκιστικό τριτοκοσμικό σοσιαλισμό» επανειλημμένα κατήγγειλε.²⁸²

Εικόνα 19: Το πρωτοσέλιδο της 28^{ης} Ιουλίου 1973.

Στις μέρες μας η *Βραδυνή* είναι ένα έντυπο το οποίο διαβάζεται από μια πολύ μικρή μερίδα αναγνωστών καθώς δεν διατηρεί την εγκυρότητα και την αίγλη του παρελθόντος.

²⁸² Ο. π.

ΈΘΝΟΣ

Η «*Νέα εσπερινή ανεξάρτητος εφημερίς*» ιδρύθηκε την 26^η Οκτωβρίου 1913 από τον Σπύρο Νικολόπουλο και συνεχίζει να εκδίδεται μέχρι σήμερα (2013) με διάφορες διακοπές. Μετά το θάνατο του η ιδιοκτησία περιήλθε στους Ι. Νικολόπουλο, Δ. Κυριαζή και Κ. Νικολόπουλο.²⁸³

Η έκδοση της διακόπηκε από τον Νοέμβριο του 1916 μέχρι τον Μάρτιο του 1917, ενώ στις 29 Απριλίου 1941 παύθηκε από τους Γερμανούς οι

οποίοι κατέλαβαν το τυπογραφείο της και επανεκδόθηκε στις 29 Ιανουαρίου 1945. Την 31^η Μαρτίου 1970 η εφημερίδα διακόπηκε από το στρατιωτικό καθεστώς, εξαιτίας της δημοσίευσης «απρεπών» δηλώσεων του Ι. Ζίγδη σχετικά με την Κύπρο. Εκδόθηκε ξανά την 14^η Σεπτεμβρίου 1981 από τον επιχειρηματία Γεώργιο Μπόμπολα με διευθυντή τον Αλέξανδρο Φιλιππόπουλο.²⁸⁴

Υπήρξε βενιζελική εφημερίδα η οποία διακρίθηκε για την μετριοπάθεια και την σοβαρότητα των πολιτικών της τοποθετήσεων και απευθύνονταν σε ένα μορφωμένο ή σχετικά μορφωμένο αναγνωστικό κοινό. Μετά την Απελευθέρωση εξέφρασε έντονα αντικομμουνιστικά αισθήματα και μετεμφυλιακά συνηγόρησε υπέρ του Κόμματος των Φιλελευθέρων του Σοφοκλή Βενιζέλου, ισχυριζόμενη ότι εκπροσωπούσε την «παλαιοβενιζελική» παράδοση. Λίγο αργότερα στήριξε τον Αλ. Παπάγο και τον Ελληνικό Συναγερμό, ενώ το 1961 τους Φιλελευθέρους, αποδεχόμενη όμως ως εθνικά ορθή και την ψήφο υπέρ της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ). Άσκησε κριτική στην δικτατορία των συνταγματαρχών και μετά την επανέκδοσή της, η εφημερίδα στήριξε το ΠΑΣΟΚ, στο οποίο ωστόσο εναντιώθηκε με το «σκάνδαλο Κοσκωτά». Η σχέσεις της με το ΠΑΣΟΚ αποκαταστάθηκαν με την αποχώρηση του Α. Φιλιππόπουλου από την εφημερίδα. Από το 1982 μέχρι σήμερα (2013) κυκλοφορεί και το *Έθνος της Κυριακής*.²⁸⁵

²⁸³ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Έθνος», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Β', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σ. 58.

²⁸⁴ Ο. π., σ. 58.

²⁸⁵ Ο. π., σσ. 58-59.

Οι γελοιογράφοι

Οι δημιουργοί των πολιτικών γελοιογραφιών των τεσσάρων εφημερίδων οι οποίες παρουσιάστηκαν παραπάνω, και συνάμα οι άνθρωποι οι οποίοι μέσα από τα έργα τους αντέδρασαν στο συγκεντρωτικό καθεστώς της δικτατορίας, στηλιτεύοντας το και γελοιογραφώντας το προς τέρψη και αφύπνιση του αναγνωστικού κοινού, είναι οι ακόλουθοι:

Βαγγέλης Παυλίδης

Γεννήθηκε στη Ρόδο το 1943. Φοίτησε στο Εργαστήριο Γραφικών Τεχνών των Σχολών Δοξιάδη και όταν τελείωσε της σπουδές του ασχολήθηκε με τη διαφήμιση. Το πρώτο σκίτσο του δημοσιεύθηκε το 1972 στην *Αθλητική Ομάδα*, ενώ την ίδια χρονιά δημοσιεύονται τα πρώτα του πολιτικά σκίτσα στο *Βήμα*. Από τότε έχει συνεργαστεί με τον *Ταχυδρόμο*, τη *Θεσσαλονίκη* και την *Ελευθεροτυπία*, ενώ δεν είναι λίγα τα σκίτσα που έχει δημοσιεύσει και στον ξένο Τύπο. Πολλές φορές έχει οργανώσει ατομικές εκθέσεις στο Όσλο, τη Ρόδο και την Αθήνα, ενώ έχει λάβει μέρος σε διεθνείς εκθέσεις γελοιογραφίας, από όπου αρκετές φορές έχει αποσπάσει διακρίσεις.²⁸⁶

Βασίλης Χριστοδούλου

Γεννήθηκε το 1917 στον Πειραιά και σε ηλικία μόλις 19 ετών δημοσίευσε την πρώτη του γελοιογραφία στην εφημερίδα *Ηχώ της Ελλάδας*. Από τότε σταδιοδρόμησε στον αθηναϊκό ημερήσιο και περιοδικό Τύπο ως γελοιογράφος με θετικές επιδόσεις και επιτυχημένες παρουσίες στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Συνεργάστηκε με αρκετές εφημερίδες αφιερώνοντας τα περισσότερα χρόνια το ταλέντο του στην *Βραδυνή*.²⁸⁷

Οι γελοιογραφίες του, οι οποίες δημοσιεύθηκαν στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων ταυτίστηκαν με τη μεταπολεμική ζωή της Ελλάδας, επιδρώντας στη διαμόρφωση τάσεων, ροπών και συναισθημάτων μεταξύ της κοινής γνώμης. Επιπλέον, οι γελοιογραφίες του Χριστοδούλου διεκδικούν το παγκόσμιο ρεκόρ

²⁸⁶ Δημήτρης Παυλόπουλος, «Από το Α έως το Ω της σκίτσογραφίας», στο Ελληνική Γελοιογραφία-Δύο Αιώνες Σάτιρας, τ. 44, Η Καθημερινή Α.Ε., Αθήνα, 2001, σ. 153.

²⁸⁷ www.biblionet.gr/aythor/21621/

παραγωγικότητας καθώς ξεπερνούν τις 120.000. Τέλος, έχει λάβει μέρος σε όλες τις μεταπολεμικές πανελλήνιες και διεθνείς εκθέσεις γελοιογραφίας και σκίτσου. Πέθανε σε ηλικία 93 ετών τον Σεπτέμβριο του 2010.²⁸⁸

Γιάννης Λογοθέτης (ΛΟΓΟ)

Ο Γιάννης Λογοθέτης γεννήθηκε το 1939 στη Θάσο. Στην ηλικία των 17 χρονών άρχισε να δημοσιεύει τις πρώτες του γελοιογραφίες. Συνεργάστηκε με εφημερίδες όπως τα *Νέα*, *Το Βήμα*, την *Ελευθεροτυπία*, το *Έθνος*, την *Αυγή*, την *Daily Mirror*, την *Sunday Telegraph* και περιοδικά όπως ο *Ταχυδρόμος* και οι *Εικόνες*. Έχει λάβει μέρος σε εγχώριες και διεθνείς γελοιογραφικές εκθέσεις στον Καναδά, την Ιταλία, την Γερμανία και τη Βουλγαρία. Στη δεκαετία του 1970 καθιέρωσε το γελοιογραφικό τραγούδι με δίσκους που έκανε για τον Θέμη Ανδρεάδη, ενώ τα τελευταία χρόνια τραγουδάει και ο ίδιος.²⁸⁹

Διογένης Οικονόμου

Ο Διογένης Οικονόμου πέθανε σε ηλικία 54 ετών αφήνοντας πίσω του πλήθος πολιτικών γελοιογραφιών σε περιοδικά και εφημερίδες. Ασχολήθηκε κυρίως με την αποτύπωση της καθημερινής ζωής, δουλεύοντας αρχικά στο *Εμπρός* το 1950 και στο *Έθνος* από το 1958 έως το 1970. Μετά το 1974 τα σκίτσα του δημοσιεύονταν από τον *Ριζοσπάστη* και από το 1980 στη *Μεσημβρινή*.²⁹⁰

Κώστας Μητρόπουλος

Γεννήθηκε στην Αθήνα το 1925 και το 1955 εξέδωσε τα πρώτα του σκίτσα στην *Αθλητική Ηχώ*. Από το 1957 αρχίζει η μακρόχρονη συνεργασία του με τον *Ταχυδρόμο*, με τις πρώτες πολιτικές γελοιογραφίες του να εμφανίζονται στο *Βήμα* το 1960 και στα *Νέα* το 1967. Έχει εκδώσει πάνω από είκοσι γελοιογραφικά λευκώματα και το 2000 βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών. Οι γελοιογραφίες του έχουν κεντρίσει το ενδιαφέρον και του ξένου Τύπου όπου έχουν δημοσιευθεί

²⁸⁸ Ο. π.

²⁸⁹ www.biblionet.gr/author/1170/_0

²⁹⁰ Δημήτρης Σαπρανίδης, *Ιστορία της ελληνικής γελοιογραφίας 1974-2004*, τ. Β', Ποταμός, Αθήνα, 2006, σ. 142.

κατά καιρούς. Θεωρείται από πολλούς από τους πιο σημαντικούς γελοιογράφους του τόπου.²⁹¹

Φωκίων Δημητριάδης

Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1894 και σπούδασε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Το 1915 ήρθε στην Ελλάδα, όπου εργάστηκε ως τραπεζικός υπάλληλος στη Θεσσαλονίκη, και μετά το 1922 αφοσιώθηκε ολοκληρωτικά στη γελοιογραφία. Την περίοδο 1945-1960 φτάνει στο απόγειο της γελοιογραφικής του δημιουργίας, εκδίδοντας παράλληλα πολλές γελοιογραφικές σειρές. Το 1961 τιμήθηκε με το Α΄ Βραβείο στον Παγκόσμιο Διαγωνισμό Πολιτικής Γελοιογραφίας στο Λος Άντζελες και το 1969 με το Αριστείο Γραμμάτων και Τεχνών της Ακαδημίας Αθηνών. Έφυγε από τη ζωή στις 19 Ιουνίου 1977. Ανέκαθεν, οι γελοιογραφίες του Δημητριάδη ενθουσίαζαν την κοινή γνώμη και τρόμαζαν την πολιτική εξουσία, σε μια εποχή όπου η πολιτική εξουσία ενθουσιάζονταν να τρομάζει την κοινή γνώμη...²⁹²

Χ. Αναγνωστόπουλος

Δεν βρέθηκαν λοιπά στοιχεία από την έρευνα μου. Πιθανόν επρόκειτο για άτομο το οποίο ασχολήθηκε ευκαιριακά με το γελοιογραφικό σκίτσο.

«Αν θέλουμε να γνωρίσουμε καλά έναν τόπο, στην ανθρώπινη διάσταση του, μια κοινωνία, μια εποχή, πρέπει να σκύψουμε και να ακούσουμε τις σατιρικές φωνές τις οποίες ανέδωσε».

(Κ. Θ. Δημαράς)

²⁹¹ www.iatrikionline.gr/ellia_16/proswpa_kwstas.pdf

²⁹² www.koytarellisd.blogspot.com/

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η στρατιωτική δικτατορία της περιόδου 1967-1974 έχει χαρακτηριστεί από πολλούς ως μια «παρένθεση» στην μεταπολεμική πορεία της Ελλάδας. Ωστόσο, η έλλειψη του Δημοκρατικού πολιτεύματος, ο παραγκωνισμός και ο εμπαιγμός των πολιτών, το αίσθημα της ανασφάλειας το οποίο επικρατούσε στην ελληνική κοινωνία, οι αδέξιοι χειρισμοί των στρατιωτικών οι οποίοι βρίσκονταν στην εξουσία με τον καταχρηστικό αυτό τρόπο αλλά και το μεγάλο χρονικό διάστημα κατά το οποίο λυμαίνονταν τη χώρα, μας πείθουν πως δεν επρόκειτο για μια «παρένθεση» ή μια μικρή παρεμβολή, αλλά για μια σκοτεινή περίοδο μεγάλης διάρκειας, η οποία μοιάζει μεγαλύτερη χρονικά αν αναλογιστούμε τις παραπάνω συμπεριφορές του αυταρχικού καθεστώτος προς τον ελληνικό λαό.

Όπως είδαμε στις προηγούμενες σελίδες, αδιάψευστη ιστορική πηγή όσων αναφέρονται παραπάνω υπήρξε η ελληνική γελοιογραφία, η οποία κυρίως μετά το 1969, αποτύπωσε σε μεγάλο βαθμό την συμπεριφορά και τις πρακτικές της χούντας κατακεραυνώνοντας και αποδομώντας την κυβερνητική πολιτική. Η γελοιογραφία της χούντας, παρά το γεγονός ότι κινήθηκε πάνω στην κινούμενη άμμο της λογοκρισίας, κατάφερε να επιβιώσει και να αποδώσει πολλά αντιδραστικά σατιρικά σκίτσα, τα οποία συνέβαλλαν όσο ήταν δυνατό στην μη παθητική αποδοχή της υπάρχουσας κατάστασης και στην διατήρηση μιας αντιδραστικής τάσης ενάντια σε αυτή. Γελοιογραφικά σκίτσα όπως εκείνα τα οποία συναντήσαμε στα παραπάνω κεφάλαια, και αναφέρονται εμμέσως πλην σαφώς στην πολυπόθητη επάνοδο στην Δημοκρατία, στις αυθαιρεσίες των στρατιωτικών, στην καταπίεση του ελληνικού λαού και στην επί σειρά ετών «διακυβέρνηση» της χώρας από την χούντα και όχι μόνο, αποτέλεσαν με το μήνυμα το οποίο έδιναν στον αναγνώστη, φορείς αντίστασης και αμφισβήτησης του καθεστώτος.

Στην δύσκολη εκείνη περίοδο για την Ελλάδα οι γελοιογράφοι ήταν από τους προνομιούχους οι οποίοι είχαν το δικαίωμα του δημόσιου λόγου. Χρησιμοποίησαν το «βήμα» τους φιλοτεχνώντας σκίτσα με σατιρική και επικριτική διάθεση, και σε μια εποχή που οι συνταγματάρχες δημιουργούσαν Ιστορία, οι γελοιογράφοι την σχολίαζαν και την διακωμωδούσαν με περισσή επιτυχία και αποτελεσματικότητα.

Η λειτουργία της γελοιογραφίας σε αυτή την ταραγμένη περίοδο υπήρξε επίσης ευεργετική καθώς η δημόσια έκθεση της δικτατορίας μέσα από τα σατιρικά σκίτσα συνέβαλε στην εκτόνωση των πολιτών, οι οποίοι μέσα από τη σάτιρα ήταν σε θέση να αντικρύσουν και την αστεία πλευρά της κατάστασης και να εναντιωθούν στο βαρύ κλίμα των απαγορεύσεων και στην απόπειρα στρατιωτικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας.

Τα σατιρικά σκίτσα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στα παραπάνω κεφάλαια είναι τα πιο χαρακτηριστικά για τα θέματα που πραγματεύονται και αρκετά είναι τόσο περιγραφικά που είναι σε θέση να ανταγωνιστούν ακόμη και βιβλιογραφικές ιστορικές πηγές για την πληροφόρηση του αναγνώστη σε πολλά θέματα της περιόδου 1967-1974.

Η επταετία της χούντας έχει παρέλθει σαράντα χρόνια πριν. Ωστόσο μέχρι σήμερα μεσολάβησαν στη χώρα μας κυβερνήσεις και κυβερνήτες οι οποίοι, αν και δεν είχαν την συμπεριφορά των πρωταιτίων του στρατιωτικού πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου, αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για την ελληνική γελοιογραφία η οποία έχοντας στην φαρέτρα της εκτός από το παραδοσιακό πενάκι και την τεχνολογική πρόοδο, καυτηρίασε τα κακώς κείμενα της εξουσίας «τιμωρώντας» καταστάσεις και άτομα τα οποία έμεναν στο απυρόβλητο υπό την προστασία της ιδιότητας τους.

Κλείνοντας, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η γελοιογραφία γεννήθηκε με την μορφή της σάτιρας στην αρχαία Ελλάδα και ενηλικιώθηκε διασκορπιζόμενη σε ολόκληρο τον κόσμο έχοντας ως σύμμαχο και φορέα της τον Τύπο. Όπως σε όλες τις εγχώριες ταραγμένες περιόδους ή τις «παρενθέσεις» απανταχού της υφηλίου, η γελοιογραφική τέχνη έκανε το καθήκον της εκθέτοντας και σατιρίζοντας τους ανθρώπους και τις πολιτικές εκείνες οι οποίες στάθηκαν εμπόδιο στην Δημοκρατία και σε όλα όσα αυτή συνεπάγεται. Στην σημερινή εποχή, όπου οι εξουσιάζοντες εφαρμόζουν προς όφελος δήθεν των λαών την κρύα γλώσσα των αριθμών, των οριακών υπολογισμών και των τεχνοκρατών, εξυπηρετώντας ισχυρές ομάδες συμφερόντων, η γελοιογραφία εμφανίζεται με την ίδια δυναμικότητα για να προστατεύσει και να αφυπνίσει το κοινωνικό σύνολο, αποδεικνύοντας πως παρά το ότι γεννήθηκε και ενηλικιώθηκε δεν πρόκειται ποτέ να γεράσει.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Πηγές:

- Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, *Γεγονότα και Κείμενα*, τ. 5 Α, Η Καθημερινή Α. Ε., Αθήνα, 2005.
- Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, *Γεγονότα και Κείμενα*, τ. 7, Η Καθημερινή Α. Ε., Αθήνα, 2005.
- Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων, Εφημερίδα «*Το Βήμα*» (01/04/1967-30/07/1974)
- Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων, Εφημερίδα «*Τα Νέα*» (01/04/1967-30/07/1974)
- Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων, Εφημερίδα «*Η Βραδυνή*» (01/04/1967-30/11/1973)
- Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων, Εφημερίδα «*Έθνος*» (01/04/1967-30/03/1970)

Άρθρα:

- Βλάχου Ελένη, «Οι Συνταγματάρχες και ο Τύπος», στο *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Γιώργος Γιαννόπουλος-Richard Clogg (επίμ.), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σσ. 113-135.
- Γιανουλόπουλος Γιάννης, «Τα χρόνια του Μεσοπολέμου 1923-1939», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σσ. 46-53.
- Ζαχαρόπουλος Γιώργος, «Η Πολιτική και ο Στρατός στη Μεταπολεμική Ελλάδα», στο *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Γιώργος Γιαννόπουλος-Richard Clogg (επίμ.), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σσ. 56-80.

- Κουμαριανού Αικατερίνη, «Γένεση και ανάπτυξη του ελληνικού Τύπου 1784-1863», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α΄, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σσ. 23-33.
- Λούκος Χρήστος, «Οι «γελοίες» εικόνες του Μακρυγιάννη», στο *Τα Ιστορικά*, τ. 9, Μέλισσα, Αθήνα, 1988, σσ. 394-396.
- Λούλος Κωνσταντίνος, «Ο Τύπος ως πηγή της σύγχρονης Ιστορίας: Εφημερίδες, Επικαιρότητα και Ιστορική Έρευνα», στο *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τ. 2, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2005, σσ. 56-65.
- Μπάλτα Νάση, «Τα χρόνια της ακμής 1864-1922», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α΄, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σσ. 34-40.
- Ξύδης Α. Γ., «Η Εξωτερική Πολιτική του Στρατιωτικού Καθεστώτος», στο *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Γιώργος Γιαννόπουλος-Richard Clogg (επίμ.), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σσ. 292-320.
- Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Ο Παράνομος Τύπος των Νέων στην Κατοχή», στο *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα – Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 2005, σσ. 136-145.
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Αντικρουόμενες βεβαιότητες και νέοι τρόποι στον πολιτισμό του εντύπου», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α΄, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σσ. 46-53.
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Έθνος», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Β΄, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σσ. 58-59.
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Η Βραδυνή», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α΄, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σσ. 58-59.

- Παυλόπουλος Δημήτρης, «Από το Α έως το Ω της σκίτσογραφίας», στο *Ελληνική Γελοιογραφία – Δύο Αιώνες Σάτιρας*, τ. 44, Η Καθημερινή Α. Ε., Αθήνα, 2001, σσ. 131-164.
- Πελώνη Αριστοτελία, «Σκίτσα που κόπηκαν από τη Λογοκρισία», στο *21^η Απριλίου 1967-2007 – 40 χρόνια από το πραξικόπημα της Χούντας*, Τα Νέα 21/04/2007, Tavasli Printing and Binding, Αθήνα, 2007, σσ. 158-159.
- Ρήγος Άλκης, «Πολιτικές εκφράσεις στη Β΄ Ελληνική Δημοκρατία», στο *Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Γ. Δ. Κοντογιώργης (επίμ.), Εξάντας, Αθήνα, 1977, σσ. 175-216.
- Σωμερίτης Σ. Ριχάρδος, «Επίμετρο – 1974 έως σήμερα», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α΄, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σσ. 61-65.
- Σωμερίτης Σ. Ριχάρδος, «Τα Νέα», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Γ΄, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σσ. 230-231.
- Σωμερίτης Σ. Ριχάρδος, «Το Βήμα», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Α΄, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σσ. 362-363.
- Ταμπακέας Ηλίας, «Τα πρώτα βήματα – Η ιστορία του σκίτσου από τον 19^ο αι. έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», στο *Ελληνική Γελοιογραφία – Δύο Αιώνες Σάτιρας*, τ. 44, Η Καθημερινή Α. Ε., Αθήνα, 2001, σσ. 12-20.
- Ταμπακέας Ηλίας, «Το σκίτσο μετά τον Πόλεμο – Από τον «Θησαυρό» και το «Ρομάντζο» στα κόμικς», στο *Ελληνική Γελοιογραφία – Δύο Αιώνες Σάτιρας*, τ. 44, Η Καθημερινή Α. Ε., Αθήνα, 2001, σσ. 77-85.
- Φλιτούρης Λάμπρος, «Ο φλύαρος κ. Παττακός και ο Έλληνας κύριος [...] Νασερόπουλος»: Η 21^η Απριλίου 1967 μέσα από τις γαλλικές πηγές», στο *Δωδώνη*, (υπό δημοσίευση), σσ. 1-16.

Βιβλία:

- Αγγελής Ευάγγελος, *Μεταξική προπαγάνδα και νεολαία 1936-1940*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Ιστορίας, Αθήνα, 2004.
- Αθανασίου Ανδρέας, *Ο Άγνωστος Πόλεμος Αθηνών-Λευκωσίας*, Εκδόσεις Τζιώνης, Αθήνα, 1989.
- Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974 Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.
- Αλιβιζάτος Νίκος, *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα, 2011.
- Αντωναράκου Έλενα - Αμπατζή Ευρυδίκη, *Πεντακόσια Χρόνια Έντυπης Ελληνικής Παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, Κ. Σπ. Στάϊκος-Τ. Ε. Σκλαβενίτης, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, 2002.
- Αξελός Λουκάς, *Εκδοτική Δραστηριότητα και Κίνηση των Ιδεών στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα, 1984.
- Αποστολάκης Θ. Λουκάς, *Μαρτυρία από το ματωμένο φοιτητικό κίνημα (1972-1974)*, Γαβριηλίδης, Αθήνα, 1992.
- Βαλντέν Σωτήρης, *Παράταιροι Εταίροι-Ελληνική Δικτατορία, Κομμουνιστικά Καθεστώτα και Βαλκάνια 1967-1974*, Πόλις, Αθήνα, 2009.
- Βέγλερης Θ. Φαίδων, *Λόγια της Οργής και της Ελπίδας (1967-1974)*, Εκδοτικός Οίκος Αντώνη Ν. Σακκουλά, Αθήνα, 1974.
- Βέγλερης Θ. Φαίδων, *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του Ελληνικού λαού – Το Συνταγματικό Χρονικό της Δικτατορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1975.
- Βερέμης Θάνος, *Ο στρατός στην Ελληνική πολιτική – Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα, 2000.
- Βλάχου Ελένη, *Πενήντα και κάτι...*, τ. Γ', Ζήδρος, Αθήνα, 1992.
- Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας – Από τα πρώτα μετεμφυλιοπολεμικά χρόνια ως την ημέρα του στρατιωτικού*

- πραξικοπήματος των συνταγματαρχών (21^η Απριλίου 1967)*, Εκδόσεις Αφών Τολίδη Ο.Ε., Αθήνα, 1986.
- Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας – Φάκελος Κύπρου*, Εκδόσεις Αφών Τολίδη Ο.Ε., Αθήνα, 1986.
 - Γάτος Γιώργος, *Πολυτεχνείο '73 – Ρεπορτάζ με την Ιστορία*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 2002.
 - Γρηγοριάδης Σόλων, *Ιστορία της Δικτατορίας*, τ. Α' Β' Γ', Καπόπουλος, Αθήνα, 1975.
 - Δεμερτζής Νίκος, *Τοπική Δημοσιότητα και Επαρχιακός Τύπος στην Ελλάδα*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1996.
 - Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η Ελληνική Πολιτική Ζωή: Εικοστός Αιώνας. Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1997.
 - Δρεττάκης Γ. Μανόλης, *Η κυκλοφορία των εφημερίδων 1975-1992*, Gutenberg, Αθήνα, 1994.
 - Δρούλια Λουκία-Κουτσοπανάγου Γιούλα (επίμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επίμ.), τ. Δ', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103 Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008.
 - Daskalakis Apostolos, *La Presse Neo-Hellenique*, Librairie Universitaire J. Gamber, Paris, 1930.
 - Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, τ. 13, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα, 2007.
 - Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, τ. 46, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα, 2007.
 - Κακαράς Α. Αντώνης, *Το Πολεμικό Ναυτικό στη Δικτατορία 1967-1974*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα, 1995.
 - Καραμφυλλίδης Ε. Λέανδρος, *Η Δίκη του Αλέξανδρου Παναγούλη*, Αθήνα, Περιοδικός Τύπος Α.Ε., Αθήνα, 1980.
 - Καρζής Θεόδωρος, *Η σάτιρα και η παγκόσμια ιστορία της*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2005.

- Καρτάλη Μαρία, *Πολιτική και Γελοιογραφία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα: μια σχέση παράλληλη*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη, 2011.
- Κόλλιας Βλ. Κωνσταντίνος, *Βασιλείς και Επανάστασις 1967*, έκδοση Β΄, χ. ε., Αθήνα, 1984.
- Κονοφάγος Κωνσταντίνος, *Η Εξέγερση του Πολυτεχνείου*, Πορεία, Αθήνα, 1982.
- Κοριζής Χαρίτων, *Το Αυταρχικό Καθεστώς*, Gutenberg, Αθήνα, 1975.
- Κουλουμπής Α. Θεόδωρος, *Προβλήματα Ελληνοαμερικανικών Σχέσεων*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1978.
- Κουμαριανού Αικατερίνη, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αυστρία, 1995.
- Κουμαριανού Αικατερίνη (επίμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα: 1821-1827*, τ. Α΄ Β΄ Γ΄, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα, 1971.
- Κρητικός Νικ. Παναγιώτης, *Αντίσταση κατά της Δικτατορίας 1967-1974*, Καλέντης, Αθήνα, 1996.
- Κώτσιου Κατερίνα, *Εισαγωγή στην ποιητική της ανατροπής*, Νεφέλη, Αθήνα, 2005.
- Λαΐος Γεώργιος, *Ο Ελληνικός Τύπος της Βιέννης*, χ. ε., Αθήνα, 1961.
- Λέανδρος Νίκος, *Μαζικά Έντυπα Επικοινωνίας στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Δελφίνι, Αθήνα, χ. χ.
- Λεμπέσης Ευάγγελος, *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έκδοση Γ΄, Εκδόσεις Αρσενίδη, Αθήνα, 1992.
- Λούβη Λίνα, *Περιγέλωτος Βασιλείον – Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2002.
- Λύχνος Γεράσιμος, *Ο Τύπος χθες, σήμερα, αύριο*, Κερκυραϊκά Εκδόσεις, Κέρκυρα, 1972.
- Μάγιερ Κώστας, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, τ. Α΄, Α. Δημόπουλος, Αθήνα, 1957.
- Μαθιόπουλος Π. Βάσος, *Θα χάσουμε την Κύπρο*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1989.
- Μαρκάκης Ανδρόνικος, *Ο Ασυμβίβαστος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, χ. χ.
- Μαρκαντωνάτος Διονύσης, *Αναφορά στον Παναγούλη*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1980.
- Μαρκεζίνης Β. Σπύρος, *Αναμνήσεις 1972-1974*, Εκδόσεις Σπ. Β. Μαρκεζίνη Α.Ε., Αθήνα, 1979.

- Ματθιόπουλος Δ. Γιώργος, *Ανθολόγιο Ελληνικής Τυπογραφίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2009.
- Μπάλτα Νάση-Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την Ιστορία του Τύπου*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1993.
- Meynard Jean, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, τ. Β', Β' έκδοση, Σαββάλας, Αθήνα, 2002.
- Meynard Jean, *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα-Η βασιλική εκτροπή από τον Κοινοβουλευτισμό τον Ιούλιο του 1965*, τ. Β', Β' έκδοση, Μπάυρον, Αθήνα, 1974.
- Minuzzo Nerio, *Εφτά χρόνια, τρεις μήνες, δύο μέρες*, Ποσειδώνας, Θεσσαλονίκη, 1974.
- Μητρόπουλος Κώστας, *Ποτέ πια*, Ταχυδρόμος, Αθήνα, 1965.
- Ολύμπιος Δαφέρμος, *Φοιτητές και δικτατορία: Το αντιδικτατορικό κίνημα (1972-1973)*, Γαβριηλίδης, Αθήνα, 1992.
- Παπαδημητρίου Ι. Δέσποινα, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων – Η Συντηρητική Σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα, 2006.
- Παπαδημητρίου Νίκος, *Το κίνημα του Π. Ναυτικού – Μάιος 1973*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1985.
- Παπαϊωάννου Βάγγος, *Η σάτιρα στη βυζαντινή λογοτεχνία*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη, 2000.
- Παπαϊωάννου Κώστας, *Η Ελλάδα ποτέ δεν πεθαίνει... Μια Πολιτική Ανασκό(λό)πηση της Ιστορίας (1944-2007)*, έκδοση Γ', Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2008.
- Παπακωνσταντίνου Μιχάλης, *Η ταραγμένη εξαετία (1961-1967)*, τ. Α', Β' έκδοση, Προσκήνιο, Αθήνα, 1997.
- Παναγιωτάκος Π. Κωνσταντίνος, *Στην πρώτη γραμμή αμύνης...*, Β' έκδοση, χ. ε., Αθήνα, 1979.
- Πασχάλης Αντ. Βασίλης, *Η Γελοιογραφία και το Δαιμονικό*, Ιδίους αναλώμασι, Ιωάννινα, 2006.
- Πετρίδης Β. Παύλος, *Η Βασιλεία των Γλύξμπουργκ στην Ελλάδα (1863-1974)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Ριζάς Σωτήρης, *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η δικτατορία των συνταγματαρχών και το Κυπριακό ζήτημα 1967-1974*, Β' έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2004.
- Ροδάκης Περικλής, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών*, Μυκήναι, Αθήνα, 1975.

- Σαπρανίδης Δημήτρης, *Ιστορία της Ελληνικής Γελοιογραφίας*, τ. Α΄ Β΄, Ποταμός, Αθήνα, 2001 & 2006 αντίστοιχα.
- Σαπρανίδης Δημήτρης, *Ιστορία της Πολιτικής Γελοιογραφίας στην Ελλάδα*, τ. Α΄, Παπαζήση-Κοραή, Αθήνα, 1974.
- Σκιαδάς Ν. Ε., *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας*, τ. Α΄, Β΄ έκδοση, Gutenberg, Αθήνα, 1982.
- Σειρηνίδης Κώστας, *Η στρατιωτική παρουσία των ΗΠΑ στην Ελλάδα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983.
- Σκλαβούνης Γιώργος, *Ιστορία του Τύπου*, Εκδόσεις Έλλην, Αθήνα, 1995.
- Σκλαβούνης Γιώργος, *Περιοδικός Τύπος*, Εκδόσεις Έλλην, Αθήνα, 1996.
- Στράτος Κωνσταντίνος, *Αντίθεση και Διαφωνία – Η Στάση των Εφημερίδων στη Δικτατορία 1967-1974*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1995.
- Τερλεξής Παναζής, *Εξωτερική Πολιτική Κύπρος – Αιγαίο άλλοθι αυτοκαταστροφής*, Κέδρος, Αθήνα, 1978.
- Τζερμιάς Ν. Παύλος, *Ο Καραμανλής του Αντιδικτατορικού Αγώνα – Ιστορική Αποτίμηση μιας Δύσκολης Εποχής (1967-1974)*, Εκδόσεις Ροές, Αθήνα, 1984.
- Φαρμακίδης Θεόκλητος, *Σάλπιγξ Ελληνική*, Ιωάννης Τσερεβελάκης (επίμ.), Βιβλιοπωλείον των βιβλιόφιλων, Αθήνα, 1974.
- Φίλιας Ι. Βασίλης, *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1997.
- Χάνος Δημήτρης, *Τα λαϊκά Περιοδικά*, τ. Γ΄, Εκδόσεις Ι.Γ. Βασιλείου, Αθήνα, 1989.
- Χ. σ., *30 Μήνες Δραστηριότητας-Επιτεύγματα*, Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία, Αθήνα, 1972.
- Χ. σ., *ΕΛΛΑΣ και ΗΠΑ – Άγνωστα και γνωστά γεγονότα από το 1528 μέχρι σήμερα*, Εκδόσεις Γ. Ευαγγέλιου, Αθήνα, χ. χ.
- Ψυχογιός Κ. Δημήτριος, *Το Αβέβαιο Μέλλον του Αθηναϊκού Τύπου*, Δίαυλος, Αθήνα, 1992.
- Woodhouse C. M., *KARAMANLIS – The Restorer of Greek Democracy*, Β΄ έκδοση, Clarendon Press – Oxford, Great Britain, 1983.

Ιστοσελίδες:

- www.biblionet.gr/author/21621/_
- www.biblionet.gr/author/1170/_0
- www.iatrikionline.gr/ellia_16/proswpa_kwstas.pdf
- www.koytarellisd.blogspot.com/

Συμβολικό σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου από *Το Βήμα*, 10/12/1972

Η γελοιογραφία του εξωφύλλου είναι του Κώστα Μητρόπουλου από *Τα Νέα*, 02/12/1970.